પ્રાપ્તિ સ્થાન :

પં. શિવલાલ નેમચંદ શાહ
કોકાનો પાડો, **પાટણ** (ઉ. ગુ.)

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના રતનપોળ, **અમદાવાદ**

શ્રી નગીનભાઈ જૈન પૌષધશાળા
પંચાસરા પાસે, **પાટણ** (ઉ. ગુ.)

શ્રી સોમચંદ ડી. શાહ
જીવન નિવાસ સામે, **પાલિતાણા** (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રીમદ્યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, **મહેસાણા** (ઉ. ગુ.)

શ્રી વર્ધમાન ભક્તિ જૈન આરાધના ભુવન
શાન્તિલાલ મોદી રોડ નં. ૨, ઈરાની વાડી,
કાંદીવલી (વેસ્ટ) મુંબઈ–૪૦૦૦૦૭

કિંમત પઠન–પાઠન

મુદ્રક : જયંતિલાલ મણિલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ–૧.

પ.પૂ. આચાર્ય દેવ શ્રી [illegible]સૂરીશ્વરજી મ.સા.

જન્મ સમી. આસો સુદ ૮

કિંચિત્ વક્તવ્ય

શ્રી હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકાઓના ત્રણે ભાગના સમગ્ર નિયમોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં એક સામટો કરવામાં આવેલો છે અને નિયમોની સાથે સાથે સિદ્ધ હૈમના સૂત્રો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

આ ત્રણે ભાગોના નિયમો તે તે પ્રક્રિયાના અનુક્રમે છે અને નિયમો સૂત્રોના અનુવાદરૂપે છે વળી સાથે સૂત્રો પણ છે અને તે સિદ્ધિહેમનો સારાંશ છે એટલે આ પુસ્તકનું નામ 'સિદ્ધ હૈમ સારાંશ–સંસ્કૃત–વ્યાકરણ અનુવાદપ્રક્રિયા' અથવા સૂત્રસહિત નિયમાવલિ રાખ્યું છે.

ત્રણે ભાગને ભણેલા કે બીજા કોઈ પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ આ પુસ્તકના અભ્યાસથી સંસ્કૃતભાષાનો સારો બોધ અને સિદ્ધ હૈમનો સારાંશ મેળવી શકશે–વળી સૂત્રો સાથે સિદ્ધ હૈમના સૂત્રાંક ટાંકેલા છે તે ઉપરથી સિદ્ધહૈમનું પણ અવલોકન કરી શકશે અને વ્યાકરણ વિષયક તથા ભાષાવિષયક વિશાલ સુબોધ પ્રાપ્ત કરી શકશે એ હેતુથી આ પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકની સંકલનાની ધારણા કર્યા પછી પુસ્તક છપાવવા વિષેની વાત મેં વર્તમાનમાં પ્રખર જ્યોતિર્વિદ્ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયલબ્ધિ સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને કરી હતી અને તેઓશ્રીએ આ પુસ્તક છપાવવા વિષેની સઘળી જવાબદારી સહર્ષ સ્વીકારી મને પ્રેરણા આપી હતી અને ત્યાર પછી સમગ્ર આ અપૂર્વ પુસ્તક તૈયાર થયું છે જે પાઠકોના કર કમલમાં સપ્રેમ મૂકવામાં આવે છે.

પરમ પૂજ્ય ભક્તિસૂરિ મ. સાહેબને સિદ્ધહૈમના અભ્યાસ વિષે અનહદ પ્રેમ હતો. તે પ્રેમના પ્રતિકરૂપે તેઓશ્રીનો ફોટો આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યો છે. સિદ્ધહૈમના અભ્યાસ વિષેનો તેઓશ્રીનો પ્રેમ તેઓશ્રીના સમુદાયમાં આ રીતે સહજ ઉતરી આવ્યો છે, તે આનંદનો વિષય છે અને એટલે જ આ પુસ્તકના પ્રેરક પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયલબ્ધિસૂરિ મહારાજ છે.

–શિવલાલ નેમચંદ શાહ–૨૦૪૦– શ્રાવણ શુકલ પંચમી

દ્રવ્ય સહાયક મહાશયોની શુભનામાવલિ

૧૧૧૧૧ શ્રી શ્વે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ ઘાટકોપર

૫૧૧૧ શ્રી વર્ધમાનભક્તિ શ્વે. મૂ. પૂ. જૈનસંઘ ઈરાની વાડી કાંદીવલી

૫૦૦૧ ચંદનબેન પુનમચંદ શાહ સાઉથ ઇન્ડીયા ફ્લોરમીલ મદ્રાસ

પ્રાસ્તાવિક

પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલ પ્રતિબોધક સાડાત્રણ ક્રોડ શ્લોકના કર્તા કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ સાહેબે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના અપૂર્વ કોટીની કરીને જૈન શાસન ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. અભ્યાસીઓને આ વ્યાકરણ આશીર્વાદરૂપ છે.

બાળજીવો માટે સુગમતા રહે તે દૃષ્ટિએ પંડિતવર્ય શ્રી શિવલાલભાઈએ હેમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા ભાગ–૧, ૨, ૩, અતિ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યા છે, તે વર્તમાનમાં અભ્યાસીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી નિવડયા છે.

સં. ૨૦૩૯ ના ઘાટકોપર ચાતુર્માસ દરમ્યાન પંડિત શ્રી શિવલાલભાઈ મુંબઈ વંદનાર્થે આવ્યા ત્યારે ત્રણે બુકોના સૂત્રોનું ભાષાન્તર પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી વર્ગને ઘણીજ અનુકૂળતા રહે તો આપશ્રી આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપો.

તેઓશ્રીની આ વાત સાંભળીને મને પણ થયું કે જ્ઞાનપિપાસુઓ માટે આવા સુંદર વ્યાકરણનો અનુવાદ દિવા–દાંડીરૂપ બનશે. જેથી આ વાતને લક્ષ્યમાં લઈને સંપૂર્ણ જવાબદારી મેં લીધી.

આ વ્યાકરણના (ભાષાન્તરના) પ્રકાશનની વાત શ્રી ઘાટકોપર તપગચ્છ જૈન સંઘના ટ્રસ્ટીઓને જણાવી અને ટ્રસ્ટી વર્ગે પણ આ વાત સહર્ષ સ્વીકારી સુંદર સહકાર આપ્યો.

સંસ્કૃત ભાષાનો જિજ્ઞાસુવર્ગ **"સિદ્ધહેમ સારાંશ ગુજરાતી અનુવાદના"** અધ્યયન કરવા દ્વારા સુસંસ્કારિત બોધ પામી સંસ્કૃતના મહાન્ ગ્રંથોનું પઠનપાઠન કરીને સ્વપર કલ્યાણ સાધે એવી હાર્દિક અપેક્ષા.

વિજય લબ્ધિ સૂરિ

ગ્રંથનું હાર્દ

૧. 'વિષયાનુક્રમ' આપવામાં આવેલો છે, એટલે કયો વિષય ક્યાં છે એ શોધી કાઢવું સહેલું થશે.

૨. 'શુદ્ધિપત્રક' આપેલું છે, તે આધારે અશુદ્ધને શુદ્ધ કરાશે.

૩. **નિયમ પરિશિષ્ટ (રહી ગયેલ નિયમો)** અને **સૂત્ર પરિશિષ્ટ (રહી ગયેલ સૂત્રો)** આપ્યા છે. તેપ્રમાણે સુધારી પૂર્તિ કરી શકાશે.

૪. '**ત્રણે ભાગની નિયમાવલિ સૂત્રસહિત**' આપેલી છે એટલે નિયમને સૂત્રદ્વારા ટૂંકમાં યાદ રાખી શકાશે.

૫. '**પરિશિષ્ટ**' માં મધ્યમા અને ઉત્તમાની માર્ગદર્શિકામાં આપેલા 'પરિશિષ્ટ નિયમો' સૂત્ર સહિત આપ્યા છે જેથી વિશેષ જ્ઞાન થશે.

૬. '**षत्व પરિશિષ્ટ**' વધારાનું મૂકવામાં આવેલું છે તેથી षत्व નું જ્ઞાન વિશેષ થશે.

૭. '**सिद्धहेम सारांश सूत्राणि**' આ વિભાગમાં નિયમો સાથે મૂકેલાં સૂત્રોને એકી સાથે આપ્યાં છે અને તે સૂત્રો ક્યા ભાગના ક્યા પાઠના ક્યા નિયમનું છે, તે જાણવા, તે ભાગ તે પાઠ અને તે નિયમનો નંબર અનુક્રમે સૂત્ર સાથે જોડવામાં આવેલો છે, આ રીતના અનુબંધથી તે સૂત્રનો અર્થ જોવામાં અનુકૂળતા રહેશે.

અધ્યાય પાદ અને સૂત્રના ક્રમે, એટલે કે અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમે સૂત્રો આપેલાં હોવાથી તે અધ્યાયમાં તે પાદમાં કયો વિષય છે, તે જાણી શકાશે અને એ ક્રમે સૂત્રો કંઠસ્થ કરવાથી તે તે વિષયનું જ્ઞાન એકી સાથે કરી શકાશે, તેમજ પૂર્વના સૂત્રમાંથી આવતી 'અનુવૃત્તિ'ના આધારે સૂત્રનો અર્થ કરવો સરળ પડશે અને સિદ્ધહેમનો સારાંશ આવી જશે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ સિદ્ધહેમ અઢાર હજારી પહેલેથી વાંચવા શરૂ કરશે અને અનુક્રમે પૂરી વાંચશે એટલે સંપૂર્ણ વ્યાકરણ થઈ જશે.

શિવલાલ નેમચંદ શાહ

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમા

મધ્યમા

ઉત્તમા

શુદ્ધિ પત્રક अ

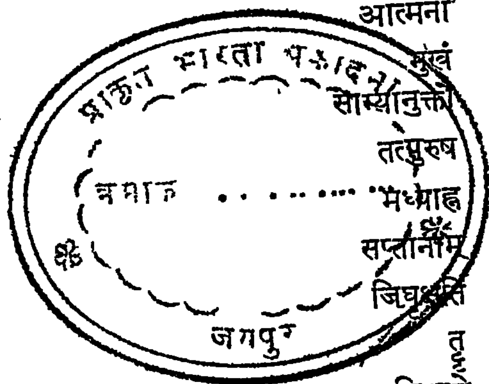
પ્રથમા

પાઠ	નિયમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૧	नामिनो गुणोऽक्ङिित	लघोरुपान्त्यस्य४।३।४
૧૬	।	स्यात्यादि	स्त्यादि
૧૮	૨	एदोतोः	एदोतः
૨૦	૧	शश्च	सश्च
૨૯	૨(ई)	પ્રવેશ તે કરે છે.	તે પ્રવેશ કરે છે.
૪૨	૩	ताडतङ्क	तातङ्
૪૩	૬	नअत्	नञत्
૪૨	૨	५।४।३	५।४।३८
૪૪	૫	व्यृद्धियथा	व्यृद्ध्यर्था
૪૫	૪	३।२।३१	३।३।२१
૪૬	૩	चैत्रामैन्त्रः	चैत्रान्मैत्रः
૪૭	૯	२।२।४	२।२।१४
૪૮	૫	ष् થાય	ष् ન થાય
૪૯	।	पुदंशो	पुरुदंशो
૪૯	૩	घुद्	घुन्
૫૧	૨	युग	युग्
૫૧	૫	सज्ञनः	सज्जनः

મધ્યમા

પાઠ	નિયમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૭	૭ થી અનુસ્વાર विंशति પ્ર. પ્રા. ૪૬ નિ.	विंशति પ્ર. પા. ૪૬: નિ. ૭ થી અનુસ્વાર
૨	V।	V।	V
૩	V।	V।	।V
૩	૫	ष्टीव्यति	ष्ठीव्यति
૪	૩	ॠ नो	ऋ नो

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	४	-तन्ना	-तन्या
૬	3 (१)	कित् प्रत्यय	कित् ङित् प्रत्यय
	3 (२)	कित् प्रत्यय	कित् ङित् प्रत्यय
૭	८	८	४
૭	७	संतक्षणोति न थाय	संतक्षति ज थाय
13	V|	V|	|V
१५	3	ति्	ङित्
२१	|||	उपानद्भ्यम्	उपानद्भ्याम्
२२	५	-तयायल्प	-तयोयाल्प
२९	६(६)	रुध् विगेरे धातुओ (तेमज श्वि) ऋ इत् वाळा ऋदित्	रुध् विगेरे (ऋ इत् वाळा ऋदित् धातुओ तेमज श्वि
३२	७	वर्तमान नाम	वर्तमान अनु नाम
३३	२	कार्षणं	कोष्णम्
	३	निान्दतः	निन्दितः
	७	वयात	वयति
	१४(३)	आत्माना	आत्मना
	२२	मुख साभ्यानुक्तौ	मुखं सोम्यानुक्तौ
	२८	तत्पुरुष मध्याह्न	तत्पुरुष मध्याह्न
	३०	सप्तना	सप्तानाम्
३५	४	ाजघृक्षति	जिघृक्षति
	११	त	तृ
	१६	ालप्सते	लिप्सते
३६	११(४)	द	द

ઉત્તમા

૨	૪	पणयाचकार	पणायाचकार
	૭	'નિશાન' એ અર્થમાં दान्	'નશાન' એ અર્થમાં शान्
૪	।।।	વિકલ્પે થાય છે	થાય છે.
૬	૬	कर्तुः	कर्तुं:
૭	૧૭	–भृजि	–मृजि
	૨૧	[ाणन्]	[णिन्]
	૨૨	विाल्खः	विलिखः
		निागलः	निगिलः
	૨૫	गापति	गायति
	૨૬	दादति	ददाति
	૩૬	सख्या करोति	संख्या करोति
	૪૬	शुानधयः	शुनिंधयः
	૬૩	भ्रणहा	भ्रूणहा
	૭૬	पिपातषति	पिपतिषति
૮	૨૩(૨)	कटप्रू–परिव्राट्र	कटप्रू–परिव्राड्
૯	૨૯	ऋत्	क्रुत्
	૩૧	अजीवगिः	अजीवनिः
	૪૨	श्वैत्रो	श्वैत्रो
૧૦	૮	व्रजात	व्रजति
	૧૪	भोजेयति	भोजयति
		अतिर्थि	अतिथिं
	૨૦	पिनिष्ट	पिनष्टि
	૨૯	पार्श्वोपपीडं	पार्श्वोपपीड
	૩૨	गेहं गेहमनुप्रश्या	गेहमनुप्रविश्या

	V	प्रावीता	प्रावरीता
	ત. ભૂ. ૩	अदसायम्	अदसीयम्
	૪	वृद्धियस्य	वृद्धिर्यस्य
	૮ (૧)	–पत्युत्तर	–पत्युत्तर
	૩૫	क्षैरेया	क्षैरेयी
૧૩	૨૯	–लोकात्तर	–लोकोत्तर
	૯	वेश्यः	देश्यः
૧૪	૨૫	औपानहिक्रौ	औपानहिकौ
	૮	ओजस् અને अमभस्	ओजस् सहस् અને अम्भस्
	૨૬	आह्ना	अह्ना
	૩૧	दीर्घ	दीर्घः
	૩૭	दशदू	दशद्
૧૫	૧૧	ञः	ञ्यः
	૧૬	रजत्वम्	राजत्वम्
	૨૨	सर्वशराववीणः	सर्वशरावीणः
	૨૪	अल–मूपर्याप्तम्	अलम्–पर्याप्तम्
	૨૬	ग्वलङ्कमा	ग्वलङ्कर्मा
	૨૭	अञ्च	अञ्च्
	૩૪	पारमाण	परिमाण
	૩૭	एकविंशाततमः	एकविंशतितमः
૧૬	૧	गामान्	गोमान्
	૧૪	रुग	रुग्
	૧૭	स्याास्त	स्यास्ति

ઉત્તમા

२	४	पणयाचकार	पणायाचकार
	७	'નિશાન' એ અર્થમાં દાન્	'નશાન' એ અર્થમાં શાન્
४	॥।	વિકલ્પે થાય છે	થાય છે.
६	६	कर्तुः	कर्तुं:
७	१७	–भृजि	–मृजि
	२१	[णन्]	[णिन्]
	२२	विाल्खः	विलिखः
		निागलः	निगिलः
	२५	गापति	गायति
	२६	दादति	ददाति
	३६	सख्या करोति	संख्या करोति
	४६	शुानधयः	शुनिंधयः
	६३	भ्रणहा	भ्रूणहा
	७६	पिपातषति	पिपतिषति
८	२३(२)	कटप्र्–परिव्राट्	कटप्रू–परिव्राट्
९	२९	क्रत्	क्रुत्
	३१	अजीवगिः	अजीवनिः
	४२	श्वैत्रो	श्वैत्रो
१०	८	व्रजात	व्रजति
	१४	भोजेयति	भोजयति
		अतिर्थि	अतिथिं
	२०	पिनिष्ट	पिनष्टि
	२९	पार्श्वोपपीहं	पार्श्वोपपीडं
	३२	गेहं गेहमनुप्रश्या	गेहमनुप्राविश्या

सिद्धहेमसारांश-संस्कृतव्याकरण

અથવા

हैम-संस्कृत-प्रवेशिका

प्रथमा मध्यमा અને उत्तमा नी

नियमावलि સૂત્ર સહિત

कर्ता

अध्यापक शिवलाल नेमचन्द शाह

સૂત્ર–પરિશિષ્ટ (રહી ગયેલાં સૂત્રો)

પ્રથમા

પાઠ ૧૩ નિ. માં,

स्वरस्य परे प्राग्–विधौ ७।४।११०

પાઠ ૧૬ નિ. ૩ માં,

तदन्तम् पदम् १।१।२०

પાઠ ૩૩ નિ. ૬ માં,

क्त–क्तवतू ५।१।१६४

પાઠ ૩૮ નિ. ૨ માં,

वारि—

अनतो लुप् १।४।५९

स्थानीवावर्णविधौ ७।४।१०९

लुप्ययवृल्–लेनत् ७।४।११२

પાઠ ૪૦ નિ. ૧ માં,

नवाद्यानि शतृ-क्वसू च परस्मैपदम् ३।३।१९

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ३।३।२०

પાઠ ૪૮ નિ. ૨ માં,

च–जः क–गम् २।१।८६

મધ્યમા

પાઠ ૨ નિ. V માં,

रुचि–कृप्यर्थ–धारिभिः प्रेय–विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

પાઠ ૩૬ નિ. ૨ (૩) માં,

अमोऽकम्यमिचमः ४।२।२६

પાઠ ૩૬ નિ. (૪) માં,

अर्ति–री–व्ली–ह्री–क्नूयि–क्ष्मायातां पुः ४।२।२१

ઉત્તમા

પાઠ ૧૩ નિ. ૩૩ માં,

कालात् तन–तर–तम–काले ३।२।२।२४

પ્રવેશ ૧ લો. વર્ણ વિચાર

સ્વરો ૧૪.

अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ऌ ॡ,
ए ऐ, ओ औ

औदन्ताः स्वराः १।१।४

[अं] અનુસ્વાર [अः] ઃ વિસર્ગ
अं अः अनुस्वार–विसर्गौ १।१।९

વ્યંજનો ૩૩

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्
य्	र्	ल्	व्	
श्	ष्	स्	ह्	

कादि र्व्यञ्जनम् १।१।१०

પ્રથમા

अर्हम् ॥१।१।१

મંગલને માટે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું.

सिद्धिः स्याद्-वादात् ॥१।१।२

એક જ પદાર્થમાં, જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદા જુદા અનેક ધર્મોનો સ્વીકાર, તે **સ્યાદ્વાદ.** સ્યાદ્વાદથી શબ્દોની સિદ્ધિ–ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે.

અથવા–

શુદ્ધ શબ્દના **વાદથી**–પ્રયોગથી સિદ્ધિ–સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને સમ્યગ્ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

लोकात् ॥१।१।३

અહીં જે ન કહેવામાં આવ્યું હોય, તે **લોકથી**–તેના જ્ઞાતા પાસેથી જાણવું.

પ્રવેશ ૧ લો. વર્ણ વિચાર

સ્વરો ૧૪.

अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ऌ ॡ,
ए ऐ, ओ औ

औदन्ताः स्वराः १।१।४

२ [अं] ·અનુસ્વાર [अः] ઃ વિસર્ગ
अं अः अनुस्वार–विसर्गौ १।१।९

વ્યંજનો ૩૩

३

क् ख् ग् घ् ङ्
च् छ् ज् झ् ञ्
ट् ठ् ड् ढ् ण्
त् थ् द् ध् न्
प् फ् ब् भ् म्
य् र् ल् व्
श् ष् स् ह्

कादि र्व्यञ्जनम् १।१।१०

૪ હ્રસ્વ ૫ દીર્ઘ ૯

	હ્રસ્વ	દીર્ઘ
अ-વર્ણ-	अ	आ
इ-વર્ણ-	इ	ई
उ-વર્ણ-	उ	ऊ
ऋ-વર્ણ-	ऋ	ॠ
ऌ-વર્ણ-	ऌ	ॡ

૫ સન્ધ્યક્ષર ૪ — ए, ऐ, ओ, औ

एक-द्वि-त्रि-मात्रा-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः १।१।५

ए-ऐ ओ-औ सन्ध्यक्षरम् १।१।८

૬ **નામી**–अ વર્ણ સિવાય હ્રસ્વ इ થી औ સુધીના સ્વરો **નામી** કહેવાય છે. इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ऌ ॡ, ए ऐ, ओ औ. ૧૨.

अनवर्णा नामी १।१।६

૭ **સમાન**–अ થી લઈને દીર્ઘ ॡ સુધીના સ્વરો **સમાન** કહેવાય છે.

अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ऌ ॡ. ૧૦

ॡदन्ताः समानाः १।१।७

સ્પર્શ વ્યંજન ૨૫

क–વર્ગ– क्, ख्, ग्, घ्, ङ्
च–વર્ગ– च्, छ्, ज्, झ्, ञ्
ट–વર્ગ– ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्
त–વર્ગ– त्, थ्, द्, ध्, न्
प–વર્ગ– प्, फ्, ब्, भ्, म्

पञ्चको वर्गः १।१।१२

૯ અંતસ્થા–૪ य्, र्, ल्, व्

य–र–ल–वा अन्तस्थाः १।१।१५

૧૦ ધુટ્– વર્ગોનો પાંચમો અક્ષર અને અન્તસ્થા સિવાયનાં વ્યંજનો ધુટ્ કહેવાય છે. क् ख् ग् घ्, च् छ् ज् झ्, ट् ठ् ड् ढ्, त् थ् द् ध्, प् फ् ब् भ्, श् ष् स् ह् ૨૪

अ–पञ्चमान्तस्थो धुट् १।१।११

૧૧ અઘોષ–દરેક વર્ગનો પહેલો તથા બીજો અક્ષર અને श् ष् स् અઘોષ કહેવાય છે. क् ख्, च् छ्, ट् ठ्, त् थ्, प् फ्, श् ष् स्. ૧૩

आद्य–द्वितीय–शषसा अघोषाः १।१।१३

૧૨ ઘોષવાન્– અઘોષ સિવાયના બાકીના વ્યંજનો ઘોષવાન્ કહેવાય છે. ग् घ् ङ्, ज् झ् ञ, ड ढ् ण्, द् ध् न्, ब् भ् म्, य् र् ल् व्, ह्. ૨૦

अन्यो घोषवान् १।१।१४

૧૩ શિટ્– ·અનુસ્વાર : વિસર્ગ ᳵ જિહ્‌વામૂલીય ᳶ ઉપ-ધ્માનીય અને श् ष् स् શિટ્ કહેવાય છે.

अं–अः ᳵ क– ᳶ प–शषसाः शिट् १।१।१६

૧૪ જિહ્વામૂલીય क કે ख ની પહેલાં જ અને ઉપધ્માનીય प કે फ ની પહેલાં જ : વિસર્ગને બદલે વિકલ્પે ક્વચિત્ લખાય છે.

दुᳵखम्, दुःखम् । अन्त ᳶ पातः, अन्तःपातः

रः कख-पफयोः ᳵ क-ᳶ पौ १।३।५

ઉચ્ચારોમાં...વિશેષતાઓ

હ્રસ્વ–જે સ્વર ટુંકા બોલાય છે, તે **હ્રસ્વ** કહેવાય છે. अ इ વિગેરે.

દીર્ઘ–જે સ્વરને બોલતાં લંબાવવા પડે છે, તે **દીર્ઘ** કહેવાય છે. आ ई વિગેરે.

પ્લુત–સ્વર જ્યારે દીર્ઘ કરતાં પણ વધારે લંબાવીને બોલાય છે, ત્યારે તે **પ્લુત** કહેવાય છે અને સ્વરની આગળ ત્રણ માત્રા સૂચક ३ (ત્રણનો આંક) મૂકીને તે લખવાની રીત છે. જેમકે–अ३, आ३, વિગેરે.

માત્રા–આંખ મીંચતાં કે ઉઘાડતાં જે સમય થાય, તેને **માત્રા** કહેવાય છે. હ્રસ્વની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા, પ્લુતની ૩ માત્રા.

અનુનાસિક–[૧] સ્વર જ્યારે નાસિકાની મદદથી બોલાય છે, ત્યારે તે **અનુનાસિક** કહેવાય છે અને સ્વર ઉપર ँ અર્ધ ચંદ્રાકાર અને બિંદુ મૂકી તે લખવાની રીત છે. જેમકે–अँ, आँ, अँ३ आँ३. વિગેરે.

[૨] વ્યંજનોમાં પણ य् ल् व् નાસિકાની મદદથી બોલાય છે ત્યારે **અનુનાસિક** કહેવાય છે અને તે આ રીતે લખાય છે–यँ, लँ, वँ.

૧૫ સ્વ—જે વર્ણોના માંહોમાંહે–એક બીજાની સાથે, સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન સરખા છે, તેઓ પરસ્પર સ્વ કહેવાય છે.

જેમકે-अ વર્ણના अ, आ, अ३, आ३, अँ, आँ, अँ३, आँ३, એ સર્વે ભેદો પરસ્પર સ્વ છે.

अ–વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
इ–વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
उ–વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ऋ–વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ऌ–વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ए–કાર– પરસ્પર સ્વ
ऐ–કાર– પરસ્પર સ્વ
ओ–કાર–પરસ્પર સ્વ
औ–કાર–પરસ્પર સ્વ
क–વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
च–વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
ट–વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
त–વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
प–વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
य्, यँ्– પરસ્પર સ્વ
ल्, लँ्– પરસ્પર સ્વ
व् वँ् – પરસ્પર સ્વ

र्, श्, ष्, स् અને ह् નો કોઇ સ્વ નથી

तुल्य–स्थानास्यप्रयत्नः स्वः १।१।१७

વર્ણોનાં............ઉચ્ચાર સ્થાન.

વર્ણોના ઉચ્ચાર સ્થાન આઠ છે–ઉર (છાતી), કંઠ, શિર, જિહ્વામૂલ, દાંત, નાસિકા, ઓષ્ઠ અને તાલુ.

अ-વર્ણ, ह्, વિસર્ગ :, क વર્ગ...... કંઠય.
इ-વર્ણ, च-વર્ગ, य् श्......... તાલવ્ય.
उ-વર્ણ, प-વર્ગ,)(ઉપધ્માનીય... ઓષ્ઠય.
ऋ-વર્ણ, ट-વર્ગ, र् ष्.......... મૂર્ધન્ય.
ऌ-વર્ણ, त-વર્ગ, ल् स्........... દન્ત્ય.
ए, ऐ... ... ...તાલવ્ય.
ओ औ ... ...ઓષ્ઠય
व् ... ...દંત્યૌષ્ઠય
⌣ જિહ્વામૂલીય ... ...જિહ્વય
० અનુસ્વાર ... ...નાસિક્ય
ङ्, ञ्, ण् न्, म्, ...પોતપોતાના વર્ગનું સ્થાન.
ઉપરાંત નાસિકાસ્થાન-અનુનાસિક

વર્ણોના આસ્ય પ્રયત્ન

આસ્ય એટલે મુખ, મુખમાં થતો પ્રયત્ન તે આસ્ય પ્રયત્ન.
આસ્ય પ્રયત્ન ચાર છે—

સ્પૃષ્ટતા ઇષત્સ્પૃષ્ટતા વિવૃતતા ઇષદ્વિવૃતતા

પાંચ વર્ગના પચીશ વ્યંજનોનું કરણ સ્પૃષ્ટ છે.

અંતસ્થા य र ल व નું ,, ઇષત્સ્પૃષ્ટ છે.
ઉષ્માક્ષર श ष स ह નું ,, ઇષદ્વિવૃત છે.
સ્વરો अ વિગેરેનું ,, વિવૃત છે.

સ્પૃષ્ટતા ને સ્પૃષ્ટ કરણ પણ કહેવાય.
પ્રયત્નને કરણ પણ કહેવાય.

પ્રવેશ ૨ જો. શબ્દ વિચાર

૧ ક્રિયાવાચક શબ્દને ધાતુ કહેવાય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણિનો, ખાવું, પીવું, જવું, ચાલવું, હોવું વિગેરે વ્યવહાર–વ્યાપાર, એને ક્રિયા કહેવાય છે.

क्रियार्थो धातुः ३।३।३

૨ ધાતુ સિવાયના બાકીના શબ્દોને નામ કહેવાય છે,

अ–धातु–विभक्ति–वाक्यमर्थवन्नाम १।१।२७

પાઠ ૧ લો. પહેલો ગણ કર્તરિ પ્રયોગ

૧ વર્તમાના વિભક્તિના પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો

પુરુષ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો	मि	वस्	मस्
૨ જો	सि	थस्	थ
૩ જો	ति	तस्	अन्ति

वर्तमाना तिव् तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस् ३।३।६

स्त्यादि, विभक्तिः १।१।१९

પાઠ ૨ જો. પહેલો ગણ

૧ પરસ્મૈપદી ધાતુઓને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે.

नम् + ति—

शेषात् परस्मै ३।३।१००

૨ ति વિગેરે પ્રત્યયો લાગતાં, ધાતુને अ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. नम् + अ + ति = नमति ।

कर्तर्यनद्भ्यः शव् ३।४।७१

૩ म् અને व् થી શરુ થતા પ્રત્યયની પહેલાં अ હોય તો એ अ નો आ થાય છે.

नम् + अ + मि—नम् + आ + मि = नमामि ।

मव्यस्याः ४।२।११३

૪ ति વિગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય છે, તે પદ કહેવાય છે. नमति પદ છે.

तदन्तं पदम् १।१।२०

૫ વર્તમાનકાળને જણાવવા ધાતુને વર્તમાના વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે. नमति તે નમસ્કાર કરે છે.

सति ५।२।१९

પાઠ ૩ જો. પહેલો ગણ

૧ પદને અંતે स् હોય તો એનો र् થાય છે.

नमतस्—नमतर्—

सो रुः २।१।७२

૨ પદને અન્તે રહેલા र् નો, જો એની પછી વિરામ (એટલે કશુંએ ન) આવે અથવા અઘોષ વ્યંજન આવે તો : વિસર્ગ થાય છે. नमतः । नमतः पठतः ।

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः १।३।५३

પાઠ ૪ થો. પહેલો ગણ

૧ अ ની પછી अ કે ए આવે તો પહેલાંનો अ લોપાય છે, પણ જો પદની શરૂઆતમાં રહેલો अ કે ए આવે તો પહેલાંનો अ લોપાતો નથી.

नम् + अ + अन्ति—नम् + अन्ति = नमन्ति ।

दण्ड + अग्रम् = दण्डाग्रम् । अग्रम् પદ છે.

लुगस्यादेत्यपदे २।१।११३

પાઠ ૬ ઠ્ઠો. સંધિ

૧ સ્વરો કે વ્યંજનો પાસે આવે તો **સંધિ** થાય છે. પદાન્ત म् પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે, તો એ म् ને બદલે પૂર્વના અક્ષર ઉપર **અનુસ્વાર** થાય છે, અથવા म् ને ઠેકાણે પછીના વ્યંજનનો સ્વ **અનુનાસિક** થાય છે.

त्वं रक्षसि। त्वं चरसि, त्वञ्चरसि। अहं वदामि, अहवँ् वदामि।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ १।३।१४

પાઠ ૭ મો. પહેલો ગણ. ઉપાન્ત્ય ગુણ

૧ વિકરણ પ્રત્યય अ પૂર્વે ધાતુના ઉપાન્ત્ય (એટલે છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વેના) હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

लघोरुपान्त्यस्य ४।३।४

૨ ऋ વર્ણનો ગુણ अर्, इ વર્ણનો ગુણ ए, અને उ વર્ણનો ગુણ ओ થાય છે.

वृष + अ + ति—व् + अर् + ष् + ति = वर्षति।

जिम् + अ + ति = जेमति। शुच् + अ + ति = शोचति।

गुणोऽरेदोत् ३।३।२

પાઠ ૮ મો. પહેલો ગણ. અન્ત્ય ગુણ.

૧ વિકરણ પ્રત્યય अ પૂર્વે ધાતુના અંત્ય (એટલે છેલ્લા હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. तॄ–तरति।

जि + अ + ति—	भू + अ + ति—
ज् + ए + अ + ति—	भ् + ओ + अ + ति—

नामिनो गुणोऽक्ङिति ४।३।१

૨ ए ऐ ओ औ પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો તેઓને ઠેકાણે અનુક્રમે अय् आय् अव् અને आव् થાય છે.
ज्+अय्+अ+ति=जयति । भ्+अव्+अ+ति=भवति

एदैतोऽयाय् १।२।२३
ओदौतोऽवाव् १।२।२४

પાઠ ૯ મો. ચોથો ગણ

૧ ચોથા ગણના ધાતુઓને य વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને ગુણ થતો નથી. नृत्यति ।

दिवादेः श्यः ३।४।७२

પાઠ ૧૦ મો. છઠ્ઠો ગણ

૧ છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને अ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે પણ ગુણ થતો નથી. स्फुरति ।

तुदादेः शः ३।४।८१

પાઠ ૧૧ મો. દશમો ગણ

૧ દશમા ગણના ધાતુઓને પોતાનો इ પ્રત્યય લગાડવો પડે છે.
चिन्त् + इ = चिन्ति – चिन्ति + ति–
દશમા ગણના ધાતુઓને इ પ્રત્યય લાગ્યા બાદ, પહેલા ગણની જેમ પા. ૨. નિ. ૨ થી अ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને ગુણ થાય છે. चिन्ति + अ + ति–
चिन्ते + अ + ति—चिन्तय् + अ + ति = चिन्तयति ।

चुरादिभ्यो णिच् ३।४।१७

પાઠ ૧૨ મો. દશમો ગણ. ઉપાન્ત્ય ગુણ.

૧ દશમા ગણનો इ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. चुर् + इ = चोरि–चोरयति ।

नामिनो गुणोऽक्ङिति ४।३।१

પાઠ ૧૩ મો. દશમો ગણ. વૃદ્ધિ.

૧ દશમા ગણનો इ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય अ ની અને અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ञ्णिति ४।३।५०

नामिनोऽकलि-हलेः ४।३।५१

૨ अ ની વૃદ્ધિ आ, ऋ વર્ણની વૃદ્ધિ आर्, इ વર્ણની વૃદ્ધિ ऐ અને उ વર્ણની વૃદ્ધિ औ થાય છે.

तड् + इ = ताडि + अ + ति = ताडयति ।
पृ + इ = पारि + अ + ति = पारयति ।

वृद्धिरारैदौत् ३।३।१

૩ कथ् गण् रच स्पृह् અને मृग् વિગેરે કેટલીક ધાતુઓમાં इ પ્રત્યય લાગતાં, ગુણ તેમજ વૃદ્ધિ થતી નથી. कथयति ।

अतः ४।३।८२

પાઠ ૧૪ મો. ધાતુઓના આદેશ

૧ વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં, કેટલાક ધાતુઓના આદેશ થાય છે, તે, તે ધાતુની સામે આવા [ ] કૌંસમાં મૂકેલા છે.

गम्-गच्छति । पा-पिबति । शम्-शाम्यति ।

गमिषद्यमश्छः ४।२।१०६

श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-
दृश्यर्ति-शद-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-
मन-यच्छ-पश्यर्च्छ-शीय-सीदम् ४।२।१०८

शम-सप्तकस्य श्ये ४।२।१११

પાઠ ૧૫ મો. આત્મનેપદ

વર્તમાના વિભક્તિના આત્મનેપદ પ્રત્યયો

પુરુષ	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧	ए	वहे	महे
૨	से	इथे	ध्वे
૩	ते	इते	अन्ते

वर्तमाना तिव् तस् अन्ति, सिव् थस् थ, मिव् वस् मस् ए वहे महे, से आथे ध्वे, ते आते अन्ते ३।३।६

૧ આત્મનેપદી ધાતુઓને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે.
वन्द्+अ+ए—પા, ૪. નિ. ૧ થી अ નો લોપ. वन्दे ।

इङितः कर्तरि ३।३।२२

૨ अ વર્ણનો, તેની પછી આવેલા इ વર્ણ, उ વર્ણ, ऋ વર્ણ અને ऌ વર્ણ સાથે મળીને અનુક્રમે ए ओ अर् અને अल् થાય છે.
वन्द् + अ + इते = वन्देते ।

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् १।२।६

૩ ઉભયપદી ધાતુઓને બન્ને ય પદના પ્રત્યયો લાગે છે.
हरते । हरति ।

ईगितः ३।३।९५

પાઠ ૧૬ મો. વિભક્તિના પ્રત્યયો અને અવ્યયો

એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	વિભક્તિ
स्	औ	अस्	प्रथमा
अम्	,,	,,	द्वितीया
आ	भ्याम्	भिस्	तृतीया
ए	,,	भ्यस्	चतुर्थी
अस्	,,	,,	पञ्चमी
,,	ओस्	आम्	षष्ठी
इ	,,	सु	सप्तमी

स्यौजसमौ शस्–टा भ्याम् भिस्–ङे भ्याम् भ्यस्–ङसि भ्याम् भ्यस्–ङसोसाम्–ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः १।१।१८

स्यात्यादि विंभक्तिः १।१।१९

૧ स् વિગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય છે, તે પદ કહેવાય છે. बाल + स् = बालः પદ છે.

तदन्तं पदम् १।१।२०

૨ અવ્યય નામોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયો લોપાઇ જાય છે. જેના રૂપમાં વ્યય (એટલે ફેરફાર) થતો નથી. તે **અવ્યય** કહેવાય છે. बहुशस् + स् – बहुशस्—

स्वरादयोऽव्ययम् १।१।३०
चादयोऽसत्वे १।१।३१
अव्ययस्य ३।२।७

૩ વિભક્તિના પ્રત્યયો લોપાયા પછી પણ તે **પદ** કહેવાય છે.
बहुशस्—बहुशर्—बहुशः ।

स्थानीवावर्णविधौ ७।४।१०९

પાઠ ૧૭ મો. અકારાન્ત પુંલિંગ નામ. પ્રથમા વિભક્તિ

૧ अ વર્ણનો, તેની પછી આવેલા ए કે ऐ તથા ओ કે औ સાથે મળીને અનુક્રમે ऐ તથા औ થાય છે. बाल + औ = बालौ ।

ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः १।२।१२

૨ પ્રથમા વિભક્તિનો अस् પ્રત્યય પર (પછી) છતાં, પૂર્વના अ નો आ થાય છે. बाल + अस् — बाला + अस्— (હવે અહીં પા. ૪. નિ. ૧. નહીં લાગે.)

अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये १।४।१

૩ **સમાન સ્વરનો,** તેની પછી આવેલા સ્વ સમાન સ્વર સાથે મળીને સ્વ દીર્ઘ સ્વર થાય છે. बालाः ।

समानानां तेन दीर्घः १।२।१

૪ વાક્યમાંનું જે નામ ક્રિયાપદની સાથે ખાસ સીધો (સમાન) સંબંધ રાખતું હોય, તે નામ **મુખ્ય** કહેવાય છે અને બાકીનાં **ગૌણ** કહેવાય છે.

મુખ્ય નામને નામાર્થે (નામના પોતાના અર્થમાં) પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.

बालः पठति । बालौ पठतः । बालाः पठन्ति ।

नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ २।२।३१

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः १।१।३८

પાઠ ૧૮ મો. સંધિ.

૧ स् ના र् પૂર્વે अ હોય અને પછી अ આવે તો र् નો उ થાય છે. बालस् – बालर् + अटति – बालउ + अटति – પા. ૧૫. નિ. ૨ થી बालो अटति—

अतोऽति रोरुः १।३।२०

૨ પદાન્તે રહેલા ए કે ओ પછી अ આવે તો अ લોપાય છે અને अ નો લોપ થયો છે તેમ સમજવા તે સ્થાને આવું ऽ અવગ્રહ ચિહ્ન મૂકાય છે. बालोऽटति ।

एदोतः पदान्ते ऽस्य लुक् १।२।२७

૩ स् ના र् પૂર્વે अ હોય અને પછી ઘોષવાન્ વ્યંજન આવે, તો પણ र् નો उ થાય છે. बालउ + जयति – बालो जयति । धर्मो रक्षति ।

घोषवति १।३।२१

૪ પદાન્ત र् પછી श् ष् કે स् આવે તો र् ને ઠેકાણે અનુક્રમે श् ष् કે स् વિકલ્પે થાય છે–થાય કે ન થાય. बालश्शाम्यति । बालस्सरति । प्रातस्स्मरति ।
ન થાય ત્યારે પા. ૩. નિ ૨ થી વિસર્ગ થાય.
बालः शाम्यति । बालः सरति । प्रातः स्मरति ।

श–ष–से श–ष–सं वा १।३।६

૫ પદાન્ત र् પછી च् छ्, ट् ठ् કે त् थ् આવે તો र् ને ઠેકાણે અનુક્રમે श् ष् અને स् નિત્ય થાય છે.
बालश्चरति । बालस्तिष्ठति । प्रातश्चलति ।

च–ट–ते सद्वितीये १।३।७

૬ વાક્ય બોલતાં, વક્તા જ્યાં વિરામ લે છે–થોભે છે, ત્યાં સંધિ થતી નથી અને જ્યાં વિરામ લેતો નથી ત્યાં સંધિ થાય છે.
बालः, अटति । बालोऽटति । बलः, जयति । बालोजयति ।

न सन्धिः १।३।५२

પાઠ ૧૯ મો. સંધિ ચાલુ

૧ स् ના र् પૂર્વે आ હોય અને પછી ઘોષવાન્ વ્યંજન આવે તો र् લોપાય છે. वाला गच्छन्ति ।

अवर्ण-भो-भगोऽघोर्लुगसन्धिः १।३।२२

૨ स् ના र् પૂર્વે अ વર્ણ હોય અને પછી સ્વર આવે તો र् લોપાય છે. (र् નો य् થઈ નિ. ૩ થી य् લોપાય છે.) અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી. (અહીં પા. ૧૮ નિ. ૧ યાદ કરવો.)

बाल इच्छति । वाला इच्छन्ति । बाला अटन्ति ।

रो यः १।३।२६

૩ પદાન્ત व् અને य् પૂર્વે अ વર્ણ હોય અને પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો व् અને य् વિકલ્પે લોપાય છે અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

वालौ इच्छतः—પા. ૮. નિ. ૨ થી बालाव् इच्छतः—

वाला इच्छतः । લોપ ન થાય ત્યારે, बालाविच्छतः ।

वालौ अटतः—वाला अटतः बालावटतः ।

ते इच्छन्ति—त इच्छन्ति तयिच्छन्ति ।

स्वरे वा १।३।२४

પાઠ ૨૦ મો. દ્વિતીયા વિભક્તિ

1 **સમાન** સ્વર પછી अम् નો म् થાય છે. वालम् । मुनिम् ।

समानादमोऽतः १।४।४६

૨ દ્વિતીયા વિભક્તિનાં अस् પ્રત્યયના अ સહિત પૂર્વનો **સમાન** સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને તે વખતે પુંલિંગ નામોમાં अस् પ્રત્યયના स् નો न् થાય છે.

बाल + अस् — बालास् — बालान् । मुनीन् ।

शसोऽता शश्च नः पुंसि १।४।४९

૨ દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને થાય છે. **नमामि वीरम् ।**

कर्मणि २।२।४०

૩ (अ) કર્તા ક્રિયા વડે જેને ખાસ પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે, તે કર્મ. **ग्रामं गच्छति ।** જવાની ક્રિયા વડે શું પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે? ગામ, માટે ગામ એ કર્મ છે.

(आ) જે કરાય તે કર્મ. **हारं रचयति ।** શું રચાય છે? (શું કરાય છે?) હાર, માટે હાર એ કર્મ છે.

कर्तुर्व्याप्यं कर्म २।२।३

૪ જે, ક્રિયાને કરે તે કર્તા. **आचार्यो धर्मं कथयति ।** કહેવાની ક્રિયા કોણ કરે છે? આચાર્ય, માટે આચાર્ય, એ કર્તા છે.

स्वतन्त्रः कर्ता २।२।२

૫ પદાન્ત न् પછી च् छ्, ट् ठ् કે त् थ्, હોય અને તેની પછી પણ અધુટ્ (ધુટ્ સિવાયનો) વર્ણ હોય, તો એ न् ને ઠેકાણે અનુક્રમે श् ष् स् થાય છે અને પૂર્વના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર મૂકાય છે અથવા પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક થાય છે. **बिडालान् + ताडयति—**

बिडालांस्ताडयति । बिडालाँस्ताडयति ।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे १।३।८

પાઠ ૨૧ મો. અકારાન્ત નપુંસકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા

૧ અકારાન્ત નપુંસક લિંગના सि અને अम् નો अम् થાય છે. **कमलम् २ ।** પા. ૨૦ નિ. ।

अतःस्यमोऽम् १।४।५७

૨ નપુંસકનો औ, ई થાય છે. **कमले ।**

औरीः १।४।५६

III નપુંસકના પ્ર. દ્વિ. ના **अस्** નો **इ** થાય છે. **कमलानि** ।

नपुंसकस्य शिः १।४।५९

१ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો **इ** પ્રત્યય લાગતાં સ્વરાન્ત નપુંસક નામોની પછી **न्** ઉમેરવામાં આવે છે. **कमल न्+इ**—પા. ૪૭ નિ. ૧ થી **न्** ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **कमलानि** । પા. ૪૦ નિ. ૪ જુઓ.

स्वराच्छौ १।४।६५

૨ (**अ**) એકજ પદમાં **र्** **ष्** કે **ऋ** વર્ણથી પર રહેલા **न्** નો **ण्** થાય છે. **पूर्णः** ।

(**आ**) તેમજ—**र्** **ष्** કે **ऋ** વર્ણ અને **न्** ની વચ્ચે **ल्**, **च** વર્ગ, **ट** વર્ગ, **त** વર્ગ, **श्** અને **स्** સિવાય કોઇ પણ વર્ણ હોય, તો પણ **न्** નો **ण्** થાય છે. **मित्राणि** । **पुष्पाणि** । પણ, **काष्ठानि** અહીં **न्** નો **ण्** નહીં થાય.

(**इ**) તેમજ—પદને છેડે **न्** હોય, તો તે **न्** નો **ण्** થતો નથી. **नरान्** ।

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याल-चटतवर्ग-श-सान्तरे २।३।६३

૩ દ્વિવચનને છેડે રહેલા **ई**, **ऊ** અને **ए** ની પછી સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી. **फले इच्छति** । **फले अत्र** । **पचेते अन्नम्** ।

ईदूदेद् द्विवचनम् १।२।३४

પાઠ ૨૩ મો. તૃતીયા વિભક્તિ

I અકાર પછી **आ** નો **इन** થાય છે. **बालेन** ।

टा–ङसोरिन–स्यौ १।४।५

II અકાર પછી **भिस्** નો **ऐस्** થાય છે. **बालैः** । પા. ૧૭ નિ ૧

भिस ऐस् १।४।२

૧ भ्याम् પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના अ નો आ થાય છે.
बाल + भ्याम् = बालाभ्याम् ।
अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये १।४।१

૨ તૃતીયા વિભક્તિ કરણને થાય છે. दण्डेन चलति ।
हेतु-कर्तृ-करणेत्थंभूतलक्षणे २।२।४४

૩ જેના વડે ક્રિયા કરાય તે કરણ, એટલે કે ક્રિયા કરવામાં બહુ જ ઉપયોગી સાધન. पादाभ्यां गच्छति ।
साधकतमं करणम् २।२।२४

૪ 'સાથે' એવો અર્થ જણાતો હોય ત્યારે તેના સંબંધવાળા નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.
सह [અવ્યય] સાથે, पुत्रो जनकेन सह गच्छति ।
पुत्रो जनकेन गच्छति । सह વિના પણ તૃતીયા થાય છે.
सहार्थे २।२।४५

પાઠ ૨૪ મો. ચતુર્થી વિભક્તિ

૧ અકાર પછી ए નો य થાય છે. देवाय ।
ङे-ङस्यो र्यातौ १।४।६

૨ य પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના अ નો आ થાય છે बालाय ।
अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये १।४।१

૨ भ् થી શરૂ થતા બહુવચનના પ્રત્યયો લાગતાં પૂર્વના अ નો ए થાય છે. बालेभ्यः ।
एद् बहु-स्-भ्-ओसि १।४।४

૩ ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને થાય છે. शिष्याय ज्ञानं यच्छति ।
चतुर्थी २।२।५३

૪ (અ) જેને આપવામાં આવે, તે **સંપ્રદાન. याचकेभ्यो धनं यच्छति ।**

(આ) કર્મ અથવા ક્રિયાવડે કરીને જેની સાથે શ્રદ્ધા, ઉપકાર, કીર્તિ, દુઃખનાશ વિગેરેની ઇચ્છાથી ખાસ વિશિષ્ટ સંબંધ કરવામાં આવે, તે **સંપ્રદાન. शिष्याय धर्मं कथयति । देवेभ्यो नमति ।**

कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् २।२।२५

૫ માટે, વાસ્તે, સારુ, કાજે, અર્થે એવા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. **कुण्डलाय हिरण्यम् ।**

तादर्थ्ये २।२।५४

૬ **नमस्** કે **स्वस्ति** અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે.

नमस् નમસ્કાર. **स्वस्ति** કલ્યાણ

नमो देवेभ्यः । स्वस्ति सज्जाय ।

शक्तार्थ–वषड्–नमः–स्वस्ति–स्वाहा–स्वधाभिः २।२।६८

પાઠ ૨૫ મો. પંચમી વિભક્તિ

। अकार પછી **अस्** પં. એકવચનનો **आत्** થાય છે. **वालात् ।**

ङे–ङस्यो यातौ १।४।६

૧ પદને અંતે રહેલા ધુટ્ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના સ્થાનના વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે. **वालात्—वालाद् ।**

धुटस्तृतीयः २।१।७६

૨ અઘોષ વ્યંજન પર આવતાં, શિટ્ સિવાયના ધુટ્ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન થાય છે. **रथाद्+पतति–रथात्पतति ।**

अघोषे प्रथमोऽशिटः १।३।५०

૩ વિરામ પર આવતાં, શિટ્ સિવાયના ધુટ્ વ્યંજનને ઠેકાણે, તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે. पतति रथात् । पतति रथाद् ।

विरामे वा १।३।५१

૪ વર્ગનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં, પદાન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનને ઠેકાણે, તેના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે.

चौरो ग्रामान्नश्यति । चौरो ग्रामाद् नश्यति ।

तृतीयस्य पञ्चमे १।३।१

૫ પંચમી વિભક્તિ અપદાનને થાય છે. प्रासादात्पतति ।

पञ्चम्यपादाने २।२।६९

૬ જેનાથી છૂટું પડવાનું હોય, તે અપાદાન.

वृक्षात्पर्णं पतति ।

अपायेऽवधिरपादानम् २।२।२९

૭ विना અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા, તૃતીયા કે પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

धर्मं विना, धर्मेण विना, धर्माद्विना, सुखं न भवति ।

विना ते तृतीया च २।२।११५

પાઠ ૨૬ મો ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ

૧ ષષ્ઠી એ વ. अस् નો स्य થાય છે. बालस्य ।

टा–ङसोरिन–स्यौ १।४।५

૨ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત, આકારાન્ત [आप् પ્રત્યયાન્ત], તેમજ સ્ત્રીલિંગે જ હોય એવા ई કારાન્ત ऊकारान्त નામથી आम् નો नाम् થાય છે. बालानाम् । मुनीनाम् ।

ह्रस्वापश्च १।४।३२

१ नाम् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
वाल+नाम्=बालानाम् । मुनीनाम् ।
दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ-षृः १।४।४७

२ ओस् પ્રત્યય તેમજ सु થી શરુ થતા બહુવચનના પ્રત્યય પર છતાં, પૂર્વના अ નો ए થાય છે.
वाल + ओस् – बाले + ओस्=बालयोः २ ।
वाल + सु —बाले + सु —
एद् बहु-स्-भ्-ओसि १।४।४

३ નામી, અન્તસ્થા કે क વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજનની પર રહેલા स् નો ष् થાય છે, પરંતુ—
એ स् પદની અંદર (આદિમાં કે અંતમાં નહી) હોવો જોઈએ અને કોઈ પણ નિયમથી કરાયેલો—આવેલો હોવો જોઈએ. बालेषु ।

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः
शिड्-नान्तरेऽपि २।३।१५

४ નામનો બીજા નામની સાથે સંબંધ હોય ત્યારે, ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે वृक्षस्य पर्णम् ।
शेषे २।२।८१

५ સપ્તમી વિભક્તિ અધિકરણ ને થાય છે. स्वर्गे देवाः ।
सप्तम्यधिकरणे २।२।९५

६ વસ્તુનો આધાર—વસ્તુને રહેવાનું સ્થાન, તે અધિકરણ
घटे जलम् । गृहे तिष्ठति । तिलेषु तैलम् ।
क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् २।२।३०

૭ અસ્વ (સ્વ સિવાયનો) સ્વર પર છતાં, પૂર્વના इ વર્ણ उ વર્ણ ऋ વર્ણ અને ऌ વર્ણનો અનુક્રમે य् व् र् અને ल् થાય છે. अस्ति + अत्र = अस्त्यत्र । ग्रामेषु + अटन्ति = ग्रामेष्वटन्ति ।

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् १।२।२१

युस्मद् अस्मद् સર્વનામ

१ દ્વિવચનમાં युवद् અને आवद् થાય છે. युवाम् । आवाम् ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः २।१।१०

२ એકવચનમાં त्वद् અને मद् થાય છે. त्वाम् । माम् ।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् २।१।११

---

१ अम् અને औ નો म् થાય છે. त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम्

अमौ मः २।१।१६

२ अस् દ્વિ. બ. વ. નો न् થાય છે. युष्मान् । अस्मान् ।

शसो नः २।१।१७

૩ ચતુર્થી भ्यस् નો अभ्यम् થાય છે. युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

अभ्यम् भ्यसः २।१।१८

४ પંચમી अस् અને भ्यस् નો अद् થાય છે. त्वद् । मद् ।
युष्मद् अस्मद् ।

ङसेश्चाद् २।१।१९

५ आम् નો आकम् થાય છે. युष्माकम् । अस्माकम् ।

आम आकम् २।१।२०

૧ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં અંતનો आ થાય છે. त्वाम्। माम् । युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्मासु। अस्मासु।
युष्मदस्मदोः २।१।६

૨ आ इ અને ओस् પર છતાં અંતનો य् થાય છે.
त्वया। मया। त्वयि। मयि। युवयोः २। आवयोः २।
टा-ङ्योसि यः २।१।७

૩ બાકીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં અંતનો લોપ થાય છે.
युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।
शेषे लुक् २।१।८

---

૧ પ્રથમા એકવચન त्वम् અને अहम् થાય છે.
त्वमहं सिना प्राक् चाकः २।१।१२

૨ પ્રથમા બહુવચન यूयम् અને वयम् થાય છે.
यूयं वयं जसा २।१।१३

૩ ચતુર્થી એકવચન तुभ्यम् અને मह्यम् થાય છે.
तुभ्यं मह्यम् ङया २।१।१४

૪ ષષ્ઠી એકવચન तव અને मम થાય છે. तव । मम ।
तव मम ङसा २।१।१५

પાઠ ૨૭ મો. સંબોધનાર્થ પ્રથમા.

। સંબોધનાર્થ सु અને अम् નો ० લોપ થાય છે.
अदेतः स्यमो र्लुक् १।४।४४

૧ સંબોધનના અર્થમાં નામને પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.
કાંઈ પણ કહેવા માટે કોઈને બોલાવવો, સન્મુખ કરવો, તે સંબોધન. हे बाल ! त्वं क्व गच्छसि ? । हे कमल ! कथं न स्फुटसि ? ।
आमन्त्र्ये २।२।३२

૨ अस्मद्-હું, એ પહેલો પુરૂષ છે. युष्मद्-તું, એ બીજો પુરુષ છે, અને આ બે શબ્દો સિવાય અન્ય-ત્રીજો કોઈ પણ શબ્દ તે ત્રીજો પુરુષ છે.

(અ) વાક્યમાં ત્રણે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય તો પહેલા પુરુષની મુખ્યતા રહે છે, એટલે ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષમાં મૂકાય છે.

स च त्वं चाहं च पचामः ।

(આ) બે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય અને જો તેનાં પહેલો પુરુષ હોય તો પહેલાની મુખ્યતા રહે છે અને પહેલો પુરુષ ન હોય તો બીજાની મુખ્યતા રહે છે.

त्वं चाहं च पचावः । स चाहं च पचावः ।

स च त्वं च पचथः ।

त्रीणि त्रीण्यन्य-युष्मदस्मदि ३।३।१७

। जन् [जा] જન્મવું, ઉત્પન્ન થવું, જન્મ થવો. जायते ।

जा ज्ञा-जनो ऽत्यादौ ४।२।१०४

પાઠ ૨૮ મો આકારાન્ત [આપ્ પ્રત્યયાન્ત] સ્ત્રીલિંગ નામ

। દીર્ઘ ઈકારાન્ત [ઙીપ્રત્યયાન્ત] આકારાન્ત [આપ્ પ્રત્યયાન્ત] અને વ્યંજનાન્ત નામથી स् નો લોપ ० થાય છે. माला । नदी । मरुत् ।

दीर्घ-ङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः १।४।४५

॥ ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એક વચન ए अस् अस् અને इ નો અનુક્રમે यै यास् यास् અને याम् થાય છે.

मालायै । मालायाः २ । मालायाम् ।

आपो ङितां यै यास् यास् याम् १।४।१७

૬ અમુક વસ્તુ લઇને તેને બદલે બીજી વસ્તુ આપવાની હોય, તો જે વસ્તુ લેવાની હોય તેને **प्रति** અવ્યયના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **प्रति**–બદલે. **तिलेभ्यः प्रति माषान्प्रयच्छति** । તલને (લઈને) બદલે અડદ આપે છે.

यतः प्रतिनिधि–प्रतिदाने प्रतिना २।२।७२

પાઠ ૩૦ મો. કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગ

૧ જે ધાતુને કર્મ ન હોય, તે ધાતુ **અકર્મક** કહેવાય અને જે ધાતુને કર્મ હોય, તે ધાતુ **સકર્મક** કહેવાય છે.

चैत्रस्तिष्ठति । देवदत्तस्तण्डुलान्पचति ।

જે ધાતુને બે કર્મ હોય છે, તે ધાતુ **દ્વિકર્મક** કહેવાય છે. જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયાકરવામાં આવે, તે **મુખ્ય કર્મ** અને મુખ્ય કર્મની ખાતર જે બીજા ઉપર પણ ક્રિયાની અસર પહોંચે, તે **ગૌણકર્મ**. **याचका नृपं धनं याचन्ते** યાચકો રાજા પાસે ધન માગે છે. **गोपोऽजां ग्रामं नयति** ગોવાળ બકરીને ગામ તરફ લઈ જાય છે. **धन** અને **अजा** મુખ્ય કર્મ છે, **नृप** અને **ग्राम** ગૌણકર્મ છે.

અર્થ બદલાય છે ત્યારે કોઈ વખત સકર્મક ધાતુ અકર્મક થાય છે અને અકર્મક ધાતુ સકર્મક થાય છે.

કર્મ મૂકવામાં ન આવ્યું હોય ત્યારે સકર્મક ધાતુ અકર્મક થાય છે.

किङ्करो भारं वहति । નોકર ભાર વહન કરે છે.

नदी वहति । નદી વહે છે.

देवदत्तस्य सुखं भवति । देवदत्तः सुखमनुभवति ।

चैत्रोऽन्नं पचति । चैत्रःपचति ।

कर्तुर्व्याप्यं कर्म ।२।२।३

૨ ધાતુ સકર્મક હોય તો **કર્મણિ પ્રયોગ** થાય છે અને અકર્મક હોય તો **ભાવે પ્રયોગ** થાય છે.
કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે. खाद्+ते—क्षुभ्+ते—

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे ३।३।२१

૩ કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગતાં य પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.
खाद्+य+ते=खाद्यते। क्षुभ्+य+ते=क्षुभ्यते।
क्यः शिति ३।४।७०

૪ કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં य પ્રત્યય લાગતાં દશમા ગણનો પોતાનો इ પ્રત્યય લોપાય છે પરંતુ ધાતુમાં થયેલ ગુણ કે વૃદ્ધિ કાયમ રહે છે. **चोर्यते। ताड्यते।**
णेरनिटि ४।३।८३

૫ કર્તાને **તૃતીયા** વિભક્તિ થાય છે.
बालेन मोदकः खाद्यते। समुद्रेण क्षुभ्यते।
हेतु-कर्तृ-करणेत्थंभूतलक्षणे २।२।४४

પાઠ ૩૧ મો. હ્યસ્તન ભૂતકાળ.

૧ **હ્યસ્તની વિભક્તિ પરસ્મૈપદ**

પુરુષ	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો	अम्	व	म
૨ જો	स्	तम्	त
૩ જો	त्	ताम्	अन्

जि+त्—પા. ૨. નિ ૨ થી जि+अ+त्—પા. ૮. નિ. ૧ તથા પા. ૭. નિ. ૨ થી जे+अ+त्—પા. ૮ નિ. ૨ થી जय्+अ+त्—

ह्यस्तनी, दिव् ताम् अन्. सिव् तम् त. अम्व् व म ३।३।९

૧ હ્યસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુની પૂર્વે અ મૂકવામાં આવે છે. अ+जय्+अ+त्=अजयत् ।

अड् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चामाङा ૪।૪।૨૯

૨ ઉપસર્ગ સહિત ધાતુ હોય, તો ઉપસર્ગની પછી અને ધાતુની પૂર્વે અ મૂકાય છે.

प्र+विश्+अ+त्—प्र+अ+विश्+अ+त्=प्राविशत् ।

न प्रादिरप्रत्ययः ૩।૩।૪

૩ જો ધાતુની શરૂઆતમાં સ્વર હોય તો ધાતુની પૂર્વે અ ન મૂકતાં, ધાતુના આદિ (શરૂઆતના) સ્વરની વૃદ્ધિ કરવી.

इष्+अ+त् પા. ૧૪ નિ. ૧ થી इच्छ्+अ+त्—

પા. ૧૩ નિ ૨ થી ऐच्छ्+अ+=ऐच्छत् ।

स्वरादेस्तासु ૪।૪।૩૧

૪ આજના સિવાયના ભૂતકાળને જણાવવા ધાતુને હ્યસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે. अजयन् ।

अनद्यतने ह्यस्तनी ५।२।७

૫ હ્રસ્વ સ્વર પછી પદને અંતે રહેલા ङ्, ण् અને न्, સ્વર પર છતાં બેવડાય છે.

तस्मिन्+उद्याने=तस्मिन्नुद्याने बालाः क्रीडन्ति ।

ह्रस्वाद् ङ-ण-नो द्वे ૧।૩।૨૭

પાઠ ૩૨ મો.

। હ્યસ્તની વિભક્તિ આત્મનેપદ

इ	वहि	महि
थास्	इथाम्	ध्वम्
त	इताम्	अन्त

ह्यस्तनी दिव् ताम् अन् सिव् तम् त अम्व् व म त आताम् अन्त. थास् आथाम् ध्वम्. इ वहि महिः ३।३।९

૧ (अ) त વર્ગ જ્યારે श् કે च વર્ગ સાથે જોડાય છે ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો च વર્ગ મૂકાય છે, એટલે त्, थ्, द्, ध् અને न् ને ઠેકાણે અનુક્રમે च्, छ्, ज्, झ् અને ञ् મૂકાય છે.

अरक्षत्+शीलम्=अरक्षच्शीलम् ।
नृपान्+जयति=नृपाञ्जयति ।
आगच्छद्+जनः=आगच्छज्जनः ।

(अ) त વર્ગ જ્યારે ष् કે ट વર્ગ સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો ट વર્ગ મૂકાય છે.

उद्+डयते=उड्डयते ।
अपश्यन्+डिम्भम्=अपश्यण्डिम्भम् ।

त-वर्गस्य श्च-वर्ग-ष्ट-वर्गाभ्यां योगे च-ट-वर्गौ

१।३।६०

૨ ल् પર છતાં પદને અંતે રહેલા त વર્ગને ઠેકાણે ल् થાય છે. પણ न् ને ઠેકાણે અનુનાસિક लँ् થાય છે.

वृक्षाद्+लता पतति=वृक्षाल्लता पतति ।
वृक्षान्+लता आरोहन्ति=वृक्षाल्ँलता आरोहन्ति ।

लि लौ १।३।६५

૩ પદને અંતે રહેલા **પ્રથમ** અક્ષરની પછી श् આવે અને श् ની પછી ધુટ્ સિવાયનો વર્ણ હોય તો श् નો વિકલ્પે छ् થાય છે. अरक्षच्छीलम् । अरक्षच्शीलम् ।

प्रथमादधुटि शश्छः १।३।४

૪ માન આપવાને યોગ્ય નામ બહુવચનમાં પણ વપરાય છે.
आचार्याः कथयन्ति । आचार्यः कथयति ।

गुरावेकश्च २।२।१२४

પાઠ ૩૩ મો. કૃદન્ત.

૧ ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગીને ધાતુ પરથી શબ્દો બને છે, તે પ્રત્યયો કૃત્ કહેવાય છે, જે શબ્દોને અંતે કૃત્ પ્રત્યય હોય છે, તે શબ્દો **કૃદન્ત** કહેવાય છે.

आतुमोऽत्यादिः कृत् ५।१।१

૨ ધાતુને **तुम्** પ્રત્યય લાગીને હેત્વર્થ કૃદન્ત બને છે.
पा+तुम्=पातुम् ।
जलं पातुं गच्छन्ति પાણી પીવાને. (પીવા માટે) જાય છે.

क्रियायां क्रियार्थायां तुम् णकच् भविष्यन्ती ५।३।१३

૩ (અ) ધાતુને **त्वा** [**क्त्वा**] પ્રત્યય લાગીને સંબંધકભૂત કૃદન્ત બને છે. **हृ+त्वा=हृत्वा । रावणः सीतां हृत्वा लङ्कां गच्छति ।** રાવણ સીતાને લઈને લંકામાં જાય છે.

प्राक्काले ५।४।४७

(બ) જો ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ વિગેરે કોઈ અવ્યય જોડાયેલો હોય તો **त्वा** ને ઠેકાણે **य** થાય છે. **आ+नी+य=आनीय ।**

अनञः क्त्वो यप् ३।२।१५४

(ક) જો ધાતુને અંતે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો **य** ની પૂર્વે **त्** આવે છે. **वि+जि+त्+य=विजित्य ।**

ह्रस्वस्य तः पित्कृति ४।४।११४

૪ **त्वा** અને **तुम्** પ્રત્યયવાળાં કૃદન્તો અવ્યય છે.
क्त्वातुमम् १।१।३५

૫ સકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં त [क्त] પ્રત્યય લાગીને **કર્મણિભૂત કૃદન્ત** થાય છે અને તે કર્મનું વિશેષણ બને છે. जि+त=जित । रामेण रावणो जितः । રામ વડે રાવણ જીતાયો. રામે રાવણ જીત્યો.

क्त–क्तवतू ५।१।१७४

तत् साप्यानाप्यात् कर्म–भावे कृत्य–क्त–खलर्थाश्च ३।३।२१

૬ અકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં ભાવે પ્રયોગમાં त [क्त] પ્રત્યય લાગીને **ભાવેભૂત કૃદન્ત** થાય છે અને તે નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. भू+त=भूत । दिवसेन भूतम् દિવસ વડે થવાયુ . [દિવસ થયો.] रामेण जितम् ।

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त खलर्थाश्च ३।३।२१

૭ "જવું" (ગતિ) અર્થવાળા ધાતુઓને અને અકર્મક ધાતુઓને ભૂતકાળમાં કર્તરિ પ્રયોગમાં त [क्त] પ્રત્યય લાગીને **કર્તરિભૂત કૃદન્ત** પણ થાય છે, અને તે કર્તાનું વિશેષણ બને છે. सृ + त = सृत । कूर्मः समुद्रं सृतः કાચબો સમુદ્ર તરફ ગયો. दिवसो भूतः દિવસ થયો. रामो जितः । रावणः पराजितः ।

क्त–क्तवतू ५।१।१७४

गत्यर्थाकर्मक–पिब–भुजेः ।५।१।११

પાઠ ૩૪ મો. વ્યંજનાન્ત નામ

૧ અકારાન્ત સિવાયના નપુંસક નામથી सि અને अम् નો લોપ ० થાય છે. जगत् । वारि । मधु ।

अनतो लुप् १।४।५९

૧ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં પૂર્વનું નામ **પદ** થાય છે. પણ **य** થી શરુ થતો પ્રત્યય પર છતાં **પદ** થતું નથી.

मरुत्+भ्याम् – પા. ૨૫. નિ. ૧ થી **मरुद्भ्याम्** । એવી રીતે **युध्+भ्याम् = युद्भ्याम्** । **मरुत् + सु – मरुद् + सु** – પા. ૨૫ નિ. ૨ થી **मरुत्सु** । **युध्+सु – युद् + सु = युत्सु** ।

नाम सिदय्–व्यञ्जने १।१।२१

૨ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો **इ** પ્રત્યય પર છતાં નપુંસક નામના છેલ્લા સ્વરની પછી રહેલા ધુટ્ વ્યંજનની પૂર્વે **न्** ઉમેરાય છે. **जगत् + इ—जगन्त् + इ = जगन्ति** ।

धुटां प्राक् १।४।६६

૩ **स्पृह्** ધાતુનુ કર્મ વિકલ્પે સંપ્રદાન થાય છે.

पुष्पेभ्यः स्पृहयति । पुष्पाणि स्पृहयति ।

स्पृहे व्याप्यं वा २।२।२६

૪ ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા અને અસૂયા અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં જેના પ્રત્યે કોપ થાય, તે નામ સંપ્રદાન થાય છે.

मैत्राय क्रुध्यति । मैत्राय कुप्यति । मैत्राय द्रुह्यति ।

क्रुद्–द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपः २।२।२७

૫ ઉપસર્ગ પૂર્વક **क्रुध्** અને **द्रुह्** ધાતુ હોય, તો જેના પ્રત્યે કોપ હોય, તે નામ સંપ્રદાન ન થાય પણ કર્મ થાય છે.

मैत्रमभिक्रुध्यति ।

नोपसर्गात्क्रुद्–द्रुहा २।२।२८

૬ "ગમવું" [રુચિ] અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં જેને ગમતું હોય, તેને ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે.

जिनदत्ताय रोचते धर्मः ।

रुचि–कृप्यर्थ–धारिभिःप्रेय–विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

પાઠ ૩૫ મો. સર્વનામ.

૧ પ્રથમા બહુવચન अस् નો इ થાય છે. सर्वे ।
जस इः १।४।९

૧૧ ચ. એ. ए અને પં. એ. अस् નો स्मै અને स्मात् થાય છે.
सर्वस्मै । सर्वस्मात् ।
सर्वादेः स्मै-स्मातौ १।४।७

૧૧૧ इ નો स्मिन् થાય છે. सर्वस्मिन् ।
ङेः स्मिन् १।४।८

૧V आम् નો साम् થાય છે. सर्व+आम्-
सर्वे + साम्—પા. ૨૬. નિ. ૨ થી सर्वे + साम्—પા. ૨૬. નિ. ૩ થી सर्वेषाम् ।
अवर्णस्यामः साम् १।४।१५

१ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં किम् નો क, तद् નો त, यद् નો य, अदस् નો अद, इदम् નો इद, एतद् નો एत અને द्वि નો द्व થાય છે. कः । यः । द्वौ
किमः कस्तसादौ च २।१।४०
आ-द्वेरः २।१।४१

૨ स् પ્રત્યય પર છતાં तद् અને एतद् ના त् નો स् થાય છે. सः । एषः પા. ૨૬. નિ. ૩ જુઓ.
तः सौ सः २।१।४२

૩ एतद् અને तद् થી પર આવેલ स् પ્રત્યયનો વ્યંજન પર છતાં લોપ થાય છે. एष गच्छति । स पठति ।
एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्-नञ्समासे १।३।४६

अदस् અને इदम् સર્વનામ

I अद નો अम કરવો અને તેનાં सर्व પ્રમાણે રૂપો કરવાં, ત્યાર બાદ म् પછીના હ્રસ્વ સ્વરનો હ્રસ્વ उ અને દીર્ઘ સ્વર નો દીર્ઘ ऊ કરવો अमुम् । अमून् । પણ બહુવચનમાં म् પછી જ્યાં ए હોય ત્યાં દીર્ઘ ई કરવો. अमी । अमीषु । પ્રથમા અને તૃતીયા એક વચન અનુક્રમે असौ અને अमुना થાય છે.

मोऽवर्णस्य २।१।४५

मादुवर्णोऽनु २।१।४७

वहुष्वेरीः २।१।४९

अदसो दः सेस्तु डौ २।१।४३

प्रागिनात् ३।१।४८

II इदम् અને अदस् ના તૃતીયા બહુ વચનમાં भिस् નો ऐस् આદેશ થતો નથી પા. ૨૪ નિ. ૨ થી ए કરી પછી ई કરવો. अमीभिः ।

इदमदसोऽक्येव १।४।३

III इद નો इम કરવો. इमौ । તૃતીયા વિભક્તિથી માંડીને अ કરવો, आभ्याम् । एभिः । તૃતીયા એક વચન અને પછી સપ્તમી દ્વિવચનમાં अन કરવો અને તેનાં सर्व પ્રમાણે રૂપો કરવાં अनेन । अनयोः । પ્રથમા એક વચન अयम् થાય છે.

दो मः स्यादौ २।१।३९

अनक् २।१।३६

टौस्यनः २।१।३७

अयमियं पुं–स्त्रियोः सौ २।१।३८

પાઠ ૩૬ મો. સર્વનામ સ્ત્રીલિંગ

सर्व+પા. ૨૮. નિ. ૪ થી आ=सर्वा

૧ यै यास् यास् અને याम् ની પૂર્વે अस् [ङस्] થાય છે.

सर्वस्यै। सर्वस्याः २। सर्वस्याम्।

सर्वादे ङस्-पूर्वाः १।४।१८

१. પ્રયોજન (કાર્ય-ફળ) ને માટે પ્રત્યયો વિગેરેને નીશાની તરીકે લગાડાતા જે વર્ણ કે વર્ણો પ્રયોગમાં રખાતા નથી, પણ જાય છે માટે તે ઈત્ કહેવાય છે.

કૌંસમાં, પ્રત્યયો વિગેરે, ઈત્ વર્ણ સહિત આપેલા છે. જેમકે अस्यै [ङस्यै] આમાં ङ् વર્ણ ઇત્ છે.

अ-प्रयोगीत् १।१।३७

૨ ङ् ઈત્ વાળો પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વર અને તેની પછીના વ્યંજનો લોપાય છે.

सर्वा + अस्यै [ङस्यै] सर्वस्यै। અહીં અન્ત્ય સ્વર आ નો લોપ થયોછે, અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ કરવો એજ ङ् ઇત્નું પ્રયોજન (ફળ) છે, ઈત્ વર્ણ પ્રયોગમાં રખાતો નથી. सर्वस्यै આ પ્રયોગમાં ङ् રહ્યો નથી.

ङित्यन्त्यस्वरादेः २।१।११४

૧ किम् तद् यद् अदस् इदम् एतद् द्वि નાં સ્ત્રીલિંગ રૂપો અનુક્રમે का ता या अदा इदा एता અને द्वा શબ્દો બનાવીને सर्वा પ્રમાણે કરવાં, પ્રથમા એકવચનમાં तद् અને एतद् ના त् નો स् કરવો. सा। एषा।

अदा નો अमा કરવો અને તેનાં सर्वा પ્રમાણે રૂપો કરવાં, ત્યાર બાદ म् પછીના હ્રસ્વ સ્વરનો હ્રસ્વ उ અને દીર્ઘ સ્વરનો દીર્ઘ ऊ કરવો. પ્રથમા એક વચનમાં असौ પુલિંગ જેવું રૂપ થાય છે.

इदा નો इमा, તૃતીયા વિભક્તિથી માંડીને आ, પણ તૃતીયા એકવચન અને ષષ્ઠી સપ્તમી દ્વિવચનમાં अना કરવો અને सर्वा પ્રમાણે રૂપો કરવાં, પ્રથમા એકવચન इयम् થાય છે.

आत् २।४।१८

૩ ક્રિયાનાં વિશેષણો નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. અને તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

भृशं प्रयतते બહુ પ્રયત્ન કરે છે.

क्रिया-विशेषणात् २।२।४१

૪ धिक्, अन्तरेण વિગેરે અવ્યયની સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા થાય છે. धिग् जाल्मम् લુચ્ચાને ધિક્કાર થાઓ. आन्तरेण धर्मं सुखं न भवति ધર્મ વિના સુખ થતું નથી.

गौणात् समया-निकषा-हा-धिगन्तरान्तरेणाति-येन-तेनै र्द्वितीया २।२।३३

પાઠ ૩૭ મો.

इકારાન્ત અને उકારાન્ત પુંલિંગ નામો

1 आ નો ना થાય છે. मुनिना । भानुना ।

टः पुंसि ना १।४।२४

ll इ નો औ [डौ] થાય છે.

मुनौ । भानौ । પા. ૩૬. નિ. ૨

ङि डौंः १।४।२५

૧ इકારાન્ત અને उકારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उ નો પ્રથમા દ્વિતીયાના औ પ્રત્યય સહિત, દીર્ઘ ई અને ऊ થાય છે. मुनि + औ = मुनी । भानू ।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ।१।४।२१

૨ પ્રથમાનો अस् પ્રત્યય પર છતાં इકારાન્ત અને उકારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उનો અનુક્રમે ए અને ओ થાય છે.
मुनि+अस्—मुने + अस्=मुनयः । भानवः ।
जस्येदोत् ।१।४।२२

૩ ચતુર્થીનો ए અને પંચમી ષષ્ઠીનો अस् પ્રત્યય પર છતાં इકારાન્ત અને उકારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उ નો અનુક્રમે ए અને ओ થાય છે.
मुनि + ए—मुने+ए=मुनये । भानवे ।
मुनि + अस्—मुने + अस्—
भानु + अस्—भानो + अस्—
ङित्यदिति ।१।४।२३

૪ ए અને ओ પછી પંચમી ષષ્ઠીના अस् નો र् થાય છે.
मुने+र्=मुनेः २। भानोः २।
एदोद्भ्यां ङसि-ङसो रः ।१।४।३५

૫ સંબોધનમાં હ્રસ્વ સ્વરાન્ત નામોના અન્ત્ય સ્વરનો स् પ્રત્યય સહિત ગુણ થાય છે. हे मुने !। हे भानो !।
ह्रस्वस्य गुणः ।१।४।४१

૬ ષષ્ઠી બહુવચનમાં त्रि નો त्रय થાય છે. त्रयाणाम् ।
त्रेस्त्रयः ।१।४।३४

૭ र् પછી र् આવે તો પૂર્વનો र् લોપાય છે અને તેની પૂર્વે રહેલા अ, इ અને उ દીર્ઘ થાય છે. पुनर्+रिपुः= पुना रिपुः। इन्दुर्+राजते=इन्दू राजते ।
रो रे लुग् दीर्घश्चादिदुतः ।१।३।४१

પાઠ ૩૮ મો.

ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નપુંસક નામો.

૧ નામ્યન્ત નપુંસક નામોને સ્વરાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે न् ઉમેરવામાં આવે છે, પણ आम् પ્રત્યયનો नाम् આદેશ થાય છે. **वारि + ई – वारि + न् ई = वारिणी । वारीणि । मधुनी । मधूनि ।** પાઠ ૪૦ નિ ૪ અને પા. ૪૭ નિ. ૧ જુઓ.

अनाम् स्वरे नोऽन्तः ।१।४।६४

૨ સંબોધન એક વચનમાં નામ્યન્ત નપુંસક નામોના અંત્ય સ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે. પા. ૩૭ નિ. ૫ જુઓ. પક્ષે પા. ૩૪ નિ. ।

वारे ! वारि ! मधो ! मधु ! ।

नामिनो लुग् वा ।१।४।६१

૩ અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેનાં વિશેષણો, અંગ કે સ્વભાવ વિગેરે જેના હોય, તેની પ્રસિદ્ધિ માટે વપરાતાં હોય, તો તે અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેને **તૃતીયા** વિભક્તિ થાય છે.

देवदत्तस्य पादः खञ्जः—देवदत्तः पादेन खञ्जः ।
नृपतेः स्वभाव उदारः—नृपतिः स्वभावेनोदारः ।

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ।२।२।४६

૪ **तुल्य** અર્થવાળા નામ સાથે જોડાયેલા નામને **તૃતીયા** કે **ષષ્ઠી** વિભક્તિ થાય છે.

अयं नृपो दाने कर्णेन तुल्यः । कर्णस्य तुल्यः ।
अयं नृपो दाने कर्णेन समः । कर्णस्य समः ।

तुल्यार्थैस्तृतीया–षष्ठ्यौ ।२।२।११६

પાઠ ૩૯ મો

હ્રસ્વ इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત તથા દીર્ઘ ईકારાન્ત (ङीપ્રત્યાન્ત) અને ऊકારાન્ત.

સ્ત્રીલિંગ નામો

। હ્રસ્વથી વિકલ્પે અને દીર્ઘથી નિત્ય, ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચન ए अस् अस् અને इ નો અનુક્રમે ऐ आस् आस् અને आम् થાય છે.

मत्यै, मतये । मत्याः २, मतेः २ । मत्याम्, मतौ ।
धेन्वै, धेनवे । धेन्वाः २, धेनोः २ । धेन्वाम्, धेनौ ।
नद्यै । नद्याः २ । नद्याम् । वध्वै । वध्वाः २ । वध्वाम् ।

स्त्रिया ङितां वा दै दास् दास् दाम् १।४।२८

स्त्रीदूतः १।४।२९

૧ સંબોધનમાં દીર્ઘ ईકારાન્ત અને ऊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોનો અન્ત્ય સ્વર स् પ્રત્યય સહિત હ્રસ્વ થાય છે.
नदी + स्=हे नदि । वधू + स्=हे वधु ।

नित्यदिद्–द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ।१।४।४३

૨ સ્વર પછી તરત જ उકારાન્ત વર્ણ આવેલો હોય, એવા [खरु સિવાયના] उકારાન્ત ગુણવાચક વિશેષણોને સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. साध्वी, साधुः चन्दना । बह्वी, बहुः मृद् । पाण्डुः भूमिः । અહીં ई નહિ થાય, વચ્ચે ण् છે.

स्वरादुतो गुणादखरोः ।२।४।३५

પાઠ ૪૦ મો. વર્તમાનકૃદન્ત

૧ વર્તમાનકાળમાં પરસ્મૈપદી ધાતુને अत् [शतृ] અને આત્મને–પદી ધાતુને आन [आनश्] પ્રત્યય લાગીને વર્તમાન કૃદન્ત બને છે.

કર્તરિ વર્તમાન કૃદન્ત

गम् + अत् —
પા. ૨. નિ ૨ થી अ વિકરણ, गम् + अ + अत्—
પા ૧૪ નિ. ૧ થી गच्छ् + अ + अत्—
પા. ૪. નિ. ૧ गच्छत् । नृत्यत् । विशत् । चोरयत्

शत्रानशावेष्यति तु स-स्यौ ५।२।२०

૨ आन પ્રત્યયની પૂર્વે अ હોય તો તે अ ની પછી म् ઉમેરાય છે.
ईक्ष् + अ + आन—
ईक्षमाणः । वृत्—वर्तमानः । अनुरुध्यमानः ।
गम्यमानः કર્મણિ વ કૃ. । प्रकाश्यमानम् ભાવે વ. કૃ. ।

अतो म आने ४।४।११५

૩ પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં વિભક્તિના પહેલા પાંચ પ્રત્યયો ધુટ્ કહેવાય છે.

पुं–स्त्रियोः स्यमौजस् १।१।२९

૪ નપુંસક લિંગમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો इ પ્રત્યય ધુટ્ કહેવાય છે.

शि घुट् १।१।२८

૫ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, ऋ અને उ ઇત્‌વાળા નામોના છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વે न् ઉમેરાય છે. गच्छत् + ० (પ્ર. એ. વ.)—गच्छन्त्—

ऋदुदितः १।४।७०

૬ પદને અન્તે વ્યંજનનો સંયોગ હોય તો સંયોગના અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે. **गच्छन् ।**

पदस्य २।१।८९

૭ **ऋ** અને **उ** ઇતવાળા નામોને **સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी]** પ્રત્યય લાગે છે. **गच्छत् + ई—**

अधातूदृदितः २।४।२

૮ સ્ત્રીલિંગનો **ई** પ્રત્યય તેમજ નપુંસક દ્વિવચનનો **ई** પ્રત્યય પર છતાં--

(**अ**) **अ** અને **य** વિકરણ પછી રહેલા **अत्** પ્રત્યયનો **अन्त्** થાય છે. **गच्छन्ती । चोरयन्ती । नृत्यन्ती ।**

श्य–शवः २।१।११६

(**आ**) છઠ્ઠા ગણના **अ** વિકરણ પછી રહેલા **अत्** પ્રત્યયનો વિકલ્પે **अन्त्** થાય છે. **विशन्ती । विशती ।**

अवर्णादश्नोऽन्तो वातुरीङ्योः २।१।११५

૯ જેની ક્રિયા, અન્યની ક્રિયાને ઓળખાવતી હોય–જણાવતી હોય, તે નામને **સપ્તમી** વિભક્તિ થાય છે, આ વિભક્તિને **સતી સપ્તમી** કહે છે. **वर्षति मेघे चौरा आगताः ।** મેઘ વરસતે છતે, ચોરો આવ્યા હતા.

यद्भावो भाव–लक्षणम् २।२।१०६

૧૦ સતી સપ્તમી વિભક્તિ થવાને પ્રસંગે જો વાક્યમાં અનાદર જણાતો હોય, તો **ષષ્ઠી** વિભક્તિ પણ થાય છે. **नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ।** રાક્ષસ નામના મંત્રીના દેખતાં છતાં (મંત્રિને ગણકાર્યા વિના), અનુક્રમે થયેલા નંદોને પશુઓની માફક રેંસી નંખાયા.

षष्ठी वाऽनादरे २।२।१०८

પાઠ ૪૧ મો. વિધ્યર્થ. સપ્તમી વિભક્તિ

પરસ્મૈપદ

૧	इयम्	इव	इम
૨	इस्	इतम्	इत
૩	इत्	इताम्	इयुस्

આત્મનેપદ

૧	ईय	ईवहि	ईमहि
૨	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩	ईत	ईयाताम्	ईरन्

सप्तमी यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ३।३।७

यः सप्तम्याः ४।२।१२२

याम्युसोरियमियुसौ ४।२।१२३

૧ વિધિ-અર્થ [વિધ્યર્થ] તેમજ બીજા કેટલાક અર્થો જણાવવા ધાતુને **સપ્તમી** વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે.

વિધિ-ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરવી, ક્રિયા કરવા કહેવું, ઉપદેશ આપવો, તે. **जना धर्ममाचरेयुः ।**

માણસોએ ધર્મ કરવો જોઈએ. માણસો ધર્મ કરે.

સંપ્રશ્ન-નિર્ણય કરવા માટે પ્રશ્ન કરવો, વિચાર કરવો, તે.

किं भो व्याकरणं शिक्षेयोत सिद्धान्तम् ।

અરે! શું હું વ્યાકરણ ભણું? કે સિદ્ધાન્ત ભણું?

પ્રાર્થન-પ્રાર્થના કરવી, ઇચ્છા બતાવવી, આશા બતાવવી, તે.

गुरो! व्याकरणं पटेयम् । હે ગુરુજી, હું વ્યાકરણ ભણું.

विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने ५।४।२८

૨ એક વાક્ય હેતુ–કારણ બતાવતું હોય અને બીજું વાક્ય કાર્ય–ફળ બતાવતું હોય, ત્યારે ભવિષ્ય કાળમા ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

यदि धर्ममाचरेस्तर्हि स्वर्गं गच्छेः ।

જો તું ધર્મ કરે તો સ્વર્ગમાં જાય.

[જો તું ધર્મ કરીશ તો સ્વર્ગે જઈશ.]

वर्त्स्यति हेतु–फले ५।४।२५

૩ શક્તિને વિષે સંભાવના કરવી–સંભવ બતાવવો હોય, ત્યારે ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે.

अपि लालचन्द्रो व्याकरणं पठेत् ।

લાલચંદ વ્યાકરણ ભણે પણ.

अपि समुद्रं बाहुभ्यां तरेत् ।

કદાચ તે સમુદ્રને હાથ વડે તરે.

संभावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ ५।४।२२

૪ પદાન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજન પછી ह् આવે તો ह् ને ઠેકાણે, ह् ની પૂર્વના વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય છે. उद् + हरति = उद्धरति ।

ततो हश्चतुर्थः १।३।३

૧ भोस् અવ્યયના स् નો र् ખા ૩. નિ ૧ થી થશે, ઘોષવાન્ વ્યંજન તેમજ સ્વર પર છતાં તે र् નો લોપ થાય છે.

भो भो भव्याः ! । भो ईश्वर: ! ।

अवर्णभो–भगो–ऽघोर्लुगसन्धिः १।३।२२

स्वरे वा १।३।२४

પાઠ ૪૧ મો. વિધ્યર્થ. સપ્તમી વિભક્તિ

પરસ્મૈપદ

૧	इयम्	इव	इम
૨	इस्	इतम्	इत
૩	इत्	इताम्	इयुस्

આત્મનેપદ

૧	ईय	ईवहि	ईमहि
૨	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩	ईत	ईयाताम्	ईरन्

सप्तमी यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ३।३।७

यः सप्तम्याः ४।२।१२२

याम्युसोरियमियुसौ ४।२।१२३

૧ વિધિ-અર્થ [વિધ્યર્થ] તેમજ બીજા કેટલાક અર્થો જણાવવા ધાતુને **સપ્તમી** વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે.
વિધિ-ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરવી, ક્રિયા કરવા કહેવું, ઉપદેશ આપવો, તે. **जना धर्ममाचरेयुः ।**

માણસોએ ધર્મ કરવો જોઈએ. માણસો ધર્મ કરે.

સંપ્રશ્ન-નિર્ણય કરવા માટે પ્રશ્ન કરવો, વિચાર કરવો, તે.

किं भो व्याकरणं शिक्षेयोत सिद्धान्तम् ।

અરે! શું હું વ્યાકરણ ભણું ? કે સિદ્ધાન્ત ભણું ?

પ્રાર્થન-પ્રાર્થના કરવી, ઇચ્છા બતાવવી, આશા બતાવવી, તે.

गुरो! व्याकरणं पठेयम् । હે ગુરુજી, હું વ્યાકરણ ભણું.

विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने ५।४।२८

૩ આશીર્વાદ અર્થમાં **तु** અને **हि** ૨. પુ. એ. વ. ના વિકલ્પે **तात्** આદેશ થાય છે.

जीव, जीवतात्। जीवतु, जीवतात्। अस्तु, स्तात्।

आशिषि तुह्योस्ताऽतङ् ४।२।११९

૪ વિધિ, સંપ્રશ્ન અને પ્રાર્થન આ અર્થોમાં **પંચમી** વિભક્તિના પણ પ્રત્યયો લાગે છે. પાઠ ૪૧. નિ. ૧.

વિધિ—**देवदत्तो ग्रामं गच्छतु।** દેવદત્ત ગામ જાય.

સંપ્રશ્ન—**किं भो व्याकरणं शिक्षै उत सिद्धान्तम्।**
અરે! શું, હું વ્યાકરણ શીખું કે સિદ્ધાન્ત?

પ્રાર્થન—**व्याकरणं पठानि।** હું વ્યાકરણ ભણું.

विधि-निमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने ५।४।२८

૫ **कृतम्, भवतु, अलम्, किम्,** એવા નિષેધાર્થક અવ્યયો જે નામ સાથે જોડાયેલા હોય, તે નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. **कृतं तेन** તેના વડે સર્યું.

कृताद्यैः २।२।४७

૬ બે સ્વરવાળા માતા અર્થવાળા **आ** [**आप्**] પ્રત્યયાન્ત નામનો અન્ત્ય સ્વર **સંબોધનમાં** **सि** પ્રત્યય સહિત હ્રસ્વ થાય છે. **हे अम्ब!**

नित्यदिद्-द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः १।४।४३

પાઠ ૪૩ મો. સમાસ. દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ

૧ નામ (પદ) પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા નામ (પદ) સાથે જોડાઈને સંક્ષેપ માટે **એકપદ** બને છે, તે **સમાસ** કહેવાય છે.

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ३।१।१८

પાઠ ૪૨ મો. આજ્ઞાર્થ-પંચમી વિભક્તિ

પરસ્મૈપદ

आनि	आव	आम
०	तम्	त
तु	ताम्	अन्तु

આત્મનેપદ

ऐ	आवहै	आमहै
स्व	इथाम्	ध्वम्
ताम्	इताम्	अन्ताम्

पञ्चमी तुव् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिव् आवव् आमव् ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐव् आवहैव् आमहैव् ३।३।८

अतः प्रत्ययाल् लुक् ४।२।८५

आतामाते आथामाथे आदिः ४।२।१२१

૧ આજ્ઞા અર્થ (આજ્ઞાર્થ)—આજ્ઞા કરવી હોય ત્યારે, અનુજ્ઞા—અનુમતિ, સંમતિ અથવા રજા આપવી હોય ત્યારે તથા અવસરનો ખ્યાલ આપવો હોય ત્યારે, ધાતુને **પંચમી** વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે,

ग्रामं गच्छ ગામ જા. (આજ્ઞા કે રજા)

अथ नगरं प्रविश હવે તુ નગરમાં પ્રવેશ કર (અવસર)

प्रैषाऽनुज्ञाऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ ५।४।२९

૨ આશીર્વાદ આપવો હોય ત્યારે ધાતુને **આશીઃ** વિભક્તિના અને **પંચમી** વિભક્તિના પણ પ્રત્યયો લાગે છે.

चिरं जीव તું ઘણુ જીવ. **चिरं जीवतु** તે ઘણું જીવો.

आशिष्याशीः-पञ्चम्यौ ५।४।३

૭ સ્વરાદિ ઉત્તર પદ પર છતાં, न [नञ्] નો अन् થાય છે.

न अर्थः अनर्थः અનર્થ, દુઃખ

अन् स्वरे ३।२।१२९

૮ એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલું વિશેષણ નામ, પોતાના વિશેષ્ય નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે **કર્મધારય તત્પુરુષ** સમાસ કહેવાય છે.

श्वेतश्चासौ पटश्च श्वेतपटः સફેદ કપડું

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३।१।९६

પાઠ ૪૪ મો. બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ

૧ એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલ નામ, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે અને જે અન્ય પદનું વિશેષણ બને છે, તે **બહુવ્રીહિ** સમાસ કહેવાય છે. બહુવ્રીહિ સમાસના વિગ્રહમાં અન્ય પદ **यत्** સર્વનામને, તે તે અર્થમાં દ્વિતીયાથી માંડીને દરેક વિભક્તિઓ લાગે છે.

श्वेतम् अम्बरं यस्य स श्वेताम्बरो मुनिः।
ધોળું કપડું છે જેનું તે શ્વેતાંબર મુનિ.

श्वेतम् अम्बरं येषां ते श्वेताम्बरा मुनयः।
ધોળા કપડાવાળા મુનિઓ.

लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णो रासभः।

बहुज्ञानं यस्याः सा बहुज्ञाना चन्दना।

एकार्थं चानेकं च ३।१।२२

૨ नञ् બહુવ્રીહિ—

न विद्यन्ते चौराः यस्मिन् स अचौरो ग्रामः
નથી ચોરો જેમાં તે, ચોર વિનાનું ગામ.

नास्ति अन्तः यस्य तद् अनन्तं ज्ञानम्।

૨ એકી સાથે બોલતી વખતે, અને (च) અવ્યયથી જોડાએલા નામો સમાસ પામે છે, તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

વિગ્રહ	સમાસ
रामश्च लक्ष्मणश्च	**रामलक्ष्मणौ ।**
રામ અને લક્ષ્મણ	રામલક્ષ્મણ

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३।१।११७

૧ અનેક પદોનું જ્યારે એક પદ બને છે, ત્યારે તે દરેક પદોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે જેમકે—

रामश्च लक्ष्मणश्च—रामलक्ष्मण + औ = रामलक्ष्मणौ ।

ऐकार्थ्ये ३।२।८

૩ બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ સમાસથી ભિન્ન-જુદા પ્રકારનો **તત્પુરૂષ** સમાસ હોય છે. તત્પુરુષ સમાસ અનેક પ્રકારનો છે-

गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः ३।१।४२

૪ ઘણાખરા ષષ્ઠ્યન્ત નામ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે **ષષ્ઠી તત્પુરુષ** સમાસ કહેવાય છે.

गङ्गायाः जलम्	**गङ्गाजलम् ।**
ગંગાનું પાણી.	ગંગાજળ.

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ३।१।७६

૫ न [नञ्] અવ્યય, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે **नञ् તત્પુરુષ** સમાસ કહેવાય છે.

नञ् ३।१।५१

૬ न [नञ्] નો વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં **अ** થાય છે.

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ		
न	**धर्मः**	**अधर्मः**	પાપ

नअत् ३।२।१२५

૨ નામને અંતે રહેલા अत् [अतु] નો अ સ્વર પુંલિંગ પ્રથમા એકવચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી.

नीतवत् + ० (પ્ર. એ. વ.)— **नीतवात्** + ०—પા. ૪૦ નિ. ૫ થી **नीतवान्त्**—પા. ૪૦ નિ. ૬ થી **नीतवान्**। એ પ્રમાણે **भवत्** નું **भवान्**।

સ્ત્રીલિંગ **नीतवती** તથા **भवती** પા. ૪૦ નિ. ૭ થી ई પ્રત્યય.

बाला वाप्या जलं घटेन गृहं नीतवत्यः ।

अभ्वादेरत्वसः सौ १।४।९०

૩ तव्य अनीय અને य આ પ્રત્યયો કૃત્ય કહેવાય છે.

ते कृत्याः ५।१।४७

૪ સકર્મક ધાતુને કર્મણિ પ્રયોગમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યયો લાગીને કૃત્ય (વિધ્યર્થ) કૃદન્ત બને છે.

कथ्यते इति कथनीयः कथनीया कथनीयम् કહેવાય, તે.

स्थीयते (स्था० भावे प्र०) इति स्थातव्यम् રહેવું, તે.

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।२।३१

૫ કર્તા ક્રિયા કરવાને શક્તિશાળી હોય અથવા યોગ્ય હોય, ત્યારે ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો અને વિધ્યર્થ-સપ્તમી વિભક્તિના પણ પ્રત્યયો લાગે છે.

त्वयाऽयं भारो वहनीयः ।

તારા વડે આ ભાર ઉપાડી શકાય તેમ છે.

त्वममुं भारं वहेथाः । તું આ ભાર વહન કર.

त्वया व्याकरणं पठनीयम्

તારા વડે વ્યાકરણ ભણવા યોગ્ય છે.

त्वं व्याकरणं पठेः તું વ્યાકરણ ભણ.

शक्तार्हे कृत्याश्च ५।४।३५

૬ આજ્ઞા, અનુજ્ઞા અને અવસર, આ અર્થોમાં ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો પણ લાગે છે. પા. ૪૨. નિ. ૧.

त्वयाऽत्र स्थातव्यम् તારે અહીં રહેવું.
त्वयाऽतो गन्तव्यम् તારે અહીંથી જવું.
अथ त्वयोद्याने गन्तव्यम् હવે તારા વડે ઉદ્યાનમાં જવાય.

प्रैषाऽनुज्ञाऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ ५।४।२९

૭ સમુદાયમાંથી એકને તદ્દન જુદું પાડયા વિના (વિભાગ કર્યા વિના) જાતિ ગુણ વિગેરેની મુખ્યતાએ બુદ્ધિથી જુદું કરવું (નિર્ધારિવું) હોય ત્યારે પંચમીને બદલે **ષષ્ઠી** કે **સપ્તમી** વિભક્તિ થાય છે. આ વિભક્તિને **નિર્ધારણ ષષ્ઠી** કે **નિર્ધારણ સપ્તમી** કહેવાય છે.

क्षत्रियो नराणां नरेषु वा शूरः ક્ષત્રિય માણસોમાં શૂરવીર છે.
અહીં **ક્ષત્રિય** અને **નર** તદ્દન જુદા પડતા નથી. કેમકે **ક્ષત્રિય** એ **નર** છે.

चैत्रान्मैत्रः पटुः આવા ઉદાહરણોમાં અપાદાન પંચમી થાય, અહીં **ચૈત્ર** અને **મૈત્ર** તદ્દન જુદા પડે છે. કેમકે **મૈત્ર** એ **ચૈત્ર** નથી.

सप्तमी चाऽविभागे निर्द्धारणे २।२।१०९

પાઠ ૪૬ મો. તદ્ધિત. ईयस् અને मत् અંતવાળાં નામો.

૧ સમાસ કરતાંયે વધારે સંક્ષેપ કરવા માટે નામને જુદા જુદા અર્થોમાં **अण्** વિગેરે જે પ્રત્યયો લાગે છે, તે **તદ્ધિત પ્રત્યયો** કહેવાય છે.

जनानां समूहः, जनता માણસોનો સમૂહ. **ता** [**तल्**] પ્ર.

तद्धितोऽणादिः ६।१।१

૨ "પ્રકૃષ્ટ" (ખૂબ, અતિશય) એવા અર્થમાં નામથી **तम** [**तमप्**] પ્રત્યય થાય છે.

सर्वे इमे शुक्लाः, अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः, शुक्लतमः।
સર્વે આ ધોળા છે, આ એઓમાં ખૂબ ધોળો છે-**शुक्लतमः।**
शुक्लतमः-ખૂબ ધોળો, અતિશય ધોળો.

प्रकृष्टे तमप् ७।३।५

૩ "એમાં પ્રકૃષ્ટ" એવા અર્થમાં તથા "વિભજ્ય (વિભાગ કરવા લાયક પ્રકૃષ્ટ" એવા અર્થમાં નામથી **तर** [**तरप्**] પ્રત્યય થાય છે.

द्वाविमौ पटू, अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः, पटुतरः।

આ બે હોંશિયાર છે, આ, આ બેમાં વધારે હોંશિયાર છે,
पटुतरः-વધારે હોંશિયાર, અધિક હોંશિયાર.
चैत्रान्मैत्रः पटुतरः ("વિભજ્ય પ્રકૃષ્ટ" અર્થ)
ચૈત્રથી મૈત્ર વધારે હોંશિયાર છે.
ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियाः शूरतराः।

द्वयो र्विभज्ये च तरप् ७।३।६

૪ ગુણવાચક શબ્દ દ્રવ્યનું વિશેષણ થાય, ત્યારે તે શબ્દથી **तम** અને **तर** ના અર્થમાં અનુક્રમે **इष्ठ** અને **ईयस्** [**ईयसु**] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

पटु+इष्ठ=पटिष्ठः-ખૂબ હોંશિયાર.
पटु+ईयसु=पटीयस्-વધારે હોંશિયાર. દ્વિ. પા. ૨૨ નિ. ૧૬

गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ७।३।९

૫ **इष्ठ** અને **ईयस्** પ્રત્યયો પર છતાં **प्रशस्य** નો **श्र** આદેશ થાય છે. **श्रेष्ठः । श्रेयस्**

प्रशस्यस्य श्रः ७।४।३४

---

૬ न्स् અંતવાળાં નામો તેમજ महत् [महत् વિશેષણ] નો સ્વર ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં સં. એ વ. સિવાય દીર્ઘ થાય છે,
पटीयस्+ ० (પ્ર. એ. વ.)—
પા. ૪૦ નિ. ૫ થી स्‌ની પૂર્વે न् ઉમેરાય છે.
पटीयन्स्+०–पटीयान्स्–
પા. ૪૦ નિ. ૬ થી पटीयान्। એ પ્રમાણે महत् નું महान्।

न्स्–महतोः १।४।८६

૭ પદને અંતે હોય નહિ, એવા म् અને न् નો શિટ્ વ્યંજન અને ह् પર છતાં ० અનુસ્વાર થાય છે. पटीयांसौ
शिड्-हेऽनुस्वारः १।३।४०

૮ "તે એને છે" અથવા "તે એમાં છે" એવા અર્થમાં પ્રથમાંત નામને मत् [मतु] પ્રત્યય લાગે છે.
धेनवः सन्ति अस्य धेनुमत् ।
ગાયો છે એને (જેને) તે धेनुमत्–ગાયોવાળો.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः ७।२।१

૯ નામમાં ઉપાન્ત્ય કે અન્ત્ય म् કે अ વર્ણ હોય અથવા અંતે પાંચમા સિવાયનો વર્ગનો કોઈ વ્યંજન હોય, તો मत् ના म् નો व् થાય છે वृक्षाः सन्ति अस्मिन् वृक्षवत् ।
વૃક્ષો છે એમાં (જેમાં) તે, वृक्षवत्–વૃક્ષવાળો.

मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान् मतोर्मो वः २।१।९४

૧૦ "એની જેમ" ક્રિયા કરવાના અર્થમાં, કોઈ પણ વિભક્તિ અંતે હોય એવા નામને वत् પ્રત્યય લાગે છે.
क्षत्रियाः इव क्षत्रियवत् । देवमिव देववत् ।

स्यादेरिवे ७।१।५२

૨૧ वत् પ્રત્યય જેને લાગેલો હોય, તે નામો અવ્યય છે.
क्षत्रियवद् ब्राह्मणा युध्यन्ते । ક્ષત્રિયની જેમ બ્રાહ્મણો લડે છે.
देववत् पश्यन्ति मुनिम् દેવની જેમ મુનિને જુએ છે.
वत्तस्याम् १।१।३४

૨૨ "ભાવ-પણું" અર્થમાં નામને त्व અને ता[तल्] પ્રત્યય લાગે છે. त्व નપુંસક છે અને ता [तल्] સ્ત્રીલિંગ છે.
देवस्य भावः देवत्वम् દેવપણું. शुक्लता ધોળાપણું.
भावे त्व-तल् ७।१।५५

પાઠ ૪૭ મો. अन् અને इन् અંતવાળાં નામો

૧ धुट् પ્રત્યયો પર છતાં, न् ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધન એકવચનમાં દીર્ઘ થતો નથી. राजान्—
नि दीर्घः १।४।८५

૨ પદને અંતે રહેલા નામના न् નો લોપ થાય છે. राजा । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । राजन् + भ्याम् = राजभ्याम् ।
नाम्नो नोऽनह्नः २।१।९१

૩ સ્વરાદિ અધુટ્ (धुट् સિવાયના) પ્રત્યયો પર છતાં, अन् ના अ નો લોપ થાય છે. राजन् +अस्—राजन् + अस्—પા. ૩૨ નિ. ૧ થી राज् - ञ् + अस्=राज्ञः
अनोऽस्य २।१।१०८

૪ ન૦ પ્ર. દ્વિ. દ્વિવચનનો ई પ્રત્યય અને સપ્તમીનો इ પ્રત્યય પર છતાં, अन् ના अ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
ન૦ दामन्+ई=दाम्नी, दामनी । (પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ.)
दामन्+इ=दाम्नि, दामनि । (સ. એ. વ.)
राज्ञि, राजनि ।
ई-ङौ वा २।१।१०९

૫ સંબોધનમાં નામના न् નો લોપ થતો નથી. हे राजन् !।

नामन्त्र्ये २।१।९२

૬ નપુંસકમાં સંબોધનમાં न् નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

हे दाम, दामन् !

क्लीबे वा २।१।९३

૭ अन् અંતવાળાં નામોના अन् ની પહેલાં व् કે म् અંતવાળો સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો अन् ના अ નો લોપ થતો નથી. (નિ. ૩.)

आत्मन् + अस् = आत्मनः । कर्मन् + ई = कर्मणी ।

પરંતુ मूर्धन्+अस्=मूर्ध्नः

સ. એ. વ. मूर्ध्नि, मूर्धनि । અહીં લોપ થશે.

न वमन्तसंयोगात् २।१।१११

૮ इन् અંતવાળાં નામોનો न् ની પહેલાંનો સ્વર, નપુંસક પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો इ પ્રત્યય અને પુલિંમાં પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય પર છતાં જ દીર્ઘ થાય છે.

भावीनि । शशी ।

इन्–हन्–पूषार्यम्णः शिस्योः १।४।८७

૯ न्કારાન્ત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] પ્રત્યય લાગે છે, પણ मन् અંતવાળા નામને ई [ङी] પ્રત્યય લાગતો નથી.

मायिन्+ई=मायिनी । सीमन् ।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादे ङीः २।४।१

मतः २।२।४

૧૦ ई [ङी] લાગતાં अन् નો अ લોપાય છે. राजन्+ई—राज्-न्=ई—राज्-ञ्+ई=राज्ञी ।

अनोऽस्य २।१।१०८

પાઠ ૪૮ મો. વ્યંજનાંત નામો.

૧ શબ્દને અંતે રહેલા अस् નો अ સ્વર, પુંલિંગ અને સ્ત્રી-લિંગના પ્રથમા એકવચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી. चन्द्रमाः પ્ર. એ. વ. । अप्सराः ।
भू વિગેરે (દશગણુના) ધાતુ ઉપરથી બનેલા શબ્દના अस् નો अ દીર્ઘ થતો નથી. पिण्डग्रस् પ્ર. એ. વ. पिण्डग्रः ।

अभ्वादेरत्वसः सौ १।४।९०

૨ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે, च् અને ज् નો અનુક્રમે क् અને ग् થાય છે. मुक्तः । त्यक्तः ।
वाच्+सु–પા. ૩૪ નિ. ૧ થી वाच् પદ બનશે, નિ. ૨ થી क्
वाक्+सु–પા. ૨૬ નિ. ૩ થી ष्, वाक्+षु=वाक्षु ।

૩ નામી, અન્તસ્થા કે क વર્ગની પછી રહેલા स् ની વચ્ચે શિટ્ વ્યંજન કે न् નું અંતર હોય તો પણ स् નો ष् થાય છે. आयुस्+इ (પ્ર. દ્વિ. બ. વ.)—પા. ૩૪. નિ. ૨ થી न् ઉમેરાય, आयुन्स्+इ—आयुन्ष्+इ=आयूंषि ।
आयुस्+सु—आयुः+सु—आयुः+सु=आयुःषु ।

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः
शिड्-नान्तरेऽपि २।३।१५

૪ स् નો, श् કે च વર્ગના યોગમાં श् અને ष् કે ट વર્ગના યોગમાં ष् થાય, आयुस्+सु—आयुः+सु—પા. ૧૮. નિ. ૪ થી आयुस्+सु—નિ. ૩ થી आयुस्+षु—आयुष्षु । નિ. ૪

सस्य शषौ १।३।६१

૫ પદાન્ત ट વર્ગ પછી રહેલા त વર્ગ અને स् નો ट વર્ગ અને ष् થાય નહિ. પા. ૨૫. નિ. ૧. ૨ થી द्विट्सु મા ष् થાય.

पदान्ताट्टवर्गादनाम्-नगरी-नवतेः १।३।६३

૫ સંબોધનમાં નામના न् નો લોપ થતો નથી. हे राजन् !।

नामन्त्र्ये २।१।९२

૬ નપુંસકમાં સંબોધનમાં न् નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

हे दाम, दामन् !

क्लीबे वा २।१।९३

૭ अन् અંતવાળાં નામોના अन् ની પહેલાં व् કે म् અંતવાળો સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો अन् ના अ નો લોપ થતો નથી. (નિ. ૩.)

आत्मन् + अस् = आत्मनः । कर्मन् + ई = कर्मणी ।

પરંતુ मूर्धन्+अस्=मूर्ध्नः

સ. એ. વ. मूर्ध्नि, मूर्धनि । અહીં લોપ થશે.

न वमन्तसंयोगात् २।१।१११

૮ इन् અંતવાળાં નામોનો न् ની પહેલાંનો સ્વર, નપુંસક પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો इ પ્રત્યય અને પુલિંમાં પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય પર છતાં જ દીર્ઘ થાય છે.

भावीनि । शशी ।

इन्–हन्–पूषार्यम्णः शिस्योः १।४।८७

૯ न्‌કારાન્ત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] પ્રત્યય લાગે છે, પણ मन् અંતવાળા નામને ई [ङी] પ્રત્યય લાગતો નથી.

मायिन्+ई=मायिनी । सीमन् ।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादे ङीः २।४।१

मतः २।२।४

૧૦ ई [ङी] લાગતાં अन् નો अ લોપાય છે. राजन् + ई—राज् - न् = ई—राज् - ञ् + ई = राज्ञी ।

अनोऽस्य २।१।१०८

પાઠ ૪૮ મો. વ્યંજનાંત નામો.

શબ્દને અંતે રહેલા अस् નો अ સ્વર, પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી. चन्द्रमाः પ્ર. એ. વ. । अप्सराः ।
ग्रसू વિગેરે (દશગણના) ધાતુ ઉપરથી બનેલા શબ્દના अस् નો अ દીર્ઘ થતો નથી. पिण्डग्रस् પ્ર. એ. વ. पिण्डग्रः ।

अभ्वादेरत्वसः सौ १।४।९०

ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે, च् અને ज् નો અનુક્રમે क् અને ग् થાય છે. मुक्तः । त्यक्तः ।
वाच्+सु—પા. ૩૪ નિ. ૧ થી वाच् પદ બનશે, નિ. ૨ થી क्
वाक्+सु—પા. ૨૬ નિ. ૩ થી ष्, वाक्+षु=वाक्षु ।
નામી, અન્તસ્થા કે क વર્ગની પછી રહેલા स् ની વચ્ચે શિટ્ વ્યંજન કે न् નું અંતર હોય તો પણ स् નો ष् થાય છે. आयुस्+इ (પ્ર. દ્વિ. બ. વ.)—પા. ૩૪. નિ. ૨ થી न् ઉમેરાય, आयुन्स्+इ—आयुन्ष् + इ = आयूंषि ।
आयुस्+सु—आयुर्+सु—आयुः+सु=आयुःषु ।

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः
शिड्-नान्तरेऽपि २।३।१५

स् નો, श् કે च वर्गना યોગમાં श् અને ष् કે ट વર્ગના યોગમાં ष् થાય, आयुस्+सु—आयुर्+सु—પા. ૧૮. નિ. ૪ થી आयुस्+सु—નિ. ૩ થી आयुस् + षु—आयुष्षु । નિ. ૪

सस्य शषौ १।३।६१

પદાન્ત ट વર્ગ પછી રહેલા त વર્ગ અને स् નો ट વર્ગ અને ष् થાય નહિ. પા. ૨૫. નિ. ૧. ૨ થી द्विट्सु મા ष् થાય.

पदान्ताट्टवर्गादनाम्-नगरी-नवतेः १।३।६३

પાઠ ૪૯ મો. ऋકારાન્ત નામો.

। પ્ર. એ. વ. स् પ્રત્યયનો आ [डा] થાય છે. कर्ता ।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च से र्डाः १।४।८४

॥ પં. ષ. એ. વ. अस् નો [डुर्] થાય છે. पितुः २।

ऋतो डुर् १।४।३७

૧ ઘુટ્ પ્રત્યયો અને સપ્તમી એક વચનનો इ પ્રત્યય પર છતાં ऋ નો अर् થાય છે. पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरि ।

अर् ङौ च १।४।३९

पितृ+अस् (દ્વિ. બ. વ.)...પા. ૨૦. નિ. ૧ થી पितॄन् ।
पितृ + स् (સં. એ. વ.)—પા. ૩૭. નિ. ૫ पितर्—पितः ।

૨ नाम् પ્રત્યય પર છતાં नृ શબ્દનો ऋ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. नॄणाम् , नृणाम् ।

नु र्वा १।४।४८

૩ तृ [तृच् કે तृन्] કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામો તથા स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ આ નામોના ऋ નો ઘુટ્ પ્રત્યય પર છતાં आर् થાય છે. कर्त्तारौ ।

तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो घुट्यार् १।४।३८

૪ ऋ કારાન્ત વિશેષણ નામોને સ્ત્રી-લિંગમાં ई [ङी] પ્રત્યય લાગે છે. कर्त्री ।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादे र्ङीः २।४।१

પાઠ ૫૦ મો. સંખ્યાવાચક નામો.

૧ रકારાન્ત षકારાન્ત અને नકારાન્ત સંખ્યાવાચિ નામના आम् નો नाम् થાય છે. चतुर्णाम् । षण्णाम् । पञ्चानाम् ।

संख्यानां र्णाम् १।४।३३

૧ સ્ત્રીલિંગમાં त्रि અને चतुर् નો तिसृ અને चतसृ આદેશ થાય છે.

त्रि-चतुरस्तिसृ-चतसृ स्यादौ २।१।१

૨ घुट् પ્રત્યયો પર છતાં चतुर् ના उ નો वा થાય છે. चत्वारः । પું. પ્ર. બ. । चत्वारि । ન. પ્ર. દ્વિ. બ. ।

वाः शेषे १।४।८२

૩ શબ્દને છેડે મૂળથી र् હોય તો તેનો सु પ્રત્યય પર છતાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. चतुर्षु । પા. ૨૬. નિ. ૩

अरोः सुपि रः १।३।५७

૪ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં तिसृ અને चतसृ ના ऋ નો र् થાય છે. तिस्रः । चतस्रः । પ્ર. દ્વિ. બ વ

ऋतो रः स्वरेऽनि २।१।२

૫ नाम् પ્રત્યય પર છતાં, तिसृ, चतसृ, ष्‌કારાંત અને र्‌કારાંતના સમાન સ્વરનો દીર્ઘ થતો નથી, પરન્તુ न्‌કારાન્તના સમાન સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. तिसृणाम् । चतसृणाम् । षण्णाम् । चतुर्णाम् । पञ्चानाम् । पञ्चन्+नाम्=पञ्चानाम् । અહીં પા. ૪૭ નિ. ૨ થી न् નો લોપ થાય છે.

दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ-षृः १।४।४७

૬ ष्‌કારાન્ત અને न्‌કારાન્ત નામોના પ્રથમા દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લોપાય છે. षट् २ । अष्ट २ । પા. ૪૭ નિ. ૨

डति-ष्णः संख्याया लुप् १।४।५४

૭ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં अष्टन्‌ને બદલે વિકલ્પે अष्टा થાય છે.

वाष्टनः आः स्यादौ १।४।५२

૮ अष्टा થયા પછી પ્રથમા દ્વિતીયાનો પ્રત્યય औ છે. अष्टौ २ ।

अष्ट औ र्जस्-शसोः १।४।५३

૯ પદાન્ત ट વર્ગ પછી આવેલા **नाम् नगरी** અને **नवति** ના न् નો ण् થાય છે. षष्+नाम्—પા. ૨૫. નિ. ૧ થી षड्+नाम्—षड्+णाम्—

पदान्ताट् टवर्गादनाम्-नगरी-नवतेः १।३।६३

૧૦ પ્રત્યયનો પાંચમો અક્ષર પર છતાં ત્રીજા અક્ષરને ઠેકાણે નિત્ય **પાંચમો** અક્ષર થાય છે. **षण्णाम्** ।

प्रत्यये च १।३।२

પાઠ ૫૧ મો. વાક્ય

૧ ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષતા બતાવનાર (વિશેષણ) પદો સહિત જે ક્રિયાપદ, તે **વાક્ય** કહેવાય છે.

धर्मो युस्मान्रक्षतु ।

કોઈ વખત કર્તા વિગેરે પદો ચાલુ વાત ઉપરથી સમજી જવાય છે, તેથી એકલું ક્રિયા પદ પણ વાક્ય બને છે. **पिब** । કોઈ વખત ક્રિયાપદ ચાલુ અર્થ ઉપરથી સમજી જવાય છે. તેથી સાક્ષાત્ ક્રિયાપદ વિના એકલા વિશેષણ પદો પણ વાક્ય બને છે. **शीलं मम स्वम्** ।

स-विशेषणमाख्यातं वाक्यम् १।१।२६

૨ **युष्मद्** અને **अस्मद्** સર્વનામના દ્વિતીયા ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિભક્તિના—

બહુવચનમાં અનુક્રમે **वस्** અને **नस्**

દ્વિવચનમાં અનુક્રમે **वाम्** અને **नौ**

એકવચનમાં અનુક્રમે **ते** અને **मे**

દ્વિતીયાના એક વચનમાં અનુક્રમે **त्वा** અને **मा** આદેશ થાય છે.

આ આદેશો-રૂપો એક વાક્યની અંદર પદની પછી વિકલ્પે વપરાય છે, જેમકે—धर्मो वो रक्षतु, धर्मो युष्मान्रक्षतु ।

शीलं मे स्वम्, शीलं मम स्वम् ।

धर्मो मा रक्षतु, धर्मो मां रक्षतु ।

पदाद् युग-विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे २।१।२१

द्वित्वे वाम् नौ २।१।२२

ङेङसा ते मे २।१।२३

अमा त्वा मा २।१।२४

૩ કોઈના સંબંધમાં કાંઈ કહીને ફરીથી તેના જ સંબંધમાં બીજું કહેવું, તે **અન્વાદેશ** કહેવાય છે. અન્વાદેશ હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલી રીતે वस् नस् વિગેરે નિત્ય થાય છે.

युवां शीलवन्तौ, तद् वां गुरवो मानयन्ति ।

नित्यमन्वादेशे २।१।३१

૪ અન્વાદેશ હોય ત્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો તૃતીયા એક વચનનો પ્રત્યય અને ओस् પ્રત્યય પરછતાં, एतद् અને इदम् નો एनद् આદેશ થાય છે. દ્વિ. પું एनम्, एनौ, एनान् ।

સ્ત્રી एनाम्, एने, एनाः । ન. एनद्, एने, एनानि ।

તૃ. એ. વ. પું. ન. एनेन । સ્ત્રી. एनया ।

ષ. સ. દ્વિ.-વ. પુ. ન. સ્ત્રી. एनयोः ।

सुशीलौ एतौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति ।

त्यदामेनदेतदो द्वितीया-टौस्यवृत्त्यन्ते २।१।३३

इदमः २।१।३४

૫ એકપદમાં ધાતુ અને ઉપસર્ગમાં તથા સમાસમાં **વિરામ** નથી, માટે સંધિ કરવીજ જોઈએ. नयति । अपेक्षते । सज्जनः ।

न सन्धिः १।३।५२

પ્રથમા સમાપ્તા

મધ્યમા

પાઠ ૧ લો, ગણ ૧લો ભ્વાદિ

I વર્તમાના— પ્રત્યયો

પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
એ. વ	દ્વિ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
मि [मिव्]	वस्	मस्	ए	वहे	महे
सि [सिव्]	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
ति [तिव्]	तस्	अन्ति	ते	आते	अन्ते

वर्तमाना–तिव् तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस्
ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे ३।३।६

त्रीणि त्रीण्यन्य–युष्मदस्मदि ३।३।१७

एक–द्वि–बहुषु ३।३।१८

नवाद्यानि शतृक्वसू च परस्मैपदम् ३।३।१९

पराणि कानानशौ-चात्मनेपदम् ३।३।२०

II ह्यस्तनी—

अम् [अम्व्]	व	म	इ	वहि	महि
स् [सिव्]	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
द् [दिव्]	ताम्	अन्	त	आताम्	अन्त

ह्यस्तनी–दिव् ताम् अन् सिव् तम् त अम्व् व म
त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ३।३।९

III સપ્તમી (વિધ્યર્થ)—

याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
यास्	यातम्	यात	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
यात्	याताम्	युस्	ईत	ईयाताम्	ईरन्

सप्तमी–यात् याताम् युस् यास् यातम् यात
याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्
ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि ३।३।७

IV પંચમી (આજ્ઞાર્થ)—

आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
[आनिव्]	[आवव्]	[आमव्]	[ऐव्]	[आवहैव्]	[आमहैव्]
हि	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्
तु [तुव्]	ताम्	अन्तु	ताम्	आताम्	अन्ताम्

पञ्चमी–तुव् ताम् अन्तु हि तम् त आनिव् आवव् आमव्
ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम्
ऐव् आवहैव् आमहैव् ३।३।८

૧ વર્તમાના, હ્યસ્તની, સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો શિત્ જાણવા.
एताः शितः ३।३।१०

૨ કર્તરિપ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, બીજા અને ત્રીજા ગણ સિવાયના ધાતુઓને अ [शव्] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. नम् + अ + ति = नमति। नम् + अ + अत् [शतृ] = नमत् વ. કૃ. પ્ર. પા. ૪, નિ. ૧। वन्द् + अ + ते = वन्दते। वन्द् + अ + म् + आन [आनश्] = वन्दमानः વ. કૃ.
कर्तर्यनद्भ्यः शव् ३।४।७१

૩ अ થી પર રહેલા आताम् आते અને आथाम् आथे ના आ નો इ થાય છે. वन्द् + अ+आते—वन्द् + अ + इते = वन्देते। वन्देथे। वन्देताम्। वन्देथाम्। अवन्देताम्। अवन्देथाम्।
आतामाते आथामाथे आदिः ४।२।१२१

૪ अ થી પર રહેલા સપ્તમી (વિધ્યર્થ)ના પ્રત્યયોના या નો इ થાય છે અને याम् નો इयम् અને युस् નો इयुस् થાય છે. नम् + अ + यात्—नम् + अ + इत् = नमेत्। नमेयम्। नमेयुः।
यः सप्तम्याः ४।२।१२२

याम्युसोरियमियुसौ ४।२।१२३

૫ अ (પ્રત્યય) થી પર રહેલા हि નો લોપ થાય છે.
नम् + अ + हि—नम् + अ = नम।

अतः प्रत्ययाल्लुक् ४।२।८५

૬ વિત્ સિવાયના શિત્ પ્રત્યયો ઙિત્ જેવા જાણવા.

शिदवित् ४।३।२०

૭ કિત્ અને ઙિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં—ધાતુના,
(૧) અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરનો અને-
(૨) ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે.
नी + अ [शव्] + ति—ने + अ + ति = नयति । नयते ।
सृ + अ + ति = सरति । बुध् + अ + ति = बोधति ।
बोधते । अ [शव्] વિત્ શિત્ હોવાથી ઙિત્ નથી. અને
नी + तुम् = नेतुम् । नी + तव्य = नेतव्य । આ પ્રત્યયો પણ
કિત્ કે ઙિત્ નથી, માટે ગુણ થયો છે, પરંતુ—
नी + त्वा [क्त्वा] = नीत्वा । नी + त [क्त] = नीतः।
नीतवान्। આ પ્રત્યયો કિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી,
એવી રીતે ઙિત્ પ્રત્યયોમાં પણ આગળ ગુણ થશે નહિં.

नामिनो गुणोऽक्ङिति ४।३।१

लघोरुपान्त्यस्य ४।३।४

૮ કર્મણિ તથા ભાવે પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ધાતુને **य** [**क्य**] પ્રત્યય લાગે છે. **नीयते । भूयते । नीयमानः । भूयमानम् ।** **य** પ્રત્યય કિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી.

क्यः शिति ३।४।७०

૯ **परा** અને **वि** પછી **जि** આત્મનેપદી છે. **पराजयते ।**

परा–वे र्जेः ३।३।२८

૧૦ **सम् वि प्र** અને **अव** પછી **स्था** આત્મનેપદી છે. **प्रतिष्ठते ।**

संविप्रावात् ३।३।६३

૧૧ **वि आ** અને **परि** પછી **रम्** પરસ્મૈપદી છે. **विरमति ।**

व्याङ्परे रमः ३।३।१०५

૧૨ **अय्** ધાતુ પર છતાં ઉપસર્ગના **र्** નો **ल्** થાય છે.
परा + अयते = पलायते ।

उपसर्गस्यायौ २।३।१००

૧૩ ધાતુને **त** [**क्त**] તથા **अन** [**अनट्**] પ્રત્યય લાગીને ભાવ-વાચક નપુંસક નામ બને છે. **गम् + अन = गमनम् । पतनम् । हृ–हरणम् । नृत्+त=नृत्तम् , मयूरस्य नृत्तम्** મોરનો નાચ.

क्लीबे क्तः ५।३।१२३

अनट् ५।३।१२४

૧૪ ધાતુને અન્તે રહેલા સન્ધ્યક્ષરનો **आ** થાય છે. **त्रै + अन = त्राणम् । त्रातुम् । ध्यै—ध्यात्वा । ध्यानम् । ध्यायते** ક. ।

आत् सन्ध्यक्षरस्य ४।२।१

૧૫ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય સન્ધ્યક્ષરનો **आ** થતો નથી. **त्रै+अ** [**शव्**] **ते=त्रायते । ध्यै—ध्यायति ।**

न शिति ४।२।२

VI सम् + गच्छ् જ્યારે અકર્મક હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે. सङ्गच्छते ।

समो गमृच्छि-प्रच्छि-श्रु-वित्स्वरत्यर्ति-दृशः ३।३।८४

પાઠ ૨ જો ગણ ૧ લો ચાલુ

१ गुप् રક્ષણ કરવું, धूप्, विच्छ् ગ. ૬. पण् અને पन् ધાતુઓને પોતાનો आय પ્રત્યય લાગે છે. गुप् + आय + अ. [शव्] + ति—પ્ર. પાઠ ૪. નિ. ૧. गोपायति । धूपायति । पण् અને पन् ધાતુ आय પ્રત્યય લાગ્યા પછી પરસ્મૈપદી છે. पणायति । पनायति । ક્વચિત્ पणायते । पनायते । ક્વચિત્-વ્યાપાર અર્થમાં पणते ।

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः ३।४।१

२ गुह् ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થયે, જો તેના પછી સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય, તો ऊ થાય છે. गुह् +अ + ति— गोह् + अ + ति—गूह् + अ + ति = गूहति ।

गोहः स्वरे ४।२।४२

३ कृप् ધાતુના ऋ નો लृ અને र् નો ल् થાય છે. कृप्+य + ते = क्लृप्यते ક. । कृप्+अ + ते–कर्प् + अ + ते—कल्प् + अ + ते = कल्पते ।

ऋर-लृलं कृपोऽकृपीटादिषु २।३।९९

४ शद् [शीय्] ધાતુ, શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદી થાય છે. शीयते ।

शदेः शिति ३।३।४१

५ क्रम् ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય, તો આત્મનેપદી પણ થાય છે. क्रमते ।

क्रमोऽनुपसर्गात् ३।३।४७

૬ 'પ્રસરવું' 'ઉત્સાહ કરવો' 'વધવું' એવા અર્થોમાં क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।

वृत्ति-सर्ग-तायने ३।३।४८

૭ 'આરંભ કરવો.' એવા અર્થમાં प्र અને उप પૂર્વક क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. प्रक्रमते, उपक्रमते रन्तुम् ।

प्रोपादारम्भे ३।३।५१

૮ 'સૂર્ય ચન્દ્ર વિગેરેનું ઉગવું' એવા અર્થમાં आ પૂર્વક क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. आक्रमते सूर्यः ।

आङो ज्योतिरुद्गमे ३।३।५२

૯ વિકરણ લાગતાં क्रम् ધાતુનો સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય છે. क्रामति । क्रमते ।

क्रमो दीर्घः परस्मै ४।२।१०९

૧૦ વિકરણ લાગતાં ष्ठिव्, क्लम् ગ ૪. અને आ + चम् દીર્ઘ થાય છે. ष्ठीवति । क्लाम्यति । आचामति ।

ष्ठीवू-क्लम्वाचमः ४।२।११०

૧૧ સ્વર પછી छ् બેવડાય છે. तरु + छाया = तरुच्छाया । અહીં પ્ર. પાઠ ૨૫ નિ. ૨ થી પહેલા छ् નો च् થયો.

स्वरेभ्यः १।३।३०

। मा અ અને आ ઉપસર્ગ સિવાય દીર્ઘ સ્વર પછી छ् વિકલ્પે બેવડાય છે. कन्याच्छत्रम् । कन्याछत्रम् ।

अनाङ्‌-माङो दीर्घाद् वा छः १।३।२८

૧૨ વર્ગનો ત્રીજો કે ચોથો વ્યંજન પર છતાં, પૂર્વના ધુટ્ વ્યંજનને બદલે તેને મળતો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે. सस्ज् પ્ર. પા. ૪૮ નિ. ૪ થી सज्ज्—આ નિયમથી सज्ज् + अ + ति = सज्जति ।

तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे १।३।४९

II अ [शव्] લાગતાં दंश् તથા सञ्ज् અને रञ्ज् ના ઉપાન્ત્ય न् નો લોપ થાય છે. दशति । सजति । रजति ।

दंश-सञ्जः शवि ४।२।४९

अकट्-घिनोश्च रञ्जेः ४।२।५०

III आ ઉપસર્ગ પછી यम् અને हन् ધાતુ આત્મનેપદી છે. आयच्छते । आहते ।

आङो यम-हनः स्वेऽङ्गे च ३।३।८६

VI अ [शव्] લાગતાં કેટલાક ધાતુઓના આદેશો થાય છે.

श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-दृश्यर्ति-शद्-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-च्छे-शीय-सीदम् ४।२।१०८

गमिषद्यमः छः ४।२।१०६

V क्लृप् ધાતુના યોગમાં મૂળ વસ્તુના વિકારને ચતુર્થી થાય છે. तृणमपि धेनूनां दुग्धाय कल्पते ।

VI પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં અને કોઈવાર સપ્તમી કે તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં નામને तस् પ્રત્યય લાગી ને અવ્યય બને છે. गन्ध + तस् = गन्धतः ગંધથી, ગંધ વડે.

आद्यादिभ्यः ७।२।८४

अधण्-तस्वाद्याशसः १।१।३२

પાઠ ૩ જો, ગણ ૪ થો दिवादि

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ચોથા ગણના ધાતુઓને य [श्य] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. श्य પ્રત્યય અવિત્ શિત્ છે માટે ડિત્ જેવો છે. પાઠ ૧. નિ. ૬. તેથી ગુણ થાય નહિં. પાઠ ૧. નિ. ૭ कुप्यति । कुप्यत् વ. કૃ.

दिवादेः श्यः ३।४।७२

૨ ધાતુના ओ ના य [श्य] પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. सो+य + ति = स्यति । दो-द्यति । शो-श्यति । छो-छ्यति ।

ओतः श्ये ४।२।१०३

૩ शम् दम् तम् श्रम् भ्रस् क्षम् અને मद् આ સાત ધાતુઓ ના સ્વર य [श्य] પર છતાં દીર્ઘ થાય છે शाम्यति । श्राम्यति । વિ.

शमसप्तकस्य श्ये ४।२।१११

૪ भ्रास् ગ. ૧. भ्लास् ગ. ૧. भ्रम् ગ. ૧. क्रम् ગ. ૧. क्लम् ગ. ૪. त्रस् ગ. ૪. त्रुट् ગ. ૬. लष् ગ. ૧. यस् ગ. ૪. અને सम् + यस् આ ધાતુઓને વિકલ્પે य [श्य] વિકરણ લાગે છે. भ्रास्यते, भ्रासते । भ्रम्यति, भ्रमति । क्राम्यति, क्रामति । क्लाम्यति, क्लामति । त्रुट्यति, त्रुटति । વિગેરે.

भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-क्लम-त्रसि-त्रुटि-
लषि-यसि-संयसे र्वा ३।४।७३

૫ भू વિગેરે દરેક ગણના ધાતુઓના र् અને व् પછી વ્યંજન આવે તો र् અને व् ની પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. दिव् + य + ति = दीव्यति । सिव् – सीव्यति । ष्ठिव् – ष्ठीव्यति ।

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वो र्व्यञ्जने २।१।६२

૬ દીર્ઘ ॠકારાન્ત ધાતુઓના ॠ નો કિત્ કે ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં इर् થાય છે. जॄ + य + ति = जीर्यति નિયમ ૫ થી દીર્ઘ. जॄ–जीर्यते क. । तॄ–तीर्यते क. ।

ॠतां क्ङितीर् ४।४।११६

૭ कित् ङित् પ્રત્યય પર છતાં ज्या ग. ९ અને व्यध्ना સ્વરસહિત અન્તસ્થા (य) નો इ થાય છે. विध्यति । विध्यते ક. । ज्या – जिनाति ।

ज्या-व्यधः क्ङिति ४।१।८१

૮ વ્યંજનાંત ધાતુના ઉપાન્ત્ય न् નો કે न ને ઠેકાણે થતાં અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વ્યંજનનો कित् ङित् પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે, પરંતુ કેટલાક [उदित्] ધાતુઓને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.
भ्रंश्+य [श्य]+ति=भ्रश्यति । કર્મણિ–भ्रंश्+य [क्य]+ते = भ्रश्यते । शंस्–शस्यते । शंस्+त [क्त]=शस्तः । प्रश-स्तः । सञ्ज्–सज्यते । सक्तः । आसक्तः । પરંતુ—
आशंस्, कम्प्, क्रन्द्, काङ्क्ष्, खण्ड्, चुम्ब्, चिन्त्, जृम्भ्, नन्द्, निन्द्, सण्ड्, लङ्घ्, लम्ब्, लिङ्ग्, वन्द्, वाञ्छ्, शङ्क्, स्पन्द्, हिंस् ઇત્યાદિ ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થતો નથી. आशंस्यते । वन्द्यते । વિગેરે.

नो व्यञ्जनस्यानुदितः ४।२।४५

उदितः स्वरान्नोऽन्तः ४।४।९८

૯ નવમા ગણના કેટલાક ((लू दू दी धी मी री ली डी व्री એ નવ) ધાતુઓથી ભૂતકૃદંતના त અને तवत् પ્રત્યયના त નો न થાય છે. लूनः । लूनवान् । दीनः । दीनवान् ।

सूयत्याद्योदितः ४।२।७०

૧૦ र અને द અંતવાળા ધાતુઓથી त અને तवत् ના त નો न થાય છે અને ન થયાને ધાતુના અંત્ય द નો પણ न् થાય છે. पूर्+त=पूर्णः । पूर्णवान् । उद्+पद्–उत्पन्नः । उत्पन्नवान् ।

रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च ४।२।६९

પાઠ ૪ થો. ગણ ૬ ટ્ઠો तुदादि

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ૬ ટ્ઠા ગણના ધાતુઓને अ[श] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. तुद्+अ[श]+ति=तुदति। तुदते। तुदत्, तुदमानः વ. કૃ.।

तुदादेः शः ३।४।८१

૨ ધાતુના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે इय् અને उव् થાય છે. रि+अ+ति=रियति। धू+अ+ति=धुवति।

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २।१।५०

૩ अ [श] અને य [क्य] પર છતાં, ऋકારાન્ત ધાતુના ऋ નો रि થાય છે. मृ+अ+ते-म्रि+अ+ते-નિ. ૨. म्रियते। पृ-प्रियते। કર્મણિ-मृ+य+ते=म्रियते। हृ-ह्रियते।

रिः श-क्याशीर्ये ४।३।११०

૪ मृ ધાતુ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદી છે. म्रियते।

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ३।३।४२

૫ ग्रह् ગ. ૯. व्रश्च् भ्रस्ज् અને प्रच्छ् ના સ્વર સહિત અન્તસ્થા [र] ને કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં ऋ થાય છે. वृश्चति। भृज्जति। पृच्छति। गृह्णाति। કર્મણિ—वृश्च्यते। भृज्ज्यते। पृच्छ्यते। गृह्यते।

ग्रह–व्रश्च–भ्रस्ज–प्रच्छः ४।१।८४

૬ मुचादि (मुच् सिच् विद् लुप् लिप् कृत् खिद् અને पिश्) ધાતુઓને अ [श] વિકરણ પર છતાં સ્વરની પછી न् ઉમેરાય છે. विन्दति વિગેરે.

मुचादि–तृफ–दृफ–गुफ–शुभोभः शे ४।४।९९

૭ પદને અન્તે હોય નહિ, એવા म् અને न् નો વર્ગીય ધુટ વ્યંજન પર છતાં, પર વ્યંજનના વર્ગનો અન્ત્ય અક્ષરજ થાય છે. मुञ्चति । लुम्पति । વિગેરે. ૭ થી અનુસ્વાર. विंशति પ્ર. પા. ૪૬ નિ.

म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३९

પા. ૩ નિ. ૮ स्वञ्ज्+अ [श]+ते=स्वजते । ક. स्वज्यते ।
પા. ૨ નિ. ૧૨ मस्ज्—मज्जति । એવં सृज्जति । लज्जते ।
પા. ૩ નિ. ૬ कृ+अ [श]+ति=किरति ।

। आ+प्रच्छ् આ. રજા લેવી. आपृच्छते गुरून् ।

नु-प्रच्छः ३।३।६४

॥ नि+विश् આ. પ્રવેશ કરવો. निविशते ।

नि-विशः ३।३।२४

પાઠ ૫ મો. ગણ ૧૦ મો ચુરાદિ.

૧ દશમા ગણના ધાતુઓને, પોતાનો इ [णिच्] પ્રત્યય લાગે છે- चुर्+इ [णिच्]—પા. ૧. નિ. ૭. चोरि । चोरि+अ [शव्]+ति—પા. ૧. નિ. ૨ અને ૭. चोरयति । વ. કૃ. चोरयत् ।

चुरादिभ्यो णिच् ३।४।१७

૨ ञित् કે णित् પ્રત્યયો પરછતાં (૧) ઉપાન્ત્ય अ ની અને (૨) અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. तड्+इ [णिच्]=ताडि—ताडयति । पृ+इ=पारि । पारि+अ+ति=पारयति ।

ञ्णिति ४।३।५०

नामिनोऽकलि-हलेः ४।३।५१

૩ इ (णि) પરછતાં धू અને प्री ધાતુમાં न् ઉમેરાય છે. धूनयति । प्रीणयति ।

धूग्प्रीगोर्नः ।४।२२।१८

૪ कृत् ધાતુનો कीर्त् આદેશ થાય છે. कीर्तयति ।

कृतः कीर्त्तिः ४।४।१२२

૫ દશમા ગણના युज् વિગેરે (युजादि) ધાતુઓને इ [णिच्] વિકલ્પે લાગે છે. युज्+इ=योजि–योजयति, योजति । सह्–साहयति, सहति ।

युजादे र्नवा ३।४।१८

૬ कम् ગ. ૧. આ. અભિલાષા કરવી, આ ધાતુને પોતાનો इ [णिङ्] પ્રત્યય લાગે છે. कम्+इ [णिङ्] = कामि । कामि+अ+ते=कामयते ।

कमे र्णिङ् ३।४।२

૭ ધાતુ સૂચિત ક્રિયાનો કરનાર, એવા અર્થમાં ધાતુને अक [णक] અને तृ [तृच्] તથા अ [अच्] પ્રત્યય લાગીને વિશેષણ નામો બને છે. पचति इति (पच्+अक=)पाचकः નિ. ૨ થી વૃદ્ધિ पच् + तृ = पक्ता । हरति (पापानि) इति (हृ + अ =) हरः ।

णकतृचौ ५।१।४८

अच् ५।१।४९

। पाचक નું સ્ત્રીલિંગ पाचिका થાય છે.

अस्यायत्–तत्–क्षिपकादीनाम् २।४।१११

૮ ધાતુથી अ [घञ् કે अल्] પ્રત્યય લાગીને પુંલિંગ નામો બને છે. पठ्+अ [घञ्]=पाठः । भू+अ=भावः । નિ. ૨ થી વૃદ્ધિ, કેમકે પ્રત્યય ञित् છે. मद्+अ [अल्]=मदः । नी+अ=नयः । जि-जयः ।

भावाकर्त्रोः ५।३।१८

युवर्ण-वृ-दृ-वश-रण-गम्-ऋद्-ग्रहः ५।३।२८

व्यध जप-मद्भ्यः ५।३।४७

પાઠ ૬ ઠ્ઠો કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ.

૧ य [क्य] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. जि+य [क्य]+ते = जीयते । વ. કૃ. जीयमान ।

दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु च ४।३।१०८

૨ गा पा પીવું. स्था सा दा (दा સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ પા. ૧૫ નિ. ૪) मा हा તજવું, આ ધાતુઓના અન્ત્ય સ્વર आ નો વ્યંજનાદિ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પરછતાં ई થાય છે, પણ त्वा નો य થાય ત્યારે ई થતો નથી.

પા. ૧ નિ ૧૪ થી गै નો गा, सो નો सा.

गीयते । पीयते । गीतः । गीतवान् । गीत्वा । पीतः । पीतवान् । पीत्वा । प्रगाय, અહિં त्वा નો य થયો છે, માટે ई થયો નથી.

गा—पा—स्था—सा—दा—मा—हाकः ४।३।९६

૩ (૧) खन् सन् અને जन् ધાતુના न् નો, धुट् વ્યંજનાદિ કિત્ પ્રત્યય પરછતાં आ થાય છે અને (૨) य કિત્ પરછતાં વિકલ્પે आ થાય છે. खातः । सातः । जातः । खायते खन्यते । सायते सन्यते । जायते जन्यते ।

आः खनि—सनि—जनः ४।२।६०

ये नवा ४।२।६२

૪ ધાતુના અન્ત્ય ऋ ની પહેલાં સંયોગ હોય, એવા ધાતુના ऋ નો તેમજ ऋ ધાતુના ऋ નો य [क्य] પરછતાં ગુણ થાય છે. स्मृ–स्मर्यते । ऋ–अर्यते ।

क्य–यङ्–आशीर्ये ४।३।१०

૫ કિત્ પ્રત્યય પરછતાં, પહેલા ગણના यजादि (यज्, व्ये, वे, ह्वे, वप् वह्, श्वि, वद्, वस्) તથા वच् (ગ. ૨.) આ ધાતુઓના સ્વર સહિત અન્તસ્થાનો, इ, उ અને ऋ (य्वृत्) થાય છે. એટલે કે–
य નો इ, व નો उ અને र નો ऋ થાય છે.
यज्–इज्यते । वप्–उप्यते । वह्–उह्यते । वद्–उद्यते । वस्–उष्यते । वच्–उच्यते । व्ये–वीयते । वे–ऊयते । ह्वे–हूयते । श्वि–शूयते । નિ. ૧ થી દીર્ઘ થયેલ છે.
र નો ऋ પા. ૪ નિ. ૫.

यजादि–वचेः क्किति ४।१।७९

૬ वे ધાતુ સિવાય અન્ત્ય ય્વૃત્ (इ उ ऋ) દીર્ઘ થાય છે.
ह्वे–हूतः । हूतवान् । हूत्वा । व्ये–वीतः । वीतवान् । वीत्वा । પણ, वे–उतः । उतवान् । उत्वा । वप्–उप्तः उप्तवान् । उप्त्वा ।

दीर्घमवोऽन्त्यम् ४।३।१०३

૭ ધાતુને ति [क्ति] પ્રત્યય લાગીને સ્ત્રીલિંગ નામ બને છે.
गै–गीतिः । मुच्–मुक्तिः । वच्–उक्तिः । प्री–प्रीतिः ।

स्त्रियां क्तिः ५।३।९१

૮ दुह् भिक्ष् रुध् प्रच्छ् चि ब्रू शास् याच् जि दण्ड् मथ् વિગેરે ધાતુઓ તેમજ नी हृ कृष् અને वह् આ ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે.

કર્મણિ પ્રયોગમાં **दुहादि** ધાતુઓના **ગૌણ કર્મને** અને **न्यादि** ધાતુઓના **મુખ્યકર્મને** પ્રથમા થાય છે. એટલે જે કર્મ સાથે કર્તાનો પ્રથમ સંબંધ થાય છે, તે કર્મને પ્રથમા થાય છે.
याचका नृपं धनं याचन्ते। याच्यते नृपो धनं याचकैः।
किङ्करा भारं ग्रामं वहन्ति। उह्यते भारो ग्रामं किङ्करैः।
कर्तुर्व्याप्यं कर्म २।१।३

પાઠ ૭ મો. ગણ ૫ મો. स्वादि

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, પાંચમા ગણના ધાતુઓને **नु [श्नु]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **चि+नु [श्नु]+ति—**
स्वादेः श्नुः ३।४।७५

૨ **नु [श्नु]** પ્રત્યયના સ્વરનો ङित् સિવાયના પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થાય છે. **चिनोति। चिनवै।** પણ, **चिनुतः** અહીં ગુણ થાય નહિ. કેમકે **तस्** પ્રત્યય ङित् છે. જુઓ પા. ૧ નિ. ૬.
વ. કૃ. **चि+नु+अत् [शतृ] चिन्वत्। चिन्वानः।**
उ—श्नोः ४।३।२

૩ પૂર્વે સંયોગ ન હોય તો, પ્રત્યયના **उ** નો, **म्** અને **व्** થી શરુ થતા **અવિત્** પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે.
चि+नु+वस्=चिन्वः, चिनुवः। चिन्मः, चिनुमः।
પણ, **शक्–शक्नुवः। शक्नुमः।** અહીં સંયોગ છે અને **चि+नु+मि=चिनोमि** અહીં **मि** પ્રત્યય **म** થી શરૂ થતો છે પણ વિત્ છે, માટે **उ** નો લોપ થાય નહિ.
वम्यविति वा ४।२।८७

૪ પૂર્વે સંયોગ ન હોય તો પ્રત્યયના **उ** ની પછીના **हि** નો લોપ થાય છે. **चि+नु+हि=चिनु।** પણ **शक्नुहि** અહીં સંયોગ છે, માટે **हि** નો લોપ થાય નહિ.
असंयोगादोः ४।२।८६

૫ अ સિવાય કોઈ પણ વર્ણ પછી આત્મનેપદના अन्ते अन्ताम् અને अन्त પ્રત્યયોમાંના न् નો લોપ થાય છે. चि + नु + अन्ते=चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत ।

अनतोऽन्तोऽद् आत्मने ४।२।११४

૬ પૂર્વે, સંયોગ હોય તો, नु [श्नु] પ્રત્યયના उ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પરછતાં उव् થાય છે. शक्+नु=शक्नु+अन्ति=शक्नुवन्ति । अश्–अश्नुवे વ. પ્ર. એ. વ. आश्नुवि હ્ય૦ પ્ર. પુ. એ. વ.

श्रू–श्नोः २।१।६३

૭ तक्ष् ગ, ૧. 'છોલવું,' 'પાતળું કરવું' આ અર્થમાં વપરાયો હોય ત્યારે તથા अक्ष् (ગ. ૧. વ્યાપવું. મળવું.) આ ધાતુઓને नु [श्नु] પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. तक्ष्णोति तक्षति । अक्ष्णोति । अक्षति । પણ, संतक्षति वाग्भिः शिष्यम् અહીં संतक्ष्णोति ન થાય, કેમકે અહીં 'ઠપકો આપે છે.' એવો અર્થ છે.

वाऽक्षः ३।४।७६

तक्षः स्वार्थे वा ३।४।७७.

પાઠ ૮ મો. ગણ ૮ મો. तनादि.

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, આઠમા ગણના ધાતુઓને उ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે.

कृग्–तनादेरुः ३।४।८३

૨ વિકરણ પ્રત્યય उ નો ङित् સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. तन्+उ+ति=तनोति । तन्वत् । तन्वानः ।

उ–श्नोः ४।३।२

૩ અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, कृ ધાતુના अ નો उ થાય છે. कृ+उ+तस्-(પાઠ ૧. નિ. ૭) कर्+उ+तस्=कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरुते । कुर्वते । कुर्वेत् । कुर्वाणः ।

अतः शित्युत् ४।२।८९

૪ व् અને म् થી શરૂ થતા અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ य થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં, कृ ધાતુના વિકરણ उ નો લોપ થાય છે. कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात् ।

कृगो यि च ४।२।८८

। कुर्वन्ति આવા પ્રયોગોમાં નિયમાનુસાર न् નો ण् કરવો નહિં. જુઓ, પા. ૪. નિ. ૭.

र्नां धुट्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३७

॥ निस् निर् दुस् दुर् बहिस् आविस् प्रादुस् અને चतुर् ના र् નો क ख प અને फ પર છતાં, ष् થાય છે. दुष्कृतम् । आविष्कुर्वन्ति । અહિં જે શબ્દોને અંતે स् છે એનો પણ પ્ર. પા. ૩. નિ. ૧ થી र् થઈ જાય છે.

निर्-दुर्-बहिराविस्-प्रादुस्-चतुराम् २।३।९

પાઠ ૯ મો. ગણ ૯ મો क्र्यादि

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, નવમા ગણના ધાતુઓને ना [श्ना] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. क्री+ना [श्ना]+ति= क्रीणाति । ना [श्ना] પ્રત્યય ङित् છે. પા. ૧. નિ. ૬. માટે ગુણ થશે નહિં.

क्र्यादेः ३।४।७९

૨ વ્યંજનથી શરુ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ना [श्ना] પ્રત્યયના आ નો દીર્ઘ ई થાય છે. क्रीणीतः । क्रीणीते ।

एषाम् ई व्यञ्जनेऽदः ४।२।९७

૩ સ્વરથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **ना** [**श्ना**] પ્રત્યયના **आ** નો લોપ થાય છે. **क्रीणन्ति । अक्रीणन् ।**

श्नश्चातः ४।२।९६

૪ વ્યંજનાંત ધાતુથી **ना** [**श्ना**] વિકરણ સહિત **हि** પ્રત્યયનો **आन** થાય છે. **पुष्+ना [श्ना]+हि=पुषाण । मुषाण ।**

व्यञ्जनात् श्नाहेरानः ३।४।८०

૫ વિકરણ પર છતાં, **पू** વિગેરે (**प्वादि**) ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **पुनाति । लुनाति । ज्या** [પા. ૩. નિ. ૭ અને પા. ૬. નિ. ૬] **जिनाति ।**

प्वादेः ह्रस्वः ४।२।१०५

૬ **क्षुभ्नाति** વિગેરેમાં **न्** નો **ण्** થતો નથી. **क्षुभ्नाति ।**

क्षुभ्नादीनाम् २।३।९६

૭ **परि वि** અને **अव** પૂર્વક **क्री** આત્મનેપદી છે. **परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणाते ।**

परि-व्यवात् क्रियः ३।३।२७

૮ **ज्ञा** [**ज्ञा**] ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય તો, આત્મનેપદી પણ થાય છે. **जानीते । जानाति ।**

ज्ञो ऽनुपसर्गात् ३।३।९६

૯ 'છુપાવવું' એ અર્થમાં અને **सम्** તથા **प्रति** ઉપસર્ગ પૂર્વક સ્મૃતિભિન્ન અર્થમાં, **ज्ञा** ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે. **अपजानीते** છૂપાવે છે. **संजानीते** જાણે છે. **प्रतिजानीते** પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પણ સ્મૃતિ અર્થમાં **संजानाति** તે સ્મરણ કરે છે.

निह्नवे ज्ञः ३।३।६८

सम्-प्रतेरस्मृतौ ३।३।६९

૧૦ स्म અવ્યયના યોગમાં હ્યસ્તન ભૂતકાળ હોય, છતાં વર્તમાના થાય છે, पृच्छति स्म पितरम् પિતાને પૂછ્યું.

स्मे च वर्तमाना ५।२।१६

૧૧ पॄ સિવાય દીર્ઘ ॠકારાન્ત અને लू વિગેરે (ल्वादि) ધાતુઓથી ति [क्ति] त (क्त) અને तवत् [क्तवतु] ના त નો न થાય છે, जॄ–जीर्णः। जीर्णवान्। तॄ–तीर्णः। तीर्णवान्। लू–लूनिः। लूनः। लूनवान्। પણ, पूर्तिः, पूर्त्तः, पूर्त्तवान्।

પા ૧૫ નિ ૩.

ॠ–ल्वादेरेषां तो नो ऽप्रः ४।२।६८

जा ज्ञा–जनोऽत्यादौ ४।२।१०४

પાઠ ૧૦ મો. ગણ ૭ મો रुधादि

૧ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, સાતમા ગણના ધાતુઓને સ્વર પછી न [श्न] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુમાંના न् નો અથવા न् ને ઠેકાણે થયેલા અનુસ્વાર કે અનાસિક વ્યંજનનો લોપ થાય છે. रुध्+मि–रुनध्+मि=रुणध्मि। हिंस्+ति–हिनस्+ति=हिनस्ति।

रुधां स्वरात् श्नो न लुक् च ३।४।८२

૨ धा સિવાયના ધાતુના ચોથા અક્ષરની પછી પ્રત્યયના त् અને थ् નો ध् થાય છે. रुनध्+ति–रुनध्+धि [પા. ૨. નિ. ૧૨] रुनद्+धि=रुणद्धि। लभ्+त–लभ्+ध=लब्धः। लब्धवान्।

अधश्चतुर्थात् त–थो र्धः २।१।७९

૩ વિકરણ પ્રત્યય न [श्न] ના अ નો અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. रुनध्+तस्=रुन्द्धः। रुन्धन्ति। रुनध्+थस्=रुन्द्धः।

श्नास्त्यो र्लुक् ४।२।९०

૪ ધુટ્ વ્યંજનાંત ધાતુથી हि પ્રત્યયનો घि થાય છે. रुनध्+हि-रुनध्+घि=रुन्द्धि ।

हु-धुटो हे र्धिः ४।२।८३

૫ વ્યંજનની પછી રહેલા ધુટ્ વ્યંજનનો, સ્વધુટ્ વ્યંજન પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે. रुन्धि, रुन्द्धि । रुन्धः, रुन्द्धः ।

धुटो धुटि स्वे वा १।३।४८

૬ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી द् (હ્ય. ૩. પુ. એ. વ.)નો લોપ થાય છે અને ધાતુને અંતે स् વ્યંજન હોય તો તેનો द् થાય છે. रुध्+द्-अ रु न ध्+द्—अरुणध्—[પ્ર. પા. ૨૫. નિ. ૧] अरुणद्—[પ્ર. પા. ૨૫ નિ. ૩] अरुणत् अरुणद् ।
हिंस्—अहिनद्—अहिनत्, द् ।

व्यञ्जनाद् देः सश्चदः ४।३।७८

૭ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી स् (હ્ય. ૨. પુ. એ. વ) નો લોપ થાય છે અને ધાતુને અંતે स्, द् કે ध् વ્યંજન હોય તો તેનો વિકલ્પે रु થાય છે.

रुध्-अरुणः, अरुणत्, द् ।
हिंस्-अहिनः, अहिनत्, द् । [પ્ર. પા. ૨૫. નિ. ૧ અને ૩]
भिद्-अभिनः, अभिनत्, द् ।

सेः स-द्-धां च रु र्वा ४।३।७९

૮ ध् થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, પૂર્વનો स् વિકલ્પે લોપાય છે. हिंस्+हि-हिनस्+धि—हिन्धि । हिन्द्धि । પા. ૨. નિ. ૧૨ થી, स् દન્ત્ય છે માટે દન્ત્ય ત્રીજો અક્ષર થાય એટલે स् નો द् થયો છે.

सो धि वा ४।३।७२

૯ स् પર છતાં, ष् અને ढ् નો क् થાય છે.
विष्+सि-पिनष्+सि—
पिनक्+सि-પ્ર. પા. ૨૬. નિ. ૩ पिनक्षि ।

ष-ढोः कः सि २।१।६२

૧૦ तृह् ધાતુના વિકરણ પ્રત્યય न (श्न) પછી વ્યંજનથી શરૂ થતા वित् પ્રત્યય પર છતાં, ई ઉમેરાય છે.
तृनईह्+ति-तृणेह्+ति—

तृहः श्नाद् ईत् ४।३।६२

૧૧ धुट् વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે ह् નો ढ् થાય છે. तृणेढ्+ति-નિ. ૨. तृणेढ्+धि- પ્ર. પા. ૩૨. નિ. ૧ આ, तृणेढ्+ढि—
मुह्+त-(ભૂ. કૃ.) मुढ्+त-मुढ्+ध-मुढ्+ढ—

हो धुट्-पदान्ते २।१।८२

૧૨ ढ् ના નિમિત્તથી બનેલો ढ् પર છતાં, પૂર્વના ढ् નો લોપ થાય છે અને પૂર્વના अ इ उ દીર્ઘ થાય છે. तृणेढि । मूढः ભૂ. કૃ. । आ+रुह्+त=आरूढः ભૂ. કૃ. ।

ढस्तड्ढे १।३।४२

। भुज् ૫. ભોગવવું, રક્ષણ કરવું. આ. ખાવું. ओदनं भुङ्क्ते

भुनजो ऽत्राणे ३।३।३७

પાઠ ૧૧ મો ગણ ૨ જો अदादि.

૧ द्विष् અને આકારાન્ત ધાતુઓથી अन् (હ્ય. ૩. પુ. બ. વ.) નો વિકલ્પે उस् [पुस्] થાય છે.

वा द्विषातोऽनः पुस् ४।२।९१

૨ उस् [पुस्] પ્રત્યય પર છતાં, અંત્ય आ નો લોપ થાય છે. या+उस्-अ+या+उस्=अयुः । પક્ષે अयान् ।

इडेत्पुसि चातो लुक् ४।३।९४

૩ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યય પર છતાં, બીજા ગણના ધાતુઓના અન્ત્ય उ નો औ થાય છે. यु+ति=यौति ।

उत औः विति व्यञ्जनेऽद्वेः ४।३।५९

૪ વ્યંજનથી શરુ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, तु, रु અને स्तु ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં વિકલ્પે ई આવે છે. रु+ति-रु+ईति=रवीति । પક્ષે रौति ।

यङ्-तु-रु-स्तोः बहुलम् ४।३।६४

૫ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ब्रू ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં ई નિત્ય આવે છે. ब्रू+ति=ब्रवीति ।

ब्रूतः परादिः ४।३।६३

૬ ब्रू ધાતુનાં વર્તમાન કાળમાં, अत्थ आहथुः ૨. પુ. आह आहतुः आहुः ૩. પુ. આવાં પણ પાંચ રૂપો થાય છે.

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाहश्च ४।२।११८

૭ પંચમી:(આજ્ઞાર્થ)ના પ્રત્યય પર છતાં, सू ધાતુનો ગુણ થતો નથી. सू-ऐ [ऐव्]=सुवै । सुवावहै । सुवामहै ।

सूतेः पञ्चम्याम् ४।३।१३

૮ शी ધાતુના ई નો શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ए થાય છે. शेते । शी+आन [आनश्]=शयानः व. कृ. ।

शीङ एः शिति ४।३।१०४

૯ शी ધાતુથી अन्ते अन्त અને अन्ताम् પ્રત્યયને બદલે रते रत અને रताम् પ્રત્યય થાય છે. शेरते । अशेरत । शेरताम् ।

शीङो रत् ४।२।११५

१० (१) સ્વરાદિ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, इ જેવું ધાતુના इ નો य् થાય છે. इ+अन्ति=यन्ति । (२) હ્યસ્તનીમાં વૃદ્ધિ થાય છે. आयन् ।

इणोरप्यिति व्यौ ४।३।१५

एत्यस्ते र्वृद्धिः ४।४।३०

११ સ્ત્રીલિંગનો ई [ङी] પ્રત્યય તેમજ નપુંસક દ્વિવચનનો ई પ્રત્યય પર છતાં, ना [श्ना] વિકરણ સિવાય अ વર્ણથી પર રહેલા अत् નો વિકલ્પે अन्त् થાય છે. यान्ती, याती । तुदन्ती, तुदती ।

अवर्णादश्नोऽन्तो वातुरीङ्योः २।१।११५

१२ य થી શરૂ થતો કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, शी નો शय् થાય છે. शी+य [क्य]+ते=शय्यते । शय्यमानः વ. કૃ.

क्ङिति यि शय् ४।३।१०५

। ब्रू નું કર્મણિ (वच् આદેશ થઈ) उच्यते । उच्यमानः ।

अस्ति-ब्रुवो र्भू-वचावशिति ४।४।१

॥ तर અને तम પ્રત્યય જ્યારે અવ્યય કે ક્રિયાપદની પછી આવે છે, ત્યારે, तराम् અને तमाम् થાય છે. सु(અ०)+तर= सुतराम् । पचतितराम् ।

किम्-त्याद्ये-ऽव्ययाद्-असत्त्वे तयोरन्तस्याम् ७।३।८

॥। आ-क्रम्+त=आक्रान्त ભૂ. કૃ. એવી રીતે क्लम् નુ क्लान्त । भ्रम् નું भ्रान्त । ઈત્યાદિ. અહિં ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

अहन्-पञ्चमस्य क्वि क्ङिति ४।१।१०७

V। 'આખી રાત' સૂઈ શકાતુ નથી. આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વાપરવી.

'अखिलां रजनीं' न शय्यते । क्रोशधीमते ।

कालाध्वनो र्व्याप्तौ २।२।४२

પાઠ ૧૨ મો. ગણ ૨ જો ચાલુ

૧ अद् તેમજ रुद् स्वप् अन् श्वस् અને जक्ष् ધાતુઓથી પર રહેલ હ્य. ભૂ. બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એક વચનના પ્રત્યયની પૂર્વે अ થાય છે. अद्+अ+द्=आदत् ।

अद्श्चाट् ૪।૪।૯૧

૨ (૧) रुद् વિગેરે (ઉપર જણાવેલા) પાંચ ધાતુઓથી પર આવેલા य સિવાયના વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ થાય છે. અને (૨) હ્ય. બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એક વચનના પ્રત્યયની પૂર્વે દીર્ઘ ई થાય છે. रोदिति । अरोदीत् । अरोदत् ।નિ. ૧

रुत्पञ्चकात् शिदयः ૪।૪।૮૯

૩ (૧) जक्ष् दरिद्रा जागृ चकास् અને शास् આ પાંચ ધાતુઓથી अन् (હ્ય. ભૂ. ૩. પુ. બ. વ.) ને બદલે उस् [पुस्] થાય છે. અને (૨) अन्ति અને अन्तु પ્રત્યયને બદલે अति અને अतु થાય છે. अजक्षुः । जक्षति । जक्षतु ।

द्व्युक्त–जक्षपञ्चतः ૪।૨।૯૩

अन्तो नो लुक् ૪।૨।૯૪

૪ (૧) વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં दरिद्रा ધાતુના आ નો, इ થાય છે. અને (૨) સ્વરથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. दरिद्रितः । दरिद्रति ।

इ दरिद्रः ૪।૨।૯૮

श्नश्चातः ૪।૨।૯૬

૫ उस् [पुस्] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુના અન્ત્ય નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. अजागरुः

पुस्पौ ૪।૩।૩

૬ शास् ધાતુમાંના आस् નો વ્યંજનથી શરૂ થતા કિત્ ઙિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, इस् થાય છે. शास्+य [क्य] + ते = शिष्यते । शिष्टः । ભૂ કૃ. शास्+तस्-शिष्+तस्=शिष्टः વ. ૩ પુ. દ્વિ વ. ।

इसासः शासो ऽङ्-व्यञ्जने ४।४।११९

૭ शास् अस् અને हन् ધાતુનાં આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. માં અનુક્રમે शाधि एधि અને जहि રૂપો થાય છે.

शासस्हनः शाध्येधि-जहि ४।२।८४

૮ (૧) जक्षत् दरिद्रत् जाग्रत् चकासत् અને शासत् આ પાંચ કૃદન્તોનાં, પું. નાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં પ્ર. પા. ૪૦ નિ. ૫. થી ઉમેરાયેલો न् લોપાય છે. ,जक्षत् जक्षतौ जक्षतः जक्षतम् (૨) નપુંસક લિંગમાં પ્ર. દ્વિ. બ. વ. માં પ્ર: પા. ૪૦ નિ. ૫. થી ઉમેરાયેલો न् વિકલ્પે લોપાય છે. जक्षत् जक्षती । जक्षति-जक्षन्ति, સ્ત્રીલિંગ-चिन्वत् જેમ जक्षती जक्षत्यौ जक्षत्यः । दरिद्रती स्त्री कुले वा પા. ૧૧ નિ. ૧૧

अन्तो नो लुक् ४।२।९४

शौ वा ४।२।९५

૯ કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, स्वप् ના સ્વર સહિત व નો उ થાય છે, स्वप्+य+ते=सुप्यते । सुप्तः ભૂ. કૃ. । सुप्त्वा સં. ભૂ કૃ ।

स्वपे र्यङ्-ङे च ४।१।८०

૧૦ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, जागृ નો ગુણ થાય છે. जागर्यते ભાવે.

जागुः क्िति ४।३।६

। दरिद्रा-दरिद्र्यते । ભાવે પ્રયોગ.

अशित्यसन्-णकच्-णकानटि ४।३।७७

II ऋ વર્ણાન્ત ધાતુને અને વ્યંજનાંત ધાતુને य [घ्यण्] પ્રત્યય લાગીને વિધ્યર્થ કૃદંત બને છે. कृ + य [घ्यण्] = कार्य विश्वस्+य [घ्यण्] = विश्वास्य વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય. પ્રત્યય ણિત્ છે, માટે વૃદ્ધિ થઈ છે. પા. ૫. નિ. ૨

ऋवर्ण–व्यञ्जनाद् घ्यण् ५।१।१७

III અકારાન્ત જાતિવાચક નામોને, સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] પ્રત્યય લાગે છે અને ई પ્રત્યય લાગતાં अ લોપાય છે. सिंह + ई = सिंही । गर्दभी ।

जातेरयान्त–नित्यस्त्री-शूद्रात् २।४।५४

अस्य ङ्याम् लुक् २।४।८६

પાઠ ૧૩ મો. ગણ ૨ જો ચાલુ

૧ मृज् ધાતુનો ગુણ થયા પછી अ ની વૃદ્ધિ થાય છે.
मृज्+ति–मर्ज्+ति–मार्ज्+ति—

मृजोऽस्य वृद्धिः ४।३।४२

૨ यज् सृज् मृज् राज् भ्राज् भ्रस्ज् व्रश्च् परि-व्राज् આ ધાતુઓના च् અને ज् નો તથા श् અંતવાળા ધાતુઓના श् નો ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અને પદાન્તે ष् થાય છે. मार्ष्टि । यज्+तुम्=यष्टुम् । यज्+त्वा=इष्ट्वा । स्रष्टुम् । भ्रस्ज्–भ्रष्टुम् । व्रष्टुम् । यज्+तृ=यष्टृ । स्पृश्+त=स्पृष्टः ભૂ. કૃ. दृष्टः । दृष्ट्वा । उपदेष्टृ । પદાન્તે परिव्राट् પ્ર. એ. વ.

यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः शः षः २।१।८७

૩ मृज् ધાતુના ऋ ની સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. मृज्+अन्ति=मार्जन्ति, मृजन्ति।

ऋतः स्वरे वा ४।३।४३

। मृज्+स्—अ-मर्ज्+स्—अमार्ज्+स्—પા. ૧૦. નિ. ૭. अमार्ज्—નિ. ૨. अमार्ष्—પ્ર. પા. ૨૫. નિ, ૧. અને ૩ अमार्ट्, अमार्ड् અહિં પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬. લાગતો નથી.

रात् सः २।१।९०

૪ विद् ધાતુથી अन् (હ્ય. ૩. પુ બ. વ.)ને બદલે उस् [पुस्] થાય છે. अविदुः । अविदन् રૂપ કોઈક માને છે.

सिज्-विदोऽभुवः ४।२।९२

૫ विद् ધાતુનાં વર્તમાનકાળમાં પરોક્ષાના પ્રત્યયો લાગીને પણ રૂપો થાય છે, જેમકે-वेद विदतुः विदुः ।

तिवां णवः परस्मै ४।२।११७

૬ विद् નાં આજ્ઞાર્થ રૂપો, विद् ને आम् [क्विदाम्] લગાડી कृ નાં આજ્ઞાર્થના રૂપ જોડવાથી પણ થાય છે. विदांकरोतु

पञ्चम्याः कृग् ३।४।५२

૭ यम् रम् नम् गम् हन् मन् (ગ. ૪) वन् (ગ. ૧. ૫૨. અવાજ કરવો, ભજવું, સેવવું) અને तनादि (૮ મા ગણના ધાતુઓ) આ ધાતુઓના અન્ત્ય વ્યંજનનો, ધુટ્ વ્યંજનથી શરૂ થતા કિત્ અને ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. हन्+तस्=हतः ૩. પુ. દ્વિ. વ. । गम्+त [क्त] गतः । गतवान् ભૂ. કૃ. । गत्वा । हन्-हतः । हतवान् । हत्वा । तन्-ततः । ततवान् । क्षण्-क्षतः । क्षतवान् ।

यमि-रमि-नमि-गमि-हनि मनि-वनति-तनादे धुँटि क्ङिति ४।२।५५

૮ हन् ધાતુના ઉપાન્ત્ય अ નો, સ્વરાદિ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. (પા. ૨૫. નિ.૬) हन्+अन्ति—ह्न्+अन्ति—

गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति

लुक् ४।२।४४

૯ हन् ધાતુના हन् નો घ्न् થાય છે. घ्नन्ति । आघ्नाते ।

हनो ह्नो घ्नः २।१।११२

॥ आ + हन् આત્મનેપદી છે. आहते । आघ्नाते । आघ्नते ।

आङो यम-हनः स्वेऽङ्गे च ३।३।८६

૧૦ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, वश् ધાતુના સ્વર સહિત व નો उ થાય છે. वश्+तस्-उश्+तस् નિ. ૨ થી उष्+तस्= उष्टः । उशन्ति । वश्+य[क्य]=उश्यते કર્મણિ ।

वशेरयङि ४।१।८३

૧૧ ईश् અને ईड् ધાતુથી પર રહેલ વર્તમાના से અને ध्वे તથા પંચમી स्व અને ध्वम् પ્રત્યયની પૂર્વે इ થાય છે. ईशिषे । ईशिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् ।

ईशीडः से-ध्वे-स्व-ध्वमोः ४।४।८८

૧૨ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર स् કે क् હોય તો તેનો, ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અથવા પદાન્તે લોપ થાય છે. भ्रस्ज्+तुम्=भ्रष्टुम् । ज् નો ष् થયો છે. चक्ष् (क्+ष्=क्ष्) +ते-चष्+ते=चष्टे । चक्ष्+से-चष्+से=चक्षे । પા. ૧૦ નિ. ૯

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् २।१।८८

૧૩ द् આદિમાં હોય, એવા भू વિગેરે દરેક ગણના ધાતુઓના ह् નો, ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદાન્તે घ् થાય છે. दह्+त-दघ्+त-दघ्+ध=दग्धः । दग्धवान् ભૂ કૃ. । दुह्+ति-दुघ्+ति-दुघ्+धि=दोग्धि ૩. પુ. એ. વ. પદાન્તે, अधोक् હ. ૩. પુ. એ. વ. નિ. ૧૪

भ्वादेर्दादेर्घः २।१।८३

૧૪ ग् ड् द् કે व् આદિમાં હોય અને ચોથો અક્ષર અન્તે હોય, એવા એક સ્વરવાળા ધાતુરૂપ અવયવના આદિ (ત્રીજા) અક્ષરનો, પદને અંતે અથવા स् કે ध्व् થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, **ચોથો** અક્ષર થાય છે.

दुह्+सि–નિ. ૧૩ થી दुघ्+सि—આ નિયમથી धुघ्+सि- घोघ्+सि-घोक्+सि-घोक्+षि=घोक्षि ।

ग–ड–द–बादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये २।१।७७

૧૫ (૧) अस् ધાતુના अ નો **અવિત્ શિત્** પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. अस्+तस्=स्तः । વ. કૃ. सत् । (૨) હ્યસ્તનીમાં વૃદ્ધિ થાય છે आसन् । (૩) अस् ધાતુના स् નો સકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. असि ।

श्नास्त्यो र्लुक् ४।२।९०

एत्यस्ते र्वृद्धिः ४।४।३०

अस्तेः सि हस्त्वेति ४।३।७३

૧૬ अस् ધાતુથી પર રહેલ द् અને स् પ્રત્યયની પૂર્વે, ई થાય છે. आसीत् । आसीः ।

सः सिजस्ते र्दिस्योः ४।३।६५

III आस् નું વ. કૃ. आसीन થાય છે. उदासीनः ।

आसीनः ४।४।११५

V। आसताम्मुहूर्त्तम् । દ્વિતીયા. મુહૂર્ત્ત પર્યંત. क्रोशमधीते ।

कालाध्वनो र्व्याप्तौ २।२।४२

V अध्यास्त रथम् । अधि ઉપસર્ગની સાથે જોડાએલા शी स्था અને आस् [illegible] ૨, કર્મ થાય છે. માટે દ્વિતીયા થઇ છે.

अधेः शी[illegible] ।व. [illegible] २।२।२०

પાઠ ૧૪ મો. ગણ ૩જો ह्वादि

૧ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ત્રીજા ગણના ધાતુઓ બેવડાય છે. આને દ્વિત્વ, દ્વિરુક્તિ, દ્વિર્ભાવ કે અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે.
हु+ति—हु-हु+ति—
ह्वः शिति ४।१।१२

૨ દ્વિત્વ થયા પછી, પૂર્વના ग् અને ह् નો ज् થાય છે.
जु-हु+ति-जुहोति ।
गहो र्जः ४।१।४०

૩ દ્વ્યુક્ત (બેવડાયેલા) ધાતુઓથી अन्ति અને अन्तु પ્રત્યયને ઠેકાણે અનુક્રમે अति અને अतु થાય છે. जुहु+अति—
अन्तो नो लुक् ४।२।९४

૪ हु ધાતુના उ નો, સ્વરથી શરૂ થતા અપિત્ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય લાગતાં, व् થાય છે. जुह्वति । (પા. ૪. નિ. ૨ નો અપવાદ)
ह्विणोः ऽप्विति व्यौ ४।३।१५

૫. हु ધાતુ પછી हि પ્રત્યયનો धि થાય છે. जुहुधि ।
हु-धुटो हेर्धिः ४।२।८३

૬ દ્વ્યુક્ત ધાતુઓથી હ્ય० अन् ને બદલે उस् [पुस्] થાય છે.
अ-जुहु+उस्—પા. ૧૨. નિ. ૫. થી ગુણ. अजुहवुः ।
द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः ४।२।९३

૭ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.
हा+ति-हाहा+ति-हहाति-जहाति ।
ह्रस्वः ४।१।३९

૮ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વ્યુક્ત ધાતુઓના आ નો લોપ થાય છે. जहा+अति=जहति ।
श्नश्चातः ४।२।९६

૯ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વયુક્ત ધાતુઓના आ નો ई થાય છે પણ दा સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓના आ નો ई થતો નથી. (दा સંજ્ઞા પા. ૧૫. નિ. ૪.) जहा+तस्= जहीतः ।

एषामी र्व्यञ्जनेऽदः ४।२।९७

૧૦ हा 'તજવું' ધાતુના आ નો, વ્યજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, હ્રસ્વ इ પણ થાય છે. जहितः ।

हाकः ४।२।१००

૧૧ य् થી શરૂ થતા શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, हा, 'તજવું' ધાતુના आ નો લોપ થાય છે. जह्यात् ।

यि लुक् ४।२।१०२

૧૨ हि પ્રત્યય પર છતાં, हा 'તજવું' ધાતુના आ નો, आ અને इ વિકલ્પે થાય છે. जहाहि जहिहि પક્ષે નિ. ૯ થી जहीहि ।

आ च हौ ४।२।१०१

૧૩ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના બીજા અક્ષરનો પહેલો અક્ષર અને ચોથા અક્ષરનો ત્રીજો અક્ષર થાય છે. भी=ति-भी-भी+ति=बिभेति ।

द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ ४।१।४२

૧૪ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, भी ધાતુના ई નો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. बिभितः-बिभीतः ।

भियो नवा ४।२।९९

૧૫ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, અનેક સ્વરી ધાતુના इ વર્ણનો य् થાય છે. પા. ૪. નિ. ૨ નો અપવાદ भी+अति-बिभी+अति=बिभ्यति ।

यो ऽनेकस्वरस्य २।१।५६

૧૬ દ્વિત્વ થયા પછી જે પૂર્વ ધાતુ, તેના અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થાય છે. ह्री+ति–ह्रीह्री+ति—हीह्री+ति=जिह्रेति ।
व्यञ्जनस्यानादे र्लुक् ४।१।४४

૧૭ સંયુક્ત વ્યંજનની પછી આવેલા ધાતુના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે इय् અને उव् થાય છે. ह्री+अति—जिह्री+अति=जिह्रियति । (નિ. ૧૫ નો અપવાદ)
संयोगात् २।१।५२

૧૮ त्वा પ્રત્યય પર છતાં, हा તજવું નો हि થાય છે. **हित्वा ।**
हाको हिः क्त्वि ४।४।१४

क्षि (પર. ગ. ૧.) +त=क्षीणः । દીર્ઘ થાય છે.
क्षेः क्षी चाद्यार्थे ४।२।७४

પાઠ ૧૫ મો. ગણ ૩ જો ચાલુ

૧ पृ ऋ भृ मा हा (જવું) અને દીર્ઘ पॄ આ ધાતુઓને શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો इ થાય છે. पृ+ति–पृपृ+ति=पिपर्ति । पिप्रत् વ. કૃ. ।
पृ–ऋ–भृ–मा–हाङामिः ४।१।५८

૨ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો, અસ્વ સ્વર પર છતાં અનુક્રમે इय् અને उव् થાય છે. ऋ+ति–ऋ ऋ+ति–નિ. ૧ થી, इ ऋ+ति—इय्–ऋ+ति=इयर्ति । इयृत् વ.કૃ. ।
पूर्वस्यास्वे स्वरे योरियुव् ४।१।३७

૩ ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનની પછી રહેલા દીર્ઘ ॠ નો, કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, उर् થાય છે. पिपॄ+तस् પા. ૩. નિ. ૫. पिपूर्तः । पिपुरति ।
ओष्ठ्यादुर् ४।४।११८

૪ दा કે धा આવું સ્વરૂપ (આકૃતિ) જેનું હોય છે, તે ધાતુ दा સંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. दा પર. ગ. ૨ (કાપવું) અને दै પર. ગ. ૧. (શુદ્ધ કરવું) આ બે ધાતુ दा સંજ્ઞાવાળા નથી. પા. ૧. નિ. ૧૪. જોવો.

दा+तस्—ददा+तस्—અહિં પા. ૧૪. નિ. ૯. લાગશે નહિં (કેમકે તેમાં दा સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ બાદ કર્યા છે) પણ પા. ૧૪. નિ. ૮. લાગશે, એટલે दद्+तस्=दत्तः। ददति।

अत्रौ दाधौ दा ३।३।५

૫ दा સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓના आ નો, हि પ્રત્યય પર છતાં, ए થાય છે અને દ્વિત્વ થતું નથી. देहि। धेहि।

हौ दः ४।१।३१

૬ धा ધાતુને અંતે ચોથો અક્ષર હોય ત્યારે, त् थ् કે स् ध्व થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં, આદિ द નો ध થાય છે. धा+तस्—दधा+तस्—પા. ૧૪. નિ. ૮ दध्+तस्=धत्तः धत्थः। धत्से। धद्ध्वे।

धागस्तथोश्च २।१।७८

૭ त કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) धा સ્વરૂપ સિવાય दा સંજ્ઞક ધાતુનો दत् અને (૨) धाધાતુનો हि આદેશ થાય છે. दत्तः। दत्तवान्। दत्तिः। दत्त्वा। પણ दा ગ. ૨. અને दै ગ. ૧. दा સંજ્ઞામાં નથી માટે दत् થાય નહિં. दा ગ. ૨. दातः। दै ગ. ૧. अवदातः। धा ધાતુ, विहितः। विहितवान्। हित्वा। त કારાદિ ન હોય ત્યારે, प्रदाय। विधाय સં. ભૂ. કૃ.।

दत् ४।४।१०

धागः ४।४।१५

निज् विज् અને विष् ધાતુનું શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો ए થાય છે. निज्+ति—नेनेक्ति ।

निजां शित्येत् ४।१।५७

૯. સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિરુક્ત ધાતુના ઉપાન્ત્યનામિ સ્વરનો ગુણ થતો નથી. नेनिजानि ।

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ४।३।१४

૧૦ त કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) दो सो मा અને स्था ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો इ થાય છે. (૨) छो અને शो નો વિકલ્પે થાય છે. दितः । अवसितः । सित्वा । मितः । मितिः । स्थितः । स्थित्वा । छितः–छातः । निशितः–निशातः । વિરુદ્ધ ઉદા० अवसाय । निर्माय સં. ભૂ. કૃ । त કારાદિ નથી.

दो–सो–मा–स्थ इः ४।४।११

छा–सो र्वा ४।४।१२

૧૧ સ્વરાન્ત ધાતુને य પ્રત્યય લાગીને વિધ્યર્થ કૃદન્ત થાય છે, અને ત્યારે આ કારાન્ત ધાતુના आ નો ए થાય છે. चि+य=चेयम् । नेयम् । दा–देयम् । मा–मेयम् ।

य एत् चातः ५।१।२८

પાઠ ૧૬ મો અનિયમિત સ્વરાન્ત નામો

१ स् [सि]	औ	अस् [जस्]	प्रथमा
अम्	,,	,, [शस्]	द्वितीया
आ [टा]	भ्याम्	भिस्	तृतीया
ए [ङे]	,,	भ्यस्	चतुर्थी
अस् [ङसि]	,,	,,	पञ्चमी
,, [ङस्]	ओस्	आम्	षष्ठी
इ [ङि]	,,	सु [सुप्]	सप्तमी

स्यौजस्–अमौशस्–टाभ्याम्भिस्–ङेभ्याम्भ्यस्–
ङसिभ्याम्भ्यस्–ङसोसाम्–ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी
प्रथमादिः ११११८

१ पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर અને स्व તથા अन्तर આ સર્વનામોથી इ स्मात् અને स्मिन् વિકલ્પે થાય છે. पूर्वे पूर्वाः। पूर्वस्मात् पूर्वात्। पूर्वस्मिन् पूर्वे।

नवभ्यः पूर्वेभ्यः इ-स्मात्-स्मिन् वा ११४।१६

२ सखि શબ્દથી પર રહેલ स् (પ્ર. એ. વ)નો आ [डा] થાય છે. सखा

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च से डाः ११४।८४

૩ सखि શબ્દના इ નો, શેષ (સં. એ. વ. સિવાય) धुट् પ્રત્યયો પર છતાં ऐ થાય છે. सखायौ। सखायः। सखायम्।

सख्युरितोऽशावैत् ११४।८३

૪ सखि અને पति શબ્દ જ્યારે એકલા છૂટા વપરાય છે, ત્યારે—

(૧) इ (સ. એ. વ.) નો औ થાય છે. सख्यौ। पत्यौ। મતાન્તરે पत्नौ।

(૨) आ (તૃ. એ. વ.)નો ना થતો નથી. (પ્ર. પા. ૩૭.) सख्या। पत्या।

(૩) ए (ચ એ. વ) અને अस् (પં. ષ. એ. વ.) પ્રત્યયો પર છતાં सखि पति ના इ નો ए થતો નથી. (પ્ર. પા. ૩૭. નિ. ૩.) सख्ये। पत्ये।

(૪) अस् (પં. ષ. એ. વ. ના) પ્રત્યયનો उर् થાય છે. सखि+अस्–सख्य्+अस्–सख्य्+उर्=सख्युः २। पत्युः २।

केवलसखि-पतेरौ ११४।२६
न ना–ङिदेत् ११४।२७
खि–ति–खी–ती–य उर् ११४।३६

॥ ओ કારાન્ત નામોથી પં. ૫ એ. વ. अस् નો र् થાય છે. गोः

एदोद्भ्याम् ङसि–ङसो रः १।४।३५.

૯ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, रै શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો आ થાય છે. राः । राभ्याम् । रासु ।

आ रायो व्यञ्जने २।१।५

પાઠ ૧૭ મો. અનિયમિત વ્યંજનાંત નામો

૧ श्वन् युवन् અને मघवन् શબ્દોના व નો, સ્ત્રીલિંગનો ई [ङी] અને અઘુટ્ (घुट् વિનાનો) સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, उ થાય છે.
श्वन्+ई=शुनी । मघोनी । शुनः । यूनः । मघोनः ।

श्वन्–युवन्–मघोनो ङी–स्याद्यघुट्स्वरे
व उः २।१।१०६

૨ अहन् શબ્દના न् નો પદને અંતે र् થાય છે.
अहन्+भ्याम्–अहर्+भ्याम्=अहोभ्याम् ।
स् ના र् ને જે નિયમો લાગે છે, તે નિયમો આ નિ. ૨ થી થયેલા र् ને પણ લાગે છે अहोभ्याम् । (પ્ર. પા. ૧૮ નિ. ૩)

अह्नः २।१।७४

૩ પ્રત્યયનો લોપ થયા પછી, પદને અંતે રહેલા, अहन् શબ્દના न् નો र् થાય છે. अहरेति । अहर्गच्छति । પણ. र् પર છતાં, આ નિયમ લાગતો નથી. गतमहो रात्रिरागता । નિ. ૨

रो लुप्यरि २।१।७५

૪ पूषन् અને अर्यमन् નો સ્વર, પ્રથમા એકવચનમાં જ દીર્ઘ થાય છે. पूषा । पूषणौ । पूषणः । अर्यमा । अर्यमणौ ।

इन्–हन्–पूषार्यम्णः शिस्योः १।४।८७

૫ पथिन् मथिन् અને ऋभुक्षिन् શબ્દોના न् નો, स् [सि] પ્રત્યય પર છતાં, आ થાય છે. पन्थाः નિ. ૬

पथिन्–मथिन्–ऋभुक्षः सौ १।४।७६

૬ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, **पथिन् मथिन्** અને **ऋभुक्षिन्** ના **इ** નો **आ** થાય છે અને **थ्** નો **न्थ्** થાય છે. **पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ ।**

एः १।४।७७

थोन्थ् १।४।७८

૭ **ई [ङी]** અને સ્વરાદિ અધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, **पथिन् मथिन्** અને **ऋभुक्षिन्** ના **इन्** નો લોપ થાય છે. **शोभनः पन्था यस्याः सा (सुपथिन्+ई) सुपथी स्त्री । मथः । ऋभुक्षः ।**

इन् ङी-स्वरे लुक् १।४।७९

૮ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, **अप्** નો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **आपः**

अपः १।४।८८

૯ **भ्** થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં, **अप्** નો **अद्** થાય છે. પ્ર. સં. **आपः** । દ્વિ. **अपः** તૃ. **अद्भिः** । ચ. પં. **अद्भ्यः** । ષ. **अपाम्** । સ. **अप्सु** । **अप्** બહુવચનમાં વપરાય છે.

अपोऽद् भे २।१।४

૧૦ **स्** પ્રત્યય પર છતાં, **दिव्** ના **व्** નો **औ** થાય છે અને પદને અંતે **उ** થાય છે. પ્ર. સં. **द्यौः । दिवौ । द्युभ्याम् ।**

दिव औः सौ २।१।११७

૧૧ **उशनस् पुरुदंशस्** અને **अनेहस्** થી પર રહેલ **स्** (પ્ર. એ. વ.) નો **आ [डा]** થાય છે. **उशना । पुरुदंशा । अनेहा ।**

ऋदुशनस्-पुरुदंसोऽनेहसश्च से डाः १।४।८४

૧૨ સંબોધન એકવચનનો **स्** પ્રત્યય પર છતાં, **उशनस्** ના **स्** નો **न्** અને લોપ વિકલ્પે થાય છે **हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः ।**

चोशनसो न श्चामन्त्र्ये सौ १।४।८०

૧૩ ઘુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં. पुंस् શબ્દનો पुमन्स् આદેશ થાય છે. पुमन्स् + स्—પ્ર. પા. ૩૮. पुमन्स्+०—પ્ર. પા. ૪૬. નિ. ૬ पुमान्स् + ० —પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬. पुमान् ।

पुंसो पुमन्स् १।४।७३

૧૪ स् પ્રત્યય પર છતાં, अनडुह् શબ્દના ह् ની પૂર્વે न् ઉમેરાય છે. अनडुह् + स्—अनडुन्ह् + स्—

अनडुहः सौ १।४।७२

૧૫ સં. એ. વ. स् પ્રત્યય પર છતાં, अनडुह् ના उ નો व થાય છે. अनड्वन्ह्+स्=अनड्वन् । પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬થી ह् લોપ.

उतोऽनडुच्–चतुरो वः १।४।८१

૧૬ શેષ (સં. એ. વ. સિવાયના) ઘુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, अनडुह् ના उ નો वा થાય છે. अनड्वान्ह् + स् = अनड्वान् ।

वाः शेषे १।४।८२

૧૭ अनडुह् ના ह् નો પદને છેડે द् થાય છે. अनडुद्भ्याम् ।

स्रंस्–ध्वंस्–क्वस्सनडुहो दः २।१।६८

૧૮ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, जरा નો વિકલ્પે जरस् આદેશ થાય છે. जरसौ, जरे ।

जराया जरस् वा २।१।३

૧૯ मास निशा અને आसन શબ્દોના, अस्, [शस्] દ્વિ. બ. વ. વિગેરે પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે मास् निश् અને आसन् આદેશ થાય છે. मासः, मासान् । माभ्याम् , मासाभ्याम् । मास्सु, मास्सु, मासेषु । निशः, निशाः । निड्भ्याम्, निशाभ्याम् । निच्छु, निच्शु, निशासु । आसानि आसनानि । आसभ्याम् , आसनाभ्याम् । आस्नः आसनस्य ।

मास–निशासनस्य शसादौ लुग् वा २।१।१००

૨૦ दन्त વિગેરે શબ્દોના, अस् દ્વિ. બ. વ. વિગેરે પ્રત્યયો પર છતાં, दत् વિગેરે આદેશો વિકલ્પે થાય છે. दन्त. પું. दत् । पाद પું. पद् । नासिका સ્ત્રી. नस् । हृदय ન. हृद् । असृज् ન. असन् । यूष પું. यूषन् । उदक ન. उदन् । दोस् પું. दोषन् । यकृत् ન. यकन् । शकृत् ન. शकन् ।

દ્વિ. બ. વ.	તૃ. એ. વ.	તૃ દ્વિ. વ.	સ. એ. વ.	સ. બ. વ.
दतः	दता	दद्भ्याम्	दति	दत्सु
नसः	नसा	नोभ्याम्	नसि	नस्सु, नःसु ।
हृन्दि	हृदा	हृद्भ्याम्	हृदि	हृत्सु
असानि	अस्ना	असभ्याम्	अस्नि–असनि	अससु
यूष्णः	यूष्णा	यूषभ्याम्	यूष्णि यूषणि	यूषसु
दोष्णः	दोष्णा	दोषभ्याम्	दोष्णि–दोषणि	दोषसु

दन्त-पाद-नासिका-हृदयासृग्-यूषोदक-दोर्-यकृच्-
शकृतो दत्-पद्-नस्-हृदसन्-यूषन्नुदन्-दोषन्
यकञ्–शकन् वा २।१।१०१

પાઠ ૧૮ મો.

શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી અને ક્રિયાતિપત્તિ

૧ શ્વસ્તની,—	પરસ્મૈ૦		આત્મને૦		
तास्मि	तास्वस्	तास्मस्	ताहे	तास्वहे	तास्महे
तासि	तास्थस्	तास्थ	तासे	तासाथे	ताध्वे
ता	तारौ	तारस्	ता	तारौ	तारस्

-श्वस्तनी–ता तारौ तारस् तासि तस्थस् तास्थ
तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस्
तासे तासाथे ताध्वे ताहे-तास्वहे तास्महे ३।३।१४

॥ ભવિષ્યન્તી—

स्यामि	स्यावस्	स्यामस्	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
स्यसि	स्यथस्	स्यथ	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यति	स्यतस्	स्यन्ति	स्यते	स्येते	स्यन्ते.

भविष्यन्ती–स्यति स्यतस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ
स्यामि स्यावस् स्यामस् स्यते स्येते स्यन्ते
स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे ३।३।१५

॥। ક્રિયાતિપત્તિ—

स्यम्	स्याव	स्याम	स्ये	स्यावहि	स्यामहि
स्यस्	स्यतम्	स्यत	स्यथास्	स्येथाम्	स्यध्वम्
स्यत्	स्यताम्	स्यन्	स्यत	स्येताम्	स्यन्त

क्रियातिपत्तिः–स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत
स्यम् स्याव स्याम स्यत स्येताम् स्यन्त
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्
स्ये स्यावहि स्यामहि ३।३।१६

૧ ધાતુથી (સેટ્ ધાતુથી) પર રહેલા स કારાદિ અને त કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ [इट्] થાય છે.

लू+ता—लू-इ+ता=लविता। लवितुम्। लवितव्यम्।
लविता, तृ [तृच्] પ્રત્યય। लविष्यति। लविष्यते।
याच्-याचिता। याचितुम्। याचितव्यम्। याचिष्यति, ते।
चुर् ગ. ૧૦. चोरि-चोरयिता ઇ૦ चोरयिष्यति ઇ૦
रुद्—रोदिता ઇ૦ रोदिष्यति ઇ૦
अनु+इष्-अन्वेषिता ઇ૦ अन्वेषिष्यति ઇ૦
स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ४।४।३२

૨ (૧) ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુની પૂર્વે अ [अट्] આવે છે, પરંતુ—(૨) સ્વરથી શરૂ થતો ધાતુ હોય તો પૂર્વે अ નહિં આવતાં ધાતુના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.
अलविष्यत्। अलविष्यत। अयाचिष्यत्–त। अरोदिष्यत्। अचोरयिष्यत्।

अनु+इष्–अन्वैषिष्यत्।

अड् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चामाङा ४।४।२९

૩ અનિટ્ (એક સ્વરી અનુસ્વાર ઈત્ વાળા) ધાતુઓથી પર રહેલા स કારાદિ અને त કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ [इट्] થતી નથી. નિ. ૧ ને અપવાદ.

नी–नेता। नेतुम्। नेतव्यम्। नेष्यति, ते। अनेष्यत्, त।
पा–पाता। पातुम्। पातव्यम्। पास्यति। अपास्यत्।
लभ्–लब्धा। लब्धुम्। लब्धव्यम्। लप्स्यते। अलप्स्यत।
शद्–शत्ता। शत्तुम्। शत्तव्यम्। शत्स्यति। अशत्स्यत्।
शक्–शक्ता। शक्तुम्। शक्तव्यम्। शक्ष्यति। अशक्ष्यत्।
पच्–पक्ता। पक्तुम्। पक्तव्यम्। पक्ष्यति, ते। अपक्ष्यत्, त।
बुध् ग.४.-बोद्धा। बोद्धुम्। बोद्धव्यम्। भोत्स्यते। अभोत्स्यत।
लिह्–लेढा। लेढुम्। लेढव्यम्। लेक्ष्यति, ते। अलेक्ष्यत्, त।
दुह्–दोग्धा। दोग्धुम्। दोग्धव्यम्। धोक्ष्यति, ते। अधोक्ष्यत्, त
दिश्–देष्टा। देष्टुम्। देष्टव्यम्। देक्ष्यति, ते। अदेक्ष्यत्, त।
पिष्–पेष्टा। पेष्टुम्। पेष्टव्यम्। पेक्ष्यति। अपेक्ष्यत्।
यज्–यष्टा। यष्टुम्। यष्टव्यम्। यक्ष्यति, ते। अयक्ष्यत्, त।
रम्–रन्ता। रन्तुम्। रन्तव्यम्। रंस्यते। अरंस्यत।
रञ्ज्–रङ्क्ता। रङ्क्तुम्। रङ्क्तव्यम्। रङ्क्ष्यति, ते।
रुह्–रोढा। रोढुम्। रोढव्यम्। रोक्ष्यति। अरोक्ष्यत्।

एकस्वरादनुस्वारेतः ४।४।५७

૪ वेट् (धू [धूग्] અને औदित्) ધાતુઓથી પર રહેલા स् કારાદિ અને त् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ [इट्] વિકલ્પે થાય છે. (નિ. ૧ ના અપવાદ)
धू, धोता धोतुम् धोतव्यम् धोष्यति अधोष्यत् त
धविता धवितुम् धवितव्यम् धविष्यति अधविष्यत्, त
रध्, रद्धा रद्धुम् रद्धव्यम् रत्स्यति अरत्स्यत्
रधिता रधितुम् रधितव्यम् रधिष्यति अरधिष्यत्
मृज्, मार्ष्टा मार्ष्टुम् मार्ष्टव्यम् मार्क्ष्यति अमार्क्ष्यत्
मार्जिता मार्जितुम् मार्जितव्यम् मार्जिष्यति अमार्जिष्यत्

धूगौदितः ४।४।३८

૫ પરસ્મૈપદી ધાતુથી स्यत् (स्य+अत् [शतृ]) અને આત્મનેપદી ધાતુથી स्यमान (स्य+म्+आन [आनश्]) પ્રત્યય લાગીને ભવિષ્ય કૃદન્ત બને છે. या ५. यास्यत् રૂપો ત્રણે લિંગે तुदत् ગ. ૬. પેઠે. પા. ૧૧ નિ ૧૧ શી આ. शयिष्यमाणः, णम्, णा।

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ ५।२।२०

૬ ग्रह् ધાતુથી આવેલો इ [इट्] દીર્ઘ થાય છે, પણ પરોક્ષામાં દીર્ઘ થતો નથી.
ग्रहीता । ग्रहीष्यति । ग्रहीतुम् । गृहीत्वा । गृहीतः ।
गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ४।४।३४

૭ ભવિષ્યકાળમાં ધાતુથી ભવિષ્યન્તી પ્રત્યયો થાય છે. भोक्ष्यते ।
भविष्यन्ती ५।३।४

૮ આજના સિવાયના ભવિષ્યમાં શ્વસ્તની પ્રત્યયો થાય છે. कर्ता श्वः । कर्ता । अद्य श्वो वा गमिष्यति અહિં શ્વસ્તની ન થાય.
अनद्यतने श्वस्तनी ५।३।५

૯ ક્રિયાતિપત્તિ એટલે, ક્રિયાનુ અતિપતન-ક્રિયાનો અભાવ, એટલે કે, કોઈ પણ કારણથી—(૧) 'ક્રિયા થવાની નથી' અથવા (૨) 'ક્રિયા થઈ નથી' એમ જણાય ત્યારે, ધાતુથી સપ્તમી (વિધ્યર્થ)ના અર્થમાં-પ્રસંગમાં ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો થાય છે.

૧. स यदि गुरूनुपासिष्यत् शास्त्रान्तमगमिष्यत् ।
તે જો ગુરુની ઉપાસના કરત તો શાસ્ત્રનો પાર પામત.
(ઉપાસના કરવાનો નથી માટે શાસ્ત્રનો પાર પામવાનો નથી.)

૨. अयं दानमदास्यत्ततो विश्वेऽपि यशः प्रासरिष्यत्
જો એણે દાન દીધું હોત તો (એનો) યશ વિશ્વમાં પણ ફેલાયો હોત.
(પણ, દાન દીધું નથી, માટે યશ પણ ફેલાયો નથી.)

सप्तम्यर्थे क्रियापत्तौ क्रियातिपत्तिः ५।४।९

भूते ५।४।१०

I तप् (ગ. ૧. પરસ્મૈ) ધાતુ નો અર્થ 'તપ કરવું' એવો હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે અને કર્તરિ પ્રયોગમાં પણ य [क्य] પ્રત્યય લે છે. तप्यते । तप्स्यते ।

तपेस्तपः कर्मकात् ३।४।८५

II (૧) 'દૂર' અને 'નજીક' એવા અર્થવાળા શબ્દોથી દ્વિતીયા તૃતીયા પંચમી અને સપ્તમી એકવચન થાય છે, પણ નામના વિશેષણ તરીકે વપરાયા ન હોય તો (૨) જેનાથી 'દૂર' કે 'નજીક' હોય તેને પંચમી કે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે.

दूरं दूरेण दूराद् दूरे वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा वसति ।
अन्तिकं अन्तिकेन अन्तिकाद् अन्तिके वा ,,

असत्त्वारादर्थात् टा-ङसि-ङ्यम् २।२।१२०

आरादर्थैः २।२।७८

III ऋते અવ્યયના યોગમાં દ્વિતીયા અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ऋते द्वितीया च २।२।११४

પાઠ ૧૯ મો. શ્વસ્તની ભવિષ્યન્તી ક્રિયાતિપત્તિ ચાલુ

૧ सह् लुभ् इष् [इच्छ्] रुष् અને रिष् ધાતુઓથી त કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે इ થાય છે. लोब्धा, लोभिता। एष्टा, एषिता। रोष्टा, रोषिता। रेष्टा, रेषिता।
सह-लुभेच्छ-रुष-रिषस्तादेः ४।४।४६

२ सह् અને वह् ધાતુના [પા ૧૦. નિ. ૧૧] ढ् નો, ढ् ના નિમિત્તથી થયેલો ढ् પર છતાં, લોપ થાય છે અને પૂર્વના अ વર્ણનો ओ થાય છે. सह्+ता—सढ्+ता—सढ्+धा—सढ्+ढा=सोढा। પક્ષે, सहिता। એ પ્રમાણે, सोढुम्, सहितुम्। सोढव्यम्, सहितव्यम्। वह्–वोढा। वोढुम्। वोढव्यम्।
सहि–वहेरोच्चावर्णस्य १।३।४३

३ हन् ધાતુ અને ऋ કારાન્ત ધાતુઓથી स्य ની પૂર્વે इ થાય છે. हनिष्यति। अहनिष्यत्। करिष्यति। अकरिष्यत्। स्वृ स्वरिष्यति। अस्वरिष्यत्। मृ–मरिष्यति।
हनृतः स्यस्य ४।४।४९

४ कृत् चृत् नृत् छृद् અને तृद्ने અદ્યતની स् [सिच् પા. ૨૭ નિ. ૨] પ્રત્યય સિવાયના स કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પહેલાં વિકલ્પે इ થાય છે.
कर्त्स्यति, कर्तिष्यति। अकर्त्स्यत्, अकर्तिष्यत्।
कृत–चृत–नृत–छृद–तृदो ऽसिचः सादे र्वा ४।४।५०

५ गम् ધાતુથી स् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પહેલાં इ થાય છે, પણ આત્મનેપદમાં ન થાય
गमिष्यति। अगमिष्यत्। संगंस्यते।
गमोऽनात्मने ४।४।५१

६ स्नु અને क्रम् ધાતુથી स् કારાદિ અને त् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે इ થાય છે, પણ આત્મનેપદમાં ન થાય.

प्रस्नविष्यति । प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । क्रमिष्यति । क्रमिता । प्रक्रमितव्यम् આત્મને, प्रस्नोष्यते । प्रस्नोता । प्रक्रंस्यते । प्रक्रन्ता ।

स्नोः ४।४।५२

क्रमः ४।४।५३

૭ वृत् स्यन्द् वृध् शृध् અને कृप् આ પાંચ ધાતુઓ, स्य આદિવાળા પ્રત્યયોમાં અને ઇચ્છાદર્શક (सन्नन्त)માં ઉભયપદી છે.

वृद्भ्यः स्य-सनोः ३।३।४५

૮ वृत् વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી, પરસ્મૈપદમાં स्कारादि અને त्कारादि અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ થતી નથી.

પરસ્મૈ—वृत् કે वृध्–वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । कल्प्तास्मि । नि. ९

આત્મને—वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । शर्धिष्यते अशर्धिष्यत ।

स्यन्द् वेट् स्यन्त्स्यते, स्यन्दिष्यते । अस्यन्त्स्यत, अस्यन्दिष्यत । कृप् वेट् कल्प्स्यते, कल्पिष्यते । अकल्प्स्यत, अकल्पिष्यत । कल्प्ताहे, कल्पिताहे ।

न वृद्भ्यः ४।४।५५

૯ कृप् ધાતુ શ્વસ્તનીમાં પણ ઉભયપદી છે.

कल्प्तास्मि (नि. ८.) આત્મને, कल्प्ताहे, कल्पिताहे ।

कृपः श्वस्तन्याम् ३।३।४६

૧૦ अधि+इ 'ભણવું' આ ધાતુનો ક્રિયાતિપત્તિમાં અને અદ્યતનીમાં, વિકલ્પે गी આદેશ થાય છે. गी આદેશનો ગુણ થતો નથી. अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ।

वाद्यतनी-क्रियातिपत्त्यो र्गीङ् ४।४।२८

११ (१) અશિત્ પ્રત્યયોના વિષયમાં, अस् ગ. ૨. અને ब्रू ધાતુના અનુક્રમે भू અને वच (અનિટ્) આદેશ થાય છે, અને (૨) भ्रस्ज् નો વિકલ્પે भर्ज् આદેશ થાય છે.

भविता । भवितुम् । भविष्यति । अभविष्यत् । भवितव्यम् । भव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्ष्यति । वक्ष्यते । अवक्ष्यत्, त । वक्तव्यम् । वाच्यम् । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्ष्टुम्, भ्रष्टुम् । भर्क्ष्यति । भ्रक्ष्यति । अभर्क्ष्यत्, अभ्रक्ष्यत् ।

अस्ति-ब्रुवो र्भू-वचावशिति ४।४।१

भृज्जो भर्ज् ४।४।६

१२ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, અને પદને અંતે (१) मुह् द्रुह् स्नुह् અને स्निह् ધાતુઓના ह् નો વિકલ્પે घ् થાય છે. અને (૨) नह् ધાતુના ह् નો घ् નિત્ય થાય છે.

मोग्धा, मोढा । द्रोग्धा, द्रोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा, स्नेढा । नद्धा । मोक्ष्यति । ध्रोक्ष्यति । स्नोक्ष्यति स्नेक्ष्यति । नत्स्यति । આ ચારે ધાતુઓ વેટ્ છે એટલે इ આવે ત્યારે मोहिता । मोहिष्यति । ઈ.

मुह-द्रुह-स्नुह-स्निहो वा २।१।८४

नहाहो-र्धतौ २।१।८५

१३ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, नश् ધાતુમાં સ્વરની પછી न् ઉમેરાય છે. नंष्टा । नंष्टुम् । नंक्ष्यति । अनंक्ष्यत् । नशिता नशितुम् नशिष्यति अनशिष्यत् । नश् વેટ્ છે.

नशोधुटि ४।४।१०९

१४ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, मस्ज् ધાતુના स् નો न् થાય છે मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् । પા. ४. નિ. ७.

मस्जः सः ४।४।११०

ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) सृज् અને दृश् ધાતુને નિત્ય અને (૨) स्पृश् मृश् कृष् तृप् दृप् અને सृप् ધાતુને વિકલ્પે સ્વરની પછી अ આવે છે, પણ પ્રત્યય કિત્ ન હોય તો.
स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । स्रक्ष्यति । अस्रक्ष्यत् ।
द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् । द्रक्ष्यति अद्रक्ष्यत् ।
सृष्टः । दृष्ट । सृष्ट्वा । दृष्ट्वा । પ્રત્યય કિત્ છે.
स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा । स्प्रष्टुम् । स्पर्ष्टुम् । स्प्रष्टव्यम् , स्पर्ष्टव्यम् ।
स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत् , अस्पर्क्ष्यत् ।
એ પ્રમાણે मृश् कृष् અને सृप्
स्पृष्टः । मृष्टः । कृष्टः । सृप्तः । स्पृष्ट्वा । ઇ. પ્રત્યય કિત્ છે.
त्रप्ता, तर्प्ता । द्रप्ता, दर्प्ता । त्रप्स्यति तर्प्स्यति । વિગેરે.
तृप् અને दृप् આ બે ધાતુ વેટ્ છે, એટલે इ આવે ત્યારે,
तर्पिता । दर्पिता । तर्पिष्यति दर्पिष्यति વિગેરે.
तृप्तः । दृप्तः । પ્રત્યય કિત્ છે.

अः सृजि–दृशोऽकिति ४।४।१११

स्पृशादि–सृपो वा ४।४।११२

। વેટ્ ધાતુઓને क्त અને क्तवतु પૂર્વે इ આવતી નથી तृप्तः ।

वेटोऽपतः ४।४।६२

६ ધાતુના स् નો त् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં त् થાય છે. वस्–वत्स्यति । अवत्स्यत् ।

सस्तः सि ४।३।९२

७ ધુટ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુના च्छ् નો श् અને व् નો ऊ [ऊट्] થાય છે. प्रच्छ्–प्रष्टा । प्रक्ष्यति । प्रच्छ्+त [क्त] पृष्टः । [પા ૪. નિ. ૫. પા. ૧૩. નિ. ૨.]
दिव्+त=द्यूतः । धाव्+त=धौतः । धौतवान् ।

अनुनासिके च च्छ्वः शूट् ४।१।१०८

। अ વર્ણનો ऊ [ऊट्] સાથે औ થાય છે. धाव्+त=धौतः

ऊटा १।२।१३

૧૮ સ્વરાન્ત ધાતુથી તથા ग्रह् दृश् અને हन् ધાતુથી, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગમાં ભવિષ્યન્તી ક્રિયાતિપત્તિ શ્વસ્તની અદ્યતની सू [सिच्] અને આશીઃ પ્રત્યયો (પા. ૩૦) લગાડતાં इ [ञिट्] વિકલ્પે થાય છે.

लू+इ [ञिट्]+स्यते [પા. ૫. નિ. ૨] लाविष्यते। પક્ષે इ [इट्] થાય ત્યારે, लविष्यते। એ પ્રમાણે, अलाविष्यत। अलविष्यत, लाविता। लविता।
नी, नायिष्यते नेष्यते। अनायिष्यत। अनेष्यत। नायिता नेता। हृ, हारिष्यते हरिष्यते। अहारिष्यत अहरिष्यत। हारिता हर्त्ता। ग्रह, ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते। अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत। ग्राहिता गहीता। दृश्, दर्शिष्यते द्रक्ष्यते। अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत। दर्शिता द्रष्टा।

स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिजाशीः श्वस्तन्यां ञिड् वा ३।४।६९

૧૯ आ કારાન્ત ધાતુઓના आ નો ञित् णित् कृत् પ્રત્યયો અને इ [ञिट् કે ञिच् પા. ૨૭ નિ. ૧૧] પર છતાં, पे થાય છે.
दा+अ [घञ्]=दायः। दा+अक [णक]=दायकः।
दा+इ [ञिट्]+स्यते=दायिष्यते પક્ષે दास्यते। अदायिष्यत, अदास्यत, दायिता दाता।

आत ऐः कृञ्–ञौ ४।३।५३

૨૦ इ [ञिट् કે ञिच्] પર છતાં, हन् નો घन् થાય છે. घानिष्यते પક્ષે हनिष्यते। अघानिष्यत, अहनिष्यत। घानिता, हन्ता।

ञ्णि–णवि घन् ४।३।१०१

પાઠ ૨૦ મો. ધાતુરૂપ શબ્દો (સ્વરાન્ત)

૧ 'ધાતુ સૂચિત અર્થ—ક્રિયાનો કરનાર' એવા અર્થમાં ધાતુને **क्विप्** પ્રત્યય લાગે છે. **विश्वं पाति क्विप् विश्वपाः । तत्त्वं वेत्ति इति क्विप् तत्त्वविद् । क्विप्** ના વર્ણો ઈત્ છે.

क्विप् ५।१।१४८

૨ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુને પિત્ કૃત્ પ્રત્યય પર છતાં, **त्** ઉમેરાય છે. **शत्रुं जयति क्विप् शत्रुजित् । अनु + सृ + क्त्वा = अनुसृत्य** । (**क्त्वा** નો **य** [**यप्**] આદેશ પિત્ છે.)

ह्रस्वस्य तः पित्कृति ४।४।११४

૩ **क्रुध्** વિગેરે અને **सं–पद्** વિગેરે ધાતુઓને નિત્ય અને **भी** વિગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે **क्विप्** પ્રત્યય લાગીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દો બને છે. **क्रुध् । मुद्** ઈ૦ । **संपद् । विपद्** ઈ૦ । **भीः, भीतिः । ह्रीः, ह्रीतिः** ઈ૦ ।

क्रुत्संपदादिभ्यः क्विप् ५।३।११४

भ्यादिभ्यो वा ५।३।११५

। **सं-पद्** વિગેરે ધાતુઓમાંના કેટલાકને **ति** પ્રત્યય પણ લાગે છે **संपत्तिः । विपत्तिः** । ઈ૦

श्यादिभ्यः ५।३।९२

૪ ધુટ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, **आ** [**आप्**] પ્રત્યય સિવાયના આકારાન્ત નામોના **आ** નો લોપ થાય છે. **विश्वपः** દ્વિ. બ. વ. **विश्वपा** તૃ. એ. વ.

लुगातो ऽनापः २।१।१०७

૫ નપુંસક લિંગ નામોનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **विश्वप** રૂપો **वन** પ્રમાણે કરવાં. **विश्वपम्**

क्लीबे २।४।९७

૬ विभक्ति विनानां क्विप् પ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે જે સમાસ થયેલો હોય, તે સમાસ સંબંધી ધાતુના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, અનુક્રમે य् અને व् થાય છે, પણ सुधी શબ્દમાં य् થતો નથી. પા. ૪. નિ. ૨. નો અપવાદ. खलं पुनाति इति खलपूः खलप्वौ । खलप्वः । सुष्ठु ध्यायति दधाति वा सुधीः । सुधियौ । सुधियः ।
क्विब् वृत्तेरसुधियस्तौ २।१।५८

૭ नी શબ્દથી इ (સ. એ. વ.) નો आम् થાય છે. ग्रामं नयति इति ग्रामणीः, ग्रामण्याम् સ. એ. વ. नयति इति नीः, नियाम् સ. એ. વ.
निय आम् १।४।५१

૮ दृन्भू, पुनर्भू, वर्षाभू, અને कारभू આ શબ્દો સંબંધી જ भू ધાતુના ऊનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં व् થાય છે. दृन्भ्वौ
दृन्पुनर्वर्षाकारै र्भुवः २।१।५९

૯ इय् અને उव् જેઓમાં થાય છે, એવા ई કારાન્ત અને ऊ કારાન્ત ફક્ત સ્ત્રીલિંગે જ હોય એ નામોથી, (૧) ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયોના અનુક્રમે दै आस् आस् અને आम् વિકલ્પે થાય છે અને (૨)- आम् ષ. બ. વ. નો વિકલ્પે नाम् થાય છે. दधाति ध्यायति वा धीः । श्रयति इति श्रीः । भवति इति भूः । श्रियै श्रिये । श्रियाः श्रियः । श्रियाम् श्रियि । श्रियाम् श्रीणाम् ।
वेयुवो ऽस्त्रियाः १।४।३०
आमो नाम् वा १।४।३१

૧૦ भ्रू (સ્ત્રી.) શબ્દના ऊનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, उव् થાય છે. (भ्रू શબ્દ ધાતુરૂપ નથી એટલે પા. ૪. નિ. ૨. ન લાગે.) भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः

भ्रू-श्नोः २।१।५३

પાઠ ૨૧ મો ધાતુરૂપ શબ્દો (વ્યંજનાંત)

॥ ગત્યર્થક अञ्च् ધાતુના ઉપાન્ત્ય ञ् નો કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, લોપ થાય છે. प्राञ्चति क्विप् प्राच् । उदक्तं जलं कूपात् ।

अञ्चोऽनर्चायाम् ४।२।४६

॥ अञ्च् ધાતુને પૂજાર્થમાં इ [इट्] થાય છે. अञ्चिता गुरवः

लुभ्यञ्चे र्विमोहार्चे ४।४।४४

૧ धुट् પ્રત્યય પર છતાં, अच् ને धुट् વ્યંજનની પહેલાં न् ઉમેરાય છે. प्राच् + स् — प्रान्च् + स् — प्रान्—

अचः १।४।६९

૨ अञ्च् ધાતુના न् નો પદને અન્તે ङ् થાય છે. प्राङ् ।

युजञ्च-क्रुञ्चो नो ङः २।१।७१

૩ धुट् સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, (૧) अच् નો च् થાય છે તથા પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને (૨) उदच् નો उदीच् થાય છે. प्राचः प्रतीचः उदीचः દ્વિ. બ. વ. ।

उदच उदीच् २।१।१०३

अच् च प्राग् दीर्घश्च २।१।१०४

૪ अ કારાદિ अञ्च् ઉત્તરપદ હોય ત્યારે, तिरस् નો तिरि થાય છે. तिरः अञ्चति तिर्यच्, तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः દ્વિ. બ. વ. નિ. ૩. નપું. तिर्यक्, ग् तिरश्ची तिर्यञ्चि ।

तिरसस्तिर्यति ३।२।१२४

૫ अञ्च् જેને અંતે છે એવા નામથી, સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] થાય છે. प्राची । प्रतीची । उदीची । अवाची । तिरश्ची ।
अञ्चः २।४।३

૬ हन् અંતવાળા નામોનો સ્વર, પ્ર. એ વ. માં જ દીર્ઘ થાય છે.
वृत्रं हतवान् वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः
वृत्रहणम् ,, वृत्रघ्नः પા. ૧૩. નિ. ૯
भ्रूणं हतवान् भ्रूणहा । સ્ત્રીલિંગ भ्रूणघ्नी ।
इन्–हन्–पूषार्यम्णः शि–स्योः १।४।८७

૭ भ्रू વિગેરે–દરેક ગણોના ધાતુઓ ઉપરથી બનેલા શબ્દોનો પદાન્ત र् પર છતાં, પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
गीर्यते इति क्विप् गीः गिरौ गिरः गीर्भ्याम् ।
गिरः अर्थः गीरर्थः । आशास्यते इति आशीः ।
आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
पिपर्ति इति पूः पुरौ पुरः । पूर्भ्याम् ।
धूर्वति इति धूः धुरौ धुरः । धूर्भ्याम् । તૃ. પા. ૮. નિ. ૨૩
पदान्ते २।१।६४

૮ र् અંતવાળા નામના र् નો, सु પ્રત્યય પર છતાં र् જ રહે છે. गीर्षु । धूर्षु । पूर्षु । द्वार्षु । પણ, आशीष्षु, आशीःषु । पयःसु, पयस्सु । વિગેરે નામોમાં र् રહેતો નથી, કેમકે એ નામો र् કારાન્ત નથી પણ स् કારાન્ત છે.
अरोः सुपि रः १।३।५७

॥। પદાન્ત ड् પછી स् નો વિકલ્પે त्स् થાય છે. देवं यजते देवेट्, देवेड् । પા. ૧૩. નિ. ૨. देवेड्त्सु, देवेट्सु ।
ड्–नः सः त्सोऽश्चः १।३।१८

પા. ૧૦ નિ. ૧૧ मधु लेढि मधुलिट्, ड । मधुलिड्भ्याम् ।
પા. ૧૩ નિ. ૧૩, ૧૪ गां दोग्धि गोधुक्, ग् । गोधुग्भ्याम् ।
પા. ૧૯ નિ. ૧૨ मित्राय द्रुह्यति मित्रध्रुक् ग्, ट् ड् ।
उपनह्यति (पादम्) उपानत्, द् । उपानद्भ्यम् ।

૯ ऋत्विज्, दिश्, दृश्, स्पृश्, स्रज्, दधृष्, અને उष्णिह्, આ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો પદાન્તે ग् થાય છે.
ऋत्विक्, ग् । ऋत्विक्षु । दिक्, ग् । दिशौ दिग्भ्याम् ।
ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृषुष्णिहो गः २।१।६९

૧૦ (૧) ઉપમા આપવામાં વપરાયેલા त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् સર્વનામથી તથા अन्य અને समान શબ્દથી दृश् ધાતુને કર્મણિ પ્રયોગમાં अ [टक्] स [सक्] અને क्विप् પ્રત્યય થાય છે. અને (૨) अन्य અને तद् વિગેરે શબ્દોના અન્ત્ય અક્ષરનો आ થાય છે (૩) इदम् નો ई અને किम् નો की થાય છે (૪) समान નો स થાય છે.

स	इव	दृश्यते	तादृशः	तादृक्षः	तादृक्, ग्
अयम्	,,	,,	ईदृशः	ईदृक्षः	ईदृक्, ग्
क	,,	,,	कीदृशः	कीदृक्षः	कीदृक् ग्
वयम्	,,	,,	अस्मादृशः	अस्मादृक्षः	अस्मादृक् ग्
अन्य	,,	,,	अन्यादृशः	अन्यादृक्षः	अन्यादृक् ग्
समान	,,	,,	सदृशः	सदृक्षः	सदृक् ग्

त्यदाद्यन्य-समानादुपमानाद् व्याप्ये दृशः
टक्-सकौ च ५।१।१५२

दृक्-दृश-दृक्षे ३।२।१५१

अन्य-त्यदादेराः ३।२।१५२
इदम्-किमीत्की ३।२।१५३

IV टित् પ્રત્યયાંત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी] થાય છે. तादृशी
अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् २।४।२०

પાઠ ૨૨ મો તદ્ધિત શબ્દો

૧ બેમાં નિર્ધારવું હોય ત્યારે, एक, यत्, तद्, किम् અને અન્ય સર્વનામોને अतर [डतर] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
एकतरो भवतोः पटुः, एको भवतोः पटुः ।
આપના બેમાં એક હોંશિયાર છે.
यतरो भवतोः पटुः ततर आगच्छतु, यो भवतोः पटुः स आगच्छतु । कतरो भवतोः पटुः? को भवतोः पटुः?
वैकाद् द्वयो र्निर्धार्ये डतरः ७।३।५२
यत्-तत्-किमन्यात् ७।३।५३

૨ ઘણામાં નિર્ધારવું હોય ત્યારે—(૧) यद्, तद्, किम् અને અન્ય સર્વનામોને अतर [डतर] અને अतम [डतम] અને (૨) एक ને अतम [डतम] વિકલ્પે થાય છે.
यतमो यतरो वा भवतां पटुः ततमस्ततरो वा आगच्छतु ।
यो भवतां पटुः स आगच्छतु ।
कतमः कतरो वा भवतां पटुः ? को भवतां पटुः ? ।
एकतमो भवतां पटुः, एको भवतां पटुः ।
बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७।३।५४

૩ નપુંસકલિંગમાં अन्य, अन्यतर, इतर તથા डतर અને डतम પ્રત્યય જેને અંતે છે એવા સર્વનામોનો, પ્ર. એ. વ. અને દ્વિ એ. વ. નો પ્રત્યય द् છે. પણ एकतर શબ્દ સિવાય. अतर [डतर] अतम [डतम] પ્રત્યયાંત નામો સર્વનામ છે.

अन्यत्, द्	अन्ये	अन्यानि	प्र. द्वि.
इतरत्, द्	इतरे	इतराणि	,,
कतरत्, द्	कतरे	कतराणि	,,
एकतरम्	एकतरे	एकतराणि	,,

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः १।४।५८

૪ "એના અવયવ (ભાગ, વિભાગ, પ્રકાર, ભેદ)" એવા અર્થમાં, સંખ્યાવાચક શબ્દોથી तय [तयट्] પ્રત્યય થાય છે. (૨) द्वि અને त्रि શબ્દથી अय [अयट्] પ્રત્યય પણ થાય છે.
पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयो यमः પાંચ પ્રકારનો યમ છે.
द्वौ अवयवौ अस्य द्वयं द्वितयं तपः ।
त्रयोऽवयवा अस्य त्रयं त्रितयं जगत् ।

अवयवात् तयट् ७।१।१५१

द्वि–त्रिभ्यामयट् वा ७।१।१५२

। તદ્ધિત પર છતાં, અપદમાં રહેલા अ વર્ણ અને इ વર્ણનો લોપ થાય છે. द्वयम्

अवर्णेवर्णस्य ७।४।६८

૫ नेम (સર્વ.), अर्ध, प्रथम, चरम, अल्प कतिपय તેમજ तय અને अय જેને અંતે છે એવા નામોથી अस् (પ્ર. બ. વ.) નો इ વિકલ્પે થાય છે. नेमे, नेमाः । अर्धे, अर्धाः । प्रथमे, प्रथमाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रये, त्रयाः ।

नेमार्ध-प्रथम-चरम-तयायल्प-कतिपयस्य वा १।४।१०

૬ "એનું માન" એવા અર્થમાં, इदम् અને किम् શબ્દથી अत् [अतु] પ્રત્યય થાય છે, અને इदम् અને किम् નો इय् અને किय् આદેશ થાય છે.

इदं मानम् अस्य, इयत् जलम् એટલું પાણી.
किं मानम् अस्य, कियत् जलम् કેટલું પાણી.
इयान् । कियान् । इयती । कियती ।
इदं–किमो-ऽतुरिय–किय् चास्य ७।१।१४८

૭ "આનું માન" એવા અર્થમાં, यद् तद् અને एतद् શબ્દ
आवत् [डावतु] પ્રત્યય થાય છે. यावत्, तावत्, एतावत
यत् तदेतदो डावादिः ७।१।१४९

૮ "આનું સંખ્યામાન" એવા અર્થમાં, यद्, तद् અને कि
થી अति [डति] પ્રત્યય પણ થાય છે.
डति પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અલિંગ છે—ત્રણે લિંગમાં સમાન
या संख्या मानम् एषां ते यति, यावन्तः । त
तावन्तः । कति, कियन्तः બ. વ. । कति કેટલા त
તેટલા. यति જેટલા.

।। कति, यति, तति શબ્દનો પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો પ્રત્યય ०
यत्–तत्–किमः संख्याया डति र्वा ७।१।१५०
डति–ष्णः संख्याया लुप् १।४।५४

૯ પહેલાં તે રૂપે નથી તેનું તે રૂપે થવું" એવા અર્થમાં
ધાતુના યોગમાં કર્મથી અને भू તથા अस् ધાતુના યો
કર્તાથી ० [च्वि] પ્રત્યય થાય છે. च्वि ના વર્ણો ઈત્

૧૦ च्वि પ્રત્યય પર છતાં, (૧) સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૨)
री થાય છે અને (૩) અવ્યય સિવાય अ વર્ણનો ई થાય
प्राग् अशुक्लं शुक्लं करोति इति शुक्लीकरोति पट
प्रागशुक्लः पट इदानीं शुक्लो भवति इति शुक्लीभ
प्रागशुक्लः पट इदानीं शुक्लः स्यादिति शुक्लीस्यात्प

એ પ્રમાણે. माला-मालीकरोति। मालीभवति। मालीस्यात्
અવ્યય. दिवाभूता रात्रिः । दोषाभूतमहः ।
शुचि-शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् ।
पितृ-पित्रीकरोति । पित्रीभवति । पित्रीस्यात् ।

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्याम् प्रागतत्-
तत्त्वे च्विः ७।२।१२

दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु च ४।३।१०८

ऋतोरीः ४।३।१०९

ईश्च्वाववर्णस्याऽनव्ययस्य ४।३।१११

૧૧ शिखा વિગેરે શબ્દોથી मत् [मतु] પ્રત્યયના અર્થમાં इ
અને मत् થાય છે. शिखी । शिखावान् । माली
मालावान् ।

शिखादिभ्यः इन् ७।२।४

૧૨ ऊर्मि વિગેરે કેટલાક શબ્દોથી मत् ના म નો व થતો નથી
ऊर्मिमान्। भूमिमान्। यवमान् । द्राक्षामान् ।ककुद्मान्

नोर्म्यादिभ्यः २।१।९९

૧૩ अस् અંતવાળા શબ્દોથી તથા माया मेधा અને स्रज्
શબ્દોથી मतु ના અર્થમાં विन् અને मत् થાય છે. यशस्वी
यशस्वान् । तपस्वी । तपस्वान् । मायावी। मायावान्
मेधावी । मेधावान् । स्रग्वी । स्रग्वान् ।

अस्-तपो-माया-मेधा-स्रजो विन् ७।२।४७

॥॥ મત્વર્થ પ્રત્યય પર છતાં, स् કે त् અંતવાળું નામ પદ થતુ
નથી. यशस्वी । तडित्वान् । પ્ર. પા. ૩૪. નિ. ૧ નો અપ

न स्तं मत्वर्थे १।१।२३

૧૪ इष्ठ અને ईयस् [ईयसु] પ્રત્યય પર છતાં—

(૧) विन् અને मत् પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. स्रग्विन्
स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । बलवत्, बलिष्ठः । बलीयान्

त्रिन्–मतो र्णीष्ठेयसौ लुप् ७।४।३२

(૨) अल्प અને युवन् નો कन् વિકલ્પે થાય છે. अल
कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । युवन्
कनिष्ठः । कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । નિ. ૧૬ (

अल्पयूनोः कन् वा ७।४।३३

(૩) प्रशस्य નો श्र થાય છે. श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

प्रशस्यस्य श्रः ७।४।३४

(૪) वृद्ध અને प्रशस्य નો ज्य થાય છે. ज्येष्ठः । ज्यायान्
ज्यायसी સ્ત્રી. । ज्यायान् અનિયમિત છે.

वृद्धस्य च ज्यः ७।४।३५

ज्यायान् ७।४।३६

(૫) वाढ અને अन्तिक નો साध અને नेद થાય છે.
साधिष्ठः । साधीयान् । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ७।४।३७

IV એક સ્વરવાળા નામનો અંત્યસ્વર અને તેની પછીના વ્યંજ
લોપાતા નથી स्रजिष्ठः । श्रेष्ठः । ज्येष्ठः । નિ. ૧૬ (

नैकस्वरस्य ७।४।४४

૧૫ 'પણું [भाव]' અર્થમાં पृथु વિગેરે શબ્દોથી इमन् :
त्व તથા ता [तल्] પ્રત્યયો થાય છે. इमन् પ્રત્યાંત શ
પુંલિંગે છે. पृथो र्भावः प्रथिमा ।
प्रथिमानौ । प्रथिमानः । पृथुत्वम् । पृथुता ॥

पृथ्वादेरिमन् वा ७।१।५८

૧૬ इमन् અને इष्ठ તથા ईयस् પ્રત્યયો પર છતાં—

(૧) અંત્ય સ્વર અને તેની પછીના વ્યંજનો લોપાય છે
पटु. पटिमा । पटिष्ठः । पटीयान् । महत्, महिमा
महिष्ठः । महीयान् ।

अन्त्यस्वरादेः ७।४।४३

(૨) पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ, परिवृढना ऋ ने
र થાય છે. प्रथिमा । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । म्रदिमा
म्रदिष्ठः । म्रदीयान् વિગેરે.

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ७।४।३९

(૩) स्थूल વિગેરેમાં સ્વરસહિત અંતસ્થા તથા તેની પછીના
વ્યંજનનો લોપ થાય છે અને નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે

स्थूल	જાડું	×	स्थविष्ठः	स्थवीयान्
दूर	દૂર, છેટે	×	दविष्ठः ।	दवीयान्
युवन्	જુવાન	×	यविष्ठः ।	यवीयान्
ह्रस्व	ટુંકું	ह्रसिमा	ह्रसिष्ठः ।	ह्रसीयान्
क्षिप्र	ઝડપી	क्षेपिमा	क्षेपिष्ठः ।	क्षेपीयान्
क्षुद्र	હલકું	क्षोदिमा	क्षोदिष्ठः ।	क्षोदीयान्

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थादे-
गुणश्च नामिनः ७।४।४

(૪) प्रिय વિગેરે શબ્દોના प्रा વિગેરે આદેશો થાય છે.

प्रिय	વહાલું	प्रेमा ।	प्रेष्ठः ।	प्रेयान्
स्थिर	નિશ્ચલ	स्थेमा ।	स्थेष्ठः ।	स्थेयान्
स्फिर	જાડું, ઘણું	×	स्फेष्ठः ।	स्फेयान्
उरु	મોટું, પહોળું.	वरिमा	वरिष्ठः ।	वरीयान्

ગુરુ ભારે, મોટું. गरिमा । गरिष्ठः । गरीयान् ।
बहुल બહુ, ઘણું वंहिमा । वंहिष्ठः । वंहीयान् ।
तृप्र દુઃખી त्रपिमा । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् ।
दीर्घ લાંબુ द्राघिमा । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् ।
वृद्ध ઘરડું वर्षिमा । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।
वृन्दारक પ્રશસ્ય वृन्दिमा । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् ।

प्रिय-स्थिर स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-
वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-
वंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७।४।३८

(૫) बहु નો, इष्ठ પર છતાં भूय् થાય છે. इमन् અને ईयस् પર છતાં भू થાય છે અને પ્રત્યયના इ વર્ણનો લોપ થાય છે,
बहु ઘણું भूयिष्ठः भूमा । भूयान् ।

बहो र्णीष्ठे भूय् ७।४।४०
भूर्लुक् चेवर्णस्य ७।४।४१

V 'પણું' અર્થમાં य [ट्यण्] અને अ [अण्] પ્રત્યય પ[ર છતાં]
થાય છે. જેમકે निर्गुण, नैर्गुण्यम् । विषम, वैषम्य[म्]
६० । गुरु, गौरवम् । अर्हत्, आर्हन्त्यम् ।

पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ७।१।६०
अर्हतस्तोन्त च ७।१।६१
य्वृ-वर्णाद् लघ्वादेः ७-१-६९

V। तद्धितना ञित् કે णित् પ્રત્યય પર છતાં સ્વરોમાંના આદિ[સ્વરની]
વૃદ્ધિ થાય છે. उ વર્ણનો अव् થાય છે. गौरवम् ।

अस्वयंभुवोऽव् ७।४।७०
वृद्धिः स्वरेष्वादेञ्णिति तद्धिते ७।४।१

પાઠ ૨૩ મો. સામાસિક સંખ્યાવાચક શબ્દો

एकश्च दश च एकादशन्. षट् च दश च षोडशन् આ બે શબ્દો સ્વયંસિદ્ધ છે. બીજી રીતે પણ આ સમાસો કરી શકાય છે. एकाधिका दश एकादश। एकोत्तरा दश एकादश । पञ्चाधिका दश पञ्चदश । ઇત્યાદિ.

एकादश-षोडश-षोडत्षोढा-षड्ढा ३।२।९१

शत પહેલાંની સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય તો द्वि त्रि અને अष्टन्‌ને બદલે द्वा त्रयस् અને अष्टा થાય છે, પણ अशीति ઉત્તરપદ હોય ત્યારે અને બહુવ્રીહિ સમાસ હોય ત્યારે તેમ થતું નથી. જુઓ પા. ૩૧ નિ. ૧

द्वौ च दश च द्वादशन् એ પ્રમાણે, त्रयोदशन्, अष्टादशन्,
द्वाविंशति । त्रयोविंशति । अष्टाविंशति ।
द्वात्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशत् । अष्टात्रिंशत् ।
પણ, द्व्यशीति । त्र्यशीति । अष्टाशीति ।

द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक् शताद् अनशीति-बहुव्रीहौ ३।२।९२

चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, અને नवति ઉત્તરપદ હોય ત્યારે द्वा त्रयस् અને अष्टा વિકલ્પે થાય છે.

द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत् । द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत् । द्वाषष्टि द्विषष्टि । त्रयष्षष्टि, त्रयःषष्टि, त्रिषष्टि । अष्टाषष्टि । अष्टषष्टि ।

द्वासप्तति, द्विसप्तति । त्रयस्सप्तति, त्रयःसप्तति, त्रिसप्तति । अष्टासप्तति, अष्टसप्तति । द्वानवति द्विनवति । त्रयोनवति, त्रिनवति । अष्टानवति, अष्टनवति ।

चत्वारिंशदादौ वा ३।२।९२

૩ 'વાર' અર્થમાં—(૧) સંખ્યાવાચક શબ્દોથી कृत्वस् પ્રત્યય થાય છે. (૨) द्वि त्रि અને चतुर् થી स् [सुच्] પ્રત્યય થાય છે. આ નામો અવ્યય છે.

पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते પાંચવાર ખાય છે.

षट्कृत्वः, विंशतिकृत्वः, शतकृत्वः ઈત્યાદિ.

द्विः બે વાર त्रिः ત્રણવાર चतुः ચારવાર.

वारे कृत्वस् ७।२।१०९

द्वि–त्रि–चतुरः सुच् ७।२।११०

૪ एक શબ્દ ઉપરથી 'વાર' અર્થમાં सकृत् થાય છે. सकृत्

एकात् सकृत् चाऽस्य ७।२।१११

૫ 'સંખ્યાપુરણ અર્થ'માં—(૧) સંખ્યાવાચક શબ્દોથી अ [डट्] પ્રત્યય થાય છે. एकादशानां पूरणः एकादशन् + अ [डट्]—एकादशः અગીઆરમો, एकादशी અગીઆરમી. એ પ્રમાણે द्वादशः, द्वादशी ।

संख्यापूरणे डट् ७।१।१५५

(૨) विंशति વિગેરે (नवनवति સુધીના) શબ્દોથી વિકલ્પે तम [तमट्] થાય છે. विंशतेः पूरणः विंशतितमः પક્ષે विंशः નિ (૧) થી विंशतितमी, विंशी । एकविंशतितमः, एकविंशः । त्रिंशत्तमः, त्रिंशः । त्रिंशत्तमी, त्रिंशी । ઇત્યાદિ.

विंशत्यादेर्वा तमट् ७।१।१५६

થી વિંશતિના તિનો ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. વિંશઃ ।

विंशतेस्ते डिति ७।४।६७

(૩) शत વિગેરે તમામ સંખ્યાવાચક શબ્દોથી તથા मास अर्धमास, संवत्सर, શબ્દોથી तम [तमट्] જ થાય છે.
शततमः । शततमी । एकशततमः । द्विशततमः વિગેરે.
सहस्रतमः, सहस्रतमी । વિગેરે.
मासस्य पूरणः मासतमो दिनः મહીનાનો છેલ્લો દિવસ.

शतादि-मासार्धमास–संवत्सरात् ७।१।१५७

(૪) આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડાયેલો ન હોય, તેવા षष्टि सप्तति अशीति અને नवति શબ્દોથી तम [तमट्] જ થાય.
षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । नवतितमी । પ્રત્યુદાહરણ एकषष्टितमः, एकषष्टः । एकसप्ततितमः, एकसप्ततः । નિ. (૨) પ્રમાણે.

षष्टयादेरसंख्यादेः ७।१।१५८

(૫) આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડાયેલો ન હોય, તેવા पञ्चन् सप्तन् अष्टन् नवन् અને दशन् શબ્દોથી म [मट्] થાય છે.
पञ्चमः । सप्तमः । अष्टमी । नवमी । दशमी ।

नो मट् ७।१।१५९

(૬) षष्, कति, कतिपय થી [थट्] પ્રત્યય થાય છે.
षष्ठः, षष्ठी । कतिथः । कतिपयथी ।

षट्–कति–कतिपयात् थट् ७।१।१६२

(૭) चतुर् થી थ [थट्] તથા य અને ईय પણ થાય છે.
चतुर्थः । चतुर्थी । तुर्यः, तुरीयः । અહિં चतुर्नो च લોપાય છે.

चतुरः ७।१।१६३

येयौ च लुक् च ७।१।१६४

(૮) द्वि અને त्रि થી तीय થાય છે. द्वितीयः, तृतीयः । द्वितीया, तृतीया । બીજી, ત્રીજી. અહીં त्रि નો तृ થાય છે.

द्वेस्तीयः ७।१।१६५

त्रेस्तृ च ७।१।१६६

६ तीय પ્રત્યયાન્ત નામનાં રૂપો ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમીના એકવચનમાં વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે.

પું.	સ્ત્રી.
द्वितीयस्मै, द्वितीयाय	द्वितीयस्यै, द्वितीयायै
द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्	द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः
द्वितीयस्मिन्, द्वितीये	द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम्

तीयं ङित्कार्ये वा १।४।१४

પાઠ ૨૪ મો. પરોક્ષા. પરોક્ષ ભૂતકાળ

१ પરોક્ષા

પરસ્મૈ			આત્મને		
अ [णव्]	व	म	ए	वहे	महे
थ [थव्]	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
अ [णव्]	अतुस्	उस्	ए	आते	इरे

परोक्षा णव् अतुस् उस् थव् अथुस् अ णव् व म

ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ३।३।१२

१ પરોક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુ બેવડાય છે, પરંતુ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, પહેલાં દ્વિત્વ કરવું અને પછી સ્વરનું કાર્ય કરવું.

भण् + अ [णव्]—भण् + अ – भभण् + अ – बभण् + अ = बभाण । પા. ૫. નિ. ૨: થી વૃદ્ધિ.

द्वि र्धातुः परोक्षा–ङे प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः ४।१।१

૨ (૧) इन्ध् ધાતુથી અને જેને અંતે સંયોગ નથી એવા ધાતુઓથી વિત્ સિવાયના પરોક્ષાના પ્રત્યયો કિત્ જેવા થાય છે.
(૨) स्वञ्ज् ધાતુથી વિકલ્પે કિત્ જેવા થાય છે.
सम्–इन्ध्+ए=समीधे । परिषस्वज़े, परिषस्वञ्जे ।
કિત્ થવાથી પા. ૩ઃ નિ. ૮. થી न् લોપ.
भिद्, बिभिदतुः કિત્ થવાથી ગુણ ન થયો.
बिभेद । અહિં પ્રત્યય વિત્ છે માટે કિત્ નથી. તેથી ગુણ થયો.
इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा किद्वत् ४।३।२१
स्वञ्जे र्नवा ४।३।२२

૩ પ્ર. પુ. એ. વ. अ [णव्] પ્રત્યય, ણિત્ વિકલ્પે થાય છે.
श्रि शिश्रय । ણિત્ નથી, પણ વિત્ છે માટે કિત્ નથી, એટલે ગુણ થયો, પક્ષે शिश्राय । ણિત્ છે માટે વૃદ્ધિ થઈ.
णिद्वाऽन्त्यो णव् ४।३।५८

૪ कृ, सृ वृ, भृ, स्तु, द्रु श्रु, અને स्रु આ આઠ ધાતુ સિવાય દરેક ધાતુથી પરોક્ષાના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે इ [इट्] થાય છે. वभणिव ।
कृ ધાતુની પૂર્વે स् આવે છે ત્યારે इ થાય છે. सञ्चस्करिव ।
स्कृ-सृ-वृ-भृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रो र्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः ४।४।८२

૫ દ્વિત્વ થયા પછી—
(૧) પૂર્વના ऋ નો अ થાય છે. सृसृ + अ = ससार ।
ऋतोऽत् ४।१।३८
(૨) પૂર્વના શિટ્ નો અઘોષ પર છતાં લોપ થાય છે.
स्पृश् + अ – स्पृश् स्पृश् + अ – पृश् स्पृश् + अ — पृ स्पृश् + अ — पस्पृश् + अ = पस्पर्श ।
अघोषे शिटः ४।१।४५

(૩) પૂર્વના क नो च थाय छे. कृ, चकार ।

क–ङश्च–ञ् ४।१।४६

૬ र् કારાન્ત ધાતુથી અને નામ્યન્ત ધાતુથી પર રહેલા પરોક્ષા અદ્યતની અને આશીર્વાદના પ્રત્યયના ध्नो ढ् થાય છે. चकृढ्वे

र्–नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः २।१।८०

૭ ह् કારાન્ત અને અન્તસ્થા અંતવાળા ધાતુઓની પછી इ [ञिट्] કે इ [इट्] હોય તો તેની પછી રહેલા પરોક્ષા અદ્યતની અને આશીર્વાદના પ્રત્યયના ध्नो ढ् વિકલ્પે થાય છે. जगृहिढ्वे, ध्वे । शिश्रियढ्वे, ध्वे ।

हान्तस्थाञ् ञिड्भ्याम् वा २।१।८१

૮ सृज् ધાતુથી, दृश् ધાતુથી, स्कृ [स् પૂર્વક कृ) ધાતુથી, તેમજ સ્વરાન્ત અનિટ્ ધાતુઓથી, અને જેમાં अ છે એવા અનિટ્ ધાતુઓથી, थनी પૂર્વ વિકલ્પે इ [इट्] થાય છે.

सृज् – सस्रष्ठ [પા. ૧૯. નિ. ૧૫] ससर्जिथ । दृश् – दद्रष्ठ । ददर्शिथ । स्कृ – सञ्चस्कर्थ । सञ्चस्करिथ । नी–निनेथ, निनयिथ। त्यज् – तत्यक्थ, तत्यजिथ । सञ्ज्–ससङ्क्थ । ससञ्जिथ ।

सृजि-दृशि-स्कृ-स्वरात्वतः तृजनित्यानिटस्थवः ४।४।७८

૯ હ્રસ્વ ऋ કારાન્ત અનિટ્ ધાતુઓથી थ ની પૂર્વે इ થતો નથી. हृ–जहर्थ ।

ऋतः ४।४।७९

૧૦ ऋ, वृ, व्ये, અને अद् ધાતુથી थनी પૂર્વે इ थाय छे. आरिथ । ववरिथ । संविव्ययिथ પા. ૨૬ નિ. ૫ आदिथ ।

ऋ–वृ–व्ये–ऽद इट् ४।४।८०

૧૧ ચિત્ત વિક્ષેપ વિગેરે કારણથી કરેલી ક્રિયાનું સ્મરણ ન હોય ત્યારે અથવા કરેલી ક્રિયાને એકદમ છુપાવી દેવી હોય ત્યારે અદ્યતન (આજના) સિવાયના ભૂતકાળમાં ધાતુથી પરોક્ષાના પ્રત્યયો થાય છે. **सुप्तोऽहं किल विललाप।** ખરેખર સુતા એવા મેં વિલાપ કર્યો છે.

मत्तोऽहं किल विचचार। ઉન્મત્ત બનેલો હું ખરેખર રખડયો છું.

બીજાના કહેવાથી ખાત્રી થયા બાદ કર્તા આવો પ્રયોગ કરે છે.

कलिङ्गेषु ब्राह्मणो हतस्त्वया। કલિંગ દેશમાં તેં બ્રાહ્મણ માર્યો છે?

नाहं कलिङ्गान्जगाम। હું કલિંગ દેશમાં ગયો નથી.

कृतास्मरणाति–निह्नवे परोक्षा ५।२।११

૧૨ અદ્યતન (આજના) સિવાયના પરોક્ષ (પોતે નહિ જોએલ) ભૂતકાળમાં ધાતુથી પરોક્ષા થાય છે.

धर्मं दिदेश तीर्थङ्करः। તીર્થંકર ભગવંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

कंसं जघान कृष्णः। કૃષ્ણે કંસને હણ્યો.

परोक्षे ५।२।१२

૧૩ પરોક્ષ ભૂતકાળમાં પરોક્ષની વિવક્ષા ન કરીએ તો હ્યસ્તની થાય. **अभवत् सगरो राजा।** સગર રાજા થયો.

अविवक्षिते ५।२।१४

પાઠ ૨૫ મો. પરોક્ષ ભૂતકાળ ચાલુ

૧ પરોક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ—

(૧) પૂર્વના **अ** નો **आ** થાય છે. **अट्+अ [णव्]–अ अट्+अ –आ अट्+अ=आट। आटतुः। आटुः।** (પ્ર. પા. ૪. નિ. ૧)

अस्यादेराः परोक्षायाम् ४।१।६८

(૨) ऋ કારાદિ ધાતુઓના, अश् ગ. ૫. આ. ધાતુના અને સંયોગાન્ત ધાતુના પૂર્વના अ નો आ થાય છે. અને પછી न् ઉમેરાય છે, પણ आ ને ઠેકાણે થયેલા अ નો आ થતો નથી. ऋध्+अ [णव्]-अ ऋध्+अ—आन् ऋध्+अ=आनर्ध। आनृधुः। आनर्धिथ ઇ૦। अश्, आनशे। अञ्ज्, आनञ्ज। आनञ्जिथ। પણ आञ्छ् નું आञ्छ। થાય છે.

अनातो नश्चान्तः ऋदाद्यशौ संयोगस्य ४।१।६९

(૩) भू અને स्वप् ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો અનુક્રમે अ અને उ થાય છે. भू+अ [णव्]—व भू+अ—व भाव्+अ—

भू-स्वपोरदुतौ ४-१-७०

૨ પરોક્ષામાં અને અદ્યતનીમાં वू અંતવાળા भू ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ ऊ થાય છે. बभूव। बभूवतुः। बभूविथ।

भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः ४।२।४३

૩ अ [ङ] (પા. ૨૯. નિ. ૯) સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ, हि અને हन् ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા ह् નો घ् થાય છે. हि जिघाय। हन्, जघनिथ। जघन्थ।

अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् ४।१।३४

૪ अ [णव्] પ્રત્યય પર છતાં, हन् નો घन् આદેશ થાય છે. जघान। પા. ૩૬. નિ. ૪ નો અપવાદ.

ञ्णि-णवि घन् ४।३।१०१

૫ स [सन्] (પા. ૩૫ નિ. ૧) અને પરોક્ષા પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ— (૧) जि ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા जि નો गि થાય છે. विजिग्ये। जिगाय।

(૨) च्चि ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા च्चि નો कि વિકલ્પે થાય છે. चिकाय चिचाय। चिकयिथ चिकेथ। चिचयिथ चिचेथ। चिक्ये चिच्ये।

जे गिः सन्–परोक्षयोः ४।१।३५

चेः कि र्वा ४।१।३६

૬ गम् हन् जन् खन् અને घस् ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો अ [अङ्] (પા. ૨૯ નિ, ૬) સિવાયના સ્વરાદિ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, લોપ થાય છે. गम्+उस्—जगम्+उस्= जग्मुः। जग्मिव। जग्मिम। हन्, जघ्नुः। जन्, जज्ञे। खन्, चख्नुः। घस्, जक्षुः। घ्नन्ति। પા. ૧૩. નિ. ૮. પણ, जगमिथ जगन्थ। जघनिथ जघन्थ। चखनिथ। जघसिथ जघस्थ। जगम जगाम। અહીં લોપ થશે નહિ.

गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ४।२।४४

૭ अद् ધાતુનો પરોક્ષામાં વિકલ્પે घस् થાય છે. जघसिथ પા. ૨૪. નિ. ૧૦. जक्षथुः। પક્ષે आदिथ। आदथुः।

परोक्षायां नवा ४।४।१८

૮ इ (જવું) ધાતુના इ નો, સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, इय् થાય છે. इ+अतुस्—इइ+अतुस्—इ इय्+अतुस्=ईयतुः। (પા. ૧૪. નિ. ૧૫ નો અપવાદ) इयय, इयाय ૧. પુ. એ. વ.। इययिथ इयेथ। ईयिव।

इणः २।१।५१

૯ શિત્ સિવાયના કિત્ ઙિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યયો તેમજ इ [इट्] અને उस् [पुस्] પ્રત્યય પર છતાં, आ કારાન્ત ધાતુના आ નો લોપ થાય છે. पपतुः। पपिव। पपिथ। अयुः પા. ૧૧ નિ. ૧ અને ૨ (પા. ૨૯. અદ્યતની ૬ઠ્ઠા ૭મા પ્રકારનો પ્રત્યય ઙિત્ સ્વરાદિ છે માટે ત્યાં આ નિયમ લાગશે.

इडेत्–पुसि चातो लुक् ४।३।९४

૧૦ આ કાર પછી अ [णव्] પ્રત્યનો औ થાય છે पा–पपौ

आतो णव औः ४।२।१२०

૧૧ इ (ભણવું) ધાતુનો પરોક્ષામાં गा થાય છે. **अधिजगे । अधिजगिवहे । अधिजगिमहे ।**

गाः परोक्षायाम् ४।४।२६

૧૨ **वस्** [**क्वसु**] અને **आन** [**कान**] (પા. ૨૬. નિ. ૧૯) આ બે કૃત્ પ્રત્યયો સિવાય, પરોક્ષામાં—(૧) **स्कृ** ધાતુના, **ऋच्छ्** ધાતુના અને દીર્ઘ **ॠ** જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓના, **નામિ** સ્વરનો ગુણ થાય છે.. **सञ्चस्करिव । आनर्छिव । वि+कॄ, विचकरिव ।**

(૨) **સંયોગ** પછી હ્રસ્વ **ऋ** અંતે હોય એવા ધાતુઓનો અને **ऋ** ધાતુનો ગુણ થાય છે. **सस्मरथुः । आरथुः ।**

स्कृच्छृतो ऽकि परोक्षायाम् ४।३।८

संयोगाद् ऋदर्तेः ४।३।९

૧૩ **शॄ दॄ** અને **पॄ** ધાતુઓનો દીર્ઘ **ॠ** પરોક્ષામાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. **विशस्रुः ।** પક્ષે **विशशरुः ।** નિ. ૧૨. (૧) થી ગુણ.

ऋः शॄ–दॄ–प्रः ४।४।२०

૧૪ **कुटादि** (**कुट् स्फुट् त्रुट् स्फुर् नू** અને **घू** વિગેરે) છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓથી ञित् અને णित् સિવાયના તમામ પ્રત્યયો ङित् જેવા થાય છે. **कुटिता । कुटितुम् । कुटित्वा । नुविता ।** પરોક્ષામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય પા. ૨૪. નિ. ૩. થી णित् વિકલ્પે છે એટલે ङित् વિકલ્પે થશે, માટે–પક્ષે ગુણ કે વૃદ્ધિ થશે. **उच्चुकुट उच्चुकोट । नुनुव नुनाव । उच्चुकुटिथ । नुनुविथ ।**

कुटादे ङिद्वद् अञ्णित् ४।३।१७

પાઠ ૨૬ મો પરોક્ષ ભૂતકાળ ચાલુ

૧ અવિત્ પરોક્ષા અને સેટ્ [થવ્] પર છતાં—

(૧) આદિમાં રહેલા વ્યંજનનો આદેશ (ફેરફાર) થતો ન હોય તેવા ધાતુના, બે અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં રહેલા સ્વર अ નો ए થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

पेचुः । पेचिथ । नेमुः नेमिथ । વિરુદ્ધ દાખલા–बभणतुः । ततक्षिथ । दिदिवतुः । पपक्थ ।

अनादेशादेरेक–व्यञ्जनमध्ये ऽतः ४।१।२४

(૨) तॄ, त्रप्, फल्, અને भज् આ ધાતુઓના સ્વરનો ए થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. तॄ+उस्—પા. ૨૫ નિ. ૧૨ –(૧) થી નામિ સ્વરનો ગુણ. तर्+उस्—तेर्+उस्=तेरुः तेरिथ । त्रेपे । फेलुः । फेलिथ । भेजुः । भेजिथ ।

तॄ–त्रप–फल–भजाम् ४।१।२५

(૩) जॄ, भ्रम्, वम्, त्रस्, फण्, स्यम्, स्वन्, राज्, भ्राज्, भ्रास् અને भ्लास् આ ધાતુઓના સ્વરનો વિકલ્પે ए થાય છે અને ए થાય છે ત્યારે દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

जेरुः, जजरुः । जेरिथ, जजरिथ । भ्रेमुः बभ्रमुः । भ्रेमिथ, बभ्रमिथ । वेमुः, ववमुः । वेमिथ, ववमिथ । त्रेसुः, तत्रसुः । त्रेसिथ, तत्रसिथ । फेणुः, पफणुः । फेणिथ, पफणिथ । स्येमुः, सस्यमुः । स्येमिथ । सस्यमिथ । स्वेनुः, सस्वनुः । स्वेनिथ, सस्वनिथ । रेजुः, रराजुः । रेजिथ, रराजिथ । भ्रेजे, बभ्राजे । भ्रेसे, बभ्रासे । भ्लेसे बभ्लासे ।

जॄ–भ्रम–वम–त्रस–फण–स्यम–स्वन–राज–भ्राज–भ्रास–भ्लासो वा ४।१।२६

(૪) श्रन्थ् અને ग्रन्थ् ધાતુના સ્વરનો વિકલ્પે ए થાય છે અને ए થાય છે ત્યારે, न् નો લોપ થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. श्रेथुः, शश्रन्थुः । श्रेथिथ, शश्रन्थिथ ।
ग्रेथुः, जग्रन्थुः । ग्रेथिथ, जग्रन्थिथ ।

वा श्रन्थ-ग्रन्थो न लुक् च ४।१।२७

૨ शस् दद् અને व થી શરુ થતા ધાતુઓ તેમજ ગુણ લે એવા ધાતુઓના સ્વર अ નો ए થતો નથી.
विशशसुः । विशशसिथ । ददे । वल्—ववले ।
शॄ—विशशरुः । विशशरिथ । ઈત્યાદિ

न शस-दद-वादि-गुणिनः ४।१।३०

૩ यज् व्ये ह्वे वे वप् वह् श्वि वद् वस् ધાતુઓનો અને वश् તથા वच् ધાતુઓનો પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વનો સ્વર સહિત અન્તસ્થા, इ उ કે ऋ (य्वृत्) રૂપે થાય છે.
यज्+अ—यज् यज्+अ—य यज्+अ–इ यज्+अ=इयाज ।

यजादि-वश्-वचः स-स्वरान्तस्था य्वृत् ४।१।७२

પાઠ ૬ નિ. ૫ થી કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, પ્રથમ य्वृत् થાય છે. यज्+उस्—इज्+उस्—इ इज्+उस्=ईजुः ।

૪ પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે, ज्या, व्ये, व्यध्, व्यच् અને व्यथ् ધાતુઓના પૂર્વના સ્વરનો इ થાય છે. व्ये+अ-व्ये व्ये+अ-वे व्ये+अ-वि व्ये+अ-विव्यय्+अ=विव्याय ।

ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः ४।१।७१

૫ व्ये ધાતુના સન્ધ્યક્ષરનો थ [थव्] અને अ [णव्] પ્રત્યય પર છતાં, आ થતો નથી. (પાઠ ૧. નિ. ૧૪ નો અપવાદ)
संविव्ययिथ । संविव्याय ।

व्यस्थव्-णवि ४।२।३

૬ वे ધાતુનો પરોક્ષામાં વિકલ્પે वय् થાય છે उवाय । उवयिथ ।
वे वय् ४।४।१९

૭ वय् ના य् નુ य्वृत् થતું નથી वय् + अतुस् — उय् + अतुस् — उय् उय् + अतुस् – उउय्+अतुस् = ऊयतुः ।
न वयो य् ४।१।७३

૮ (૧) वय् નું य्वृत् થાય છે, પણ वे નું થતું નથી. ववौ ।
वेरयः ४।१।७४

(૨) અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં वे નું વિકલ્પે य्वृत् થાય છે. वे + अतुस् – उ + अतुस् – उ उ + अतुस् – उ उव् + अतुस् = ऊवतुः ।। પક્ષે वे + अतुस् — वा + अतुस् – वा वा + अतुस्–व वा+अतुस्–वव्+अतुस्= ववतुः ।
अविति वा ४।१।७५

૯ ह्वे ધાતુનું દ્વિત્વના પ્રસંગે य्वृत् થાય છે. जुहाव ।
द्वित्वे ह्वः ४।१।८७

૧૦ श्वि ધાતુનું પરોક્ષામાં य्वृत् વિકલ્પે થાય છે. शुशाव । शुशुवतुः । પક્ષે शिश्वाय । शिश्वियतुः ।
श्वे र्वा ४।१।८९

૧ व्यच् ધાતુને કિત્ ઙિત્ પ્રત્યયોમાં य्वृत् થાય છે. व्यच् પર. ૬ ગ. છેતરવું. विव्याच । विविचिव । विचति । પા. ૨૫ નિ. ૧ (૩) सुष्वाप । પા. ૧૨ નિ. ૯ सुषुपतुः
व्यचो ऽनसि ४।१।८२

૧૧ અનેક સ્વરી ધાતુઓથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે आम् થાય છે અને પછી कृ, भू, अस् નાં પરોક્ષાનાં રૂપો જોડાય છે.
चकासांचकार । चकासांबभूव । चकासामास ।

धातोरनेकस्वराद् आम् परोक्षायाः कृ–भ्वस्ति चानुतदन्तम् ३।४।४६

૧૨ आम् પૂર્વે ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદી कृ નાં અને આત્મનેપદી હોય તો આત્મનેપદી कृ નાં રૂપો જોડાય છે.

आमः कृगः ३।३।७५

૧૩ दय्, अय्, आस् અને कास् ધાતુથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે आम् થાય છે. दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । कासाञ्चक्रे । दयाम्बभूव । दयामास ।

दयायास्–कासः ३।४।४७

૧૪ ऋच्छ् અને ऊर्णु સિવાય જે ધાતુઓનો આદિ સ્વર ગુરુ નામિ છે, તે ધાતુઓથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે आम् થાય છે. દીર્ઘ સ્વરને ગુરુ કહેવાય છે. તેમજ સંયુક્તવ્યંજનની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પણ ગુરુ ગણાય છે.
ईहाञ्चक्रे । ईहाम्बभूव । ईहामास । उक्षाञ्चकार ।

गुरुनाम्यादेरनृच्छ्रूर्णोः ३।४।४८

॥ ऊर्णु ધાતુથી इ [इट्] વિકલ્પે ङित् થાય છે. પા. ૩૫. નિ. ૩. ऊर्णुनव,–नाव । ऊर्णुनुविव । ऊर्णुनविथ, –नुविथ ।

वोर्णोः ४।३।१९

૧૫ जागृ, उष्, सम्+इन्ध् ધાતુથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે आम् વિકલ્પે થાય છે. जागराञ्चकार । जागराम्बभूव । जागरामास । પક્ષે, जजागार । ओषाञ्चकार । उवोष । समिन्धाञ्चक्रे समीधे ।

जागुष–समिन्धे र्नवा ३।४।४९

૧૬ અનેક સ્વરી ધાતુઓનો એકસ્વરી પ્રથમ અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે. जागृ, + अ – जा जागृ + अ – ज जागृ + अ – ज जागार + अ = जजागार । जजागरतुः પા. ૧૨. નિ. ૧૦.

आद्योंश एकस्वरः ४।१।२

૧૭ भी ह्री, भृ અને हु ધાતુઓથી પરોક્ષાને ઠેકાણે आम् વિકલ્પે થાય છે અને તે तिव् જેવો થાય છે. એટલે આ ધાતુઓનું आम् પર છતાં દ્વિત્વ થશે અને भृ ધાતુમાં इ પણ થશે.
बिभयाञ्चकार। बिभयाम्बभूव। बिभयामास। પક્ષે, बिभाय। जिह्रयाञ्चकार। जिह्राय।
बिभराञ्चकार। बभार। जुहवाञ्चकार। जुहाव।
भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत् ३।४।५०

૧૮ विद् ધાતુથી પરોક્ષાને ઠેકાણે आम् વિકલ્પે થાય છે અને તે કિત્ છે. (કિત્ છે. માટે ગુણ નહિ થાય.)
विदाञ्चकार। પક્ષે, विवेद।
वेत्तेः कित् ३।४।५१

૧૯ પરસ્મૈપદી ધાતુથી वस् [क्वसु] અને આત્મનેપદી ધાતુથી आन [कान] પ્રત્યય લાગીને પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત બને છે.
III वस् [क्वसु] અને आन [कान] પ્રત્યયો પરોક્ષા જેવા છે, એટલે પરોક્ષામાં થતા દ્વિરુક્તિ આદિ કાર્ય આમાં થશે.
पच्, पेचानः। कृ, चक्राणः। स्वञ्ज्, सस्वजानः।
पृ, કર્મણિ पपुराणः પા. ૧૫. નિ. ૩।
नवाद्यानि शतृ क्वसू च परस्मैपदम् ३।३।१९
पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ३।३।२०
तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् ५।२।२

૨૦ घस् ધાતુ, એકસ્વરી ધાતુઓ અને आ કારાન્ત ધાતુઓથી જ वस् [क्वसु] પ્રત્યય પૂર્વે इ [इट्] થાય છે.
દ્વિરુક્તિ વિગેરે થયા બાદ એકસ્વરી હોય, તેવા એકસ્વરી ધાતુઓથી इ થાય છે. જો એમ ન હોત તો घस् અને આકારાન્તને જુદા ગ્રહણ કરત નહિ.

घस्,	जक्षिवस्	આ કારાન્ત—
એકસ્વરી—		पा, पपिवस्
अद्,	आदिवस्	स्था, तस्थिवस्
अश् ग. ९.	आशिवस्	પણ,
अञ्ज्,	आजिवस्	भिद्, विभिद्वस्
वच्,	ऊचिवस्	तॄ, तितीर्वस्
शक्,	शेकिवस्	भू, बभूवस्
इ,	ईयिवस्	श्रु, उप-शुश्रुवस्
ऋ,	आरिवस्	दरिद्रा, दरिद्राञ्चकृवस्

घसेकस्वरातः क्वसोः ४।४।८२

२१ गम् हन् विद् ग. ६ विश् અને दृश् ધાતુથી वस् [क्वसु] પૂર્વે વિકલ્પે इ [इट्] થાય છે. जग्मिवस्, जगन्वस्। जघ्निवस्, जघन्वस्। विविदिवस्, विविद्वस्।. विविशिवस्, विविश्वस्।

IV म् નો न् થાય છે. जगन्वस्।

गम-हन-विद्लृ-विश-दृशो वा ४।४।८३

मो नो म्वोश्च २।१।६७

२२ विद् ग. २. ધાતુથી વર્તમાનકાળમાં वस् [क्वसु] પ્રત્યય થાય છે. वेत्ति इति विद्वस्—રૂપો पटीयस् પ્રમાણે. विद्वान्।

वा वेत्तेः क्वसुः ५।२।२२

२३ धुट् સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, वस् નો उष् થાય છે, જો वस् પૂર્વે इ હોય તો इ સહિત उष् કરવો.

विद्वस् + अस् (દ્વિ. બ. વ.) = विदुषः। तस्थिवस्, तस्थुषः। बभूवस्, बभूवुषः પા. ૨૫ નિ. ૨

સ્ત્રીલિંગ विदुषी। तस्थुषी। जग्मुषी। बभूवुषी।

क्वसू उष् मतौ च २।१।१०५

૨૪ वस् [क्वसु] ના स् નો પદને અંતે द् થાય છે. विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । तस्थिवद्भ्याम् । ન૦ तस्थिवत् तस्थुषी तस्थिवांसि ।

स्रंस्-ध्वंस्-क्वस्स्-अनडुहो दः २।१।६८

પાઠ ૨૭ મો. અદ્યતની: અદ્યતન ભૂતકાળ

અદ્યતની—	પરસ્મૈ		આત્મને		
अम्	व	म	इ	वहि	महि
स् [सि]	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
द् [दि]	ताम्	अन्	त	आताम्	अन्त

अद्यतनी दि ताम् अन् सि तम् त अम् व म, त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ३।३।११

૧ અદ્યતનીમાં—(૧) ધાતુની પૂર્વે अ આવે છે પણ मा [माङ्] ના યોગમાં अ આવતો નથી. अकार्षीत् । मा भवान् कार्षीत् । (૨) સ્વરથી શરૂ થતો ધાતુ હોય તો अ આવતો નથી પણ આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ मा ના યોગમાં વૃદ્ધિ થતી નથી अट्, आटीत् । मा भवान् अटीत् ।

अड् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चाऽमाङा ४।४।२९

૨ અદ્યતની પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુથી પર स् [सिच्] પ્રત્યય થાય છે.

सिज् अद्यतन्याम् ३।४।५३

૩ स् [सिच्] જેને અંતે છે એવા स् કારાન્ત ધાતુથી द् [दि] અંતે स् [सि] પ્રત્યય પર છતાં, ई [ईत्] થાય છે. स् + द् — स् + ई द् = सीद् । स् + स् — स् + ई स् = सीस् । कृ, अकार्षीत् । अकार्षीः ।

सः सिजस्ते र्दिस्योः ४।३।६५

૪ भू ધાતુ સિવાય स् [सिच्] પ્રત્યય પછી अन् નો उस् [पुस्] થાય છે. अकार्षुः ।

सिज्-विदोऽभुवः ४।२।९२

૧ લો પ્રકાર સેટ્ ધાતુઓનો છે—

સેટ્ ધાતુઓને स् [सिच्] પ્રત્યયની પૂર્વે इ [इट्] થાય છે. (પા. ૧૮ નિ. ૧) लू अलविष्ट ।

૫ इ [इट्] પછી રહેલા स् નો ई [ईत्] પર છતાં, લોપ થાય છે. इ स् + ई द् = ईद् । इ स् + ई स् = ईस् । अलावीत् । अलावीः ।

इट ईति ४।३।७१

પા. ૧૦. નિ. ૮ अबोधिध्वम् । अबोधिड्ढ्वम् ।

૬ પરસ્મૈપદમાં स् [सिच्] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુને અંતે રહેલ સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ स् [सिच्] પ્રત્યય (પા. ૨૫ નિ. ૧૪થી कुटादि ધાતુઓથી ङित् થાય છે, ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી. अलावीत् । પણ, नु, अनुवीत् ।

सिचि परस्मै समानस्याङिति ४।३।४४

૭ પરસ્મૈપદમાં સેટ્ स् [सिच्] પર છતાં—

(૧) વ્યંજનાદિ ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય अ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. अगादीत्, अगदीत् । अनादीत्, अनदीत् । પણ, अनन्दीत् ।

व्यञ्जनादे र्वोपान्त्यस्यातः ४।३।४७

(૨) वद्, व्रज्, તેમજ ल् અને र् અંતવાળા ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય अ ની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે. अवादीत् । अव्राजीत् । अज्वालीत् । अचालीत् अस्खालीत् । अक्षारीत् ।

वद-व्रज-लः ४।३।४८

૮ श्वि, जागृ, शस्, क्षण्, તથા ह्, म्, અને य् અંતવાળા ધાતુઓ, તેમજ कग्, रग्, लग्, कख् हस्, વિ૦ ધાતુઓની સેટ્ स् [सिच्] પર છતાં વૃદ્ધિ થતી થથી.
अश्वयीत्। अजागरीत्। अशसीत्। अक्षणीत्। अग्रहीत्। अवमीत्। अहयीत्। अकगीत्। अहसीत् વિગેરે।

न श्वि–जागृ–शस–क्षण–ह्म्येदितः ४।३।४९

૯ तनादि (तन् વિગેરે આઠમા ગણના) ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] નો, આત્મનેપદ त અને थास् પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે, વળી લોપ થાય છે ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય न् કે ण् નો પણ લોપ થાય છે અને [इट्] થતી નથી.
तन्—अतत, अतनिष्ट। अतथाः, अतनिष्ठाः।
क्षण्—अक्षत, अक्षणिष्ट। अक्षथाः अक्षणिष्ठाः।

तन्भ्यो वा त–थासि न्णोश्च ४।३।६८

૧૦ त પ્રત્યય (આત્મને ૩. પુ. એ. વ.) પર છતાં दीप् जन् वुध् (ગ. ૪) पूर् ताय् અને प्याय् ધાતુઓથી स् [सिच्] ને બદલે इ [ञिच्] વિકલ્પે થાય છે. અને त નો લોપ થાય છે.

अदीपि,	अदीपिष्ट	अदीपिषाताम्	अदीपिषत
अजनि,	अजनिष्ट	अजनिषाताम्	अजनिषत
अपूरि,	अपूरिष्ट	अपूरिषाताम्	अपूरिषत
अतायि,	अतायिष्ट	अतायिषाताम्	अतायिषत
अप्यायि,	अप्यायिष्ट	अप्यायिषाताम्	अप्यायिषत

अबोधि, अबुद्ध। वुध् ધાતુ (ગ. ૪.) અનિટ્ છે, બીજા પ્રકારમાં એનાં રૂપો આવશે

दीप–जन–बुधि–पूरि–तायि–प्यायो वा ३।४।६७

૧૧ સર્વ ધાતુથી ભાવ અને કર્મમાં त (૩ પુ. ૧ વ.) પ્રત્યય પર છતાં स् [सिच्] ને બદલે इ [ञिच्] થાય છે અને त નો લોપ થાય છે. आसि त्वया । पेक्षि कटः ।

भाव-कर्मणोः ३।४।६८

॥ जन् ધાતુને તેમજ कम् यम् रम् नम् गम् वम् અને आ + चम् સિવાય म કારાન્ત ધાતુને કૃદન્તના ञित् કે णित् પ્રત્યયો પર છતાં અને इ [ञिच्] પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. प्रजनः । जन्यः । अजनि । अभ्रमि । अकामि ।

न जन-वधः ४।३।५४

मो ऽकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वम्याचमः ४।३।५५

પા. ૧૯ નિ. ૧૮—अलावि अलाविषाताम् अलाविषत ઇ૦
अलविषाताम् अलविषत
अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्राहिषत ઇ૦
अग्रहीषाताम् अग्रहीषत

૧૨ આજના ભૂતકાળમાં અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે. व्याघ्रमैक्षिष्ट તેણે વાઘ જોયો. (આજે)

अद्यतनी ५।२।४

૧૩ (૧) કોઈ પણ વિશેષ ભૂતકાળ (પરોક્ષ કે હ્યસ્તન) ની વિવક્ષા ન કરીએ તો ભૂતકાળમાં અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે.
पेक्षिष्ट मृगं सीता । पेक्षिष्महि मृगम् ।
વિવક્ષા કરીએ તો ईक्षांचक्रे मृगं सीता । पेक्षामहि मृगम् ।

(૨) બે ભૂતકાળ ભેગા હોય તો અદ્યતની થાય છે. अद्य ह्यो वा पेक्षिष्महि मृगम् આજે અથવા કાલે અમે મૃગ જોયો.

विशेषाविवक्षा-व्यामिश्रे ५।२।५

૧૪ નિષેધ કરવો હોય ત્યારે मा [माङ्] ના યોગમાં અદ્યતની થાય છે. मा वादीदधर्मम् તે અધર્મ ન બોલે.

माङ्यद्यतनी ५।४।३९

પાઠ ૨૮ મો. અદ્યતન ભૂતકાળ ચાલુ

૨ જો પ્રકાર અનિટ્ ધાતુઓનો છે.—

૨ જા પ્રકારમાં स् [सिच्] પ્રત્યયની પૂર્વે इ [इट्] થતી નથી (પા. ૧૮. નિ. ૩.)

૧ પરસ્મૈપદમાં અનિટ્ स् [सिच्] પર છતાં, વ્યંજનાંત ધાતુઓના સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.
भिद्, अभैत्सीत् । रञ्ज्, अराङ्क्षीत् ।

व्यञ्जनानाम् अनिटि ४।३।४५

૨ ધુટ્ વ્યંજન અંતે હોય એવા અને હ્રસ્વસ્વર અંતે હોય એવા ધાતુથી પર રહેલ અનિટ્ स् [सिच्] નો तादि અને थादि । પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. अभैत्ताम् । अकृत । अकृथाः ।

धुड्-ह्रस्वाल् लुग् अनिटः तथोः ४।३।७०

૩ નામિસ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા ધાતુઓથી આત્મનેપદી અનિટ્ स् [सिच्] પ્રત્યય કિત્ જેમ થાય છે. अभित्त ।

सिजाशिषावात्मने ४।३।३५

૪ ऋ વર્ણ અંતે હોય એવા ધાતુથી આત્મનેપદી અનિટ્ स् [सिच्] કિત્ જેવો થાય છે. अकृत । आस्तीर्ष्ट ।

ऋवर्णात् ४।३।३६

૫ गम् ધાતુથી આત્મનેપદી स् [सिच्] વિકલ્પે કિત્ જેવે
समगत । समगंस्त । કિત્ થવાથી પા. ૧૩. નિ. ૭ થી મ
લોપ થાય છે. પા. ૨૮ નિ. ૨. થી स् [सिच्] લોપ.

गमो वा ४।३।३७

૬ हन् ધાતુથી આત્મનેપદી स् [सिच्] કિત્ થાય છે.
आहत । आहसाताम् । કિત્ થવાથી न्ને। લોપ થાય

हनः सिच् ४।३।३८

૭ (૧) 'સ્વીકારવું' 'પરણવું' એવા અર્થમાં यम् ધાતુથી
[सिच्] વિકલ્પે કિત્ છે. उपायत, उपायंस्त कन्या

वा स्वीकृतौ ४।३।४०

(૨) उप + यम् સ્વીકાર કરવો, પરણવું. એવા અ
આત્માનેપદી છે कन्यामुपयच्छते ।

यमः स्वीकारे ३।३।५९

। मृ ધાતુ, અદ્યતની આશી: અને શિત્ પ્રત્યયોમાં આત્મ
છે. अमृत । अमृषाताम् । પા. ૪. નિ. ૪. જેવો.

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ३।३।४२

૮ स्था ધાતુ અને दा સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓથી આત્મનેપદી
[सिच्] કિત્ થાય છે. અને તે પ્રસંગે ધાતુના અન્ત્ય સ્
इ થાય છે. उपास्थित । उपास्थिषाताम् ।
आदित । आदिषाताम् । व्यधित । व्यधिषाताम्

इश्च स्था–दः ४।३।४१

॥ उप + स्था અકર્મક હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે. उपति

उपात् स्थः ३।३।८३

૯ અદ્યતનીમાં हन् ધાતુનો वध् આદેશ થાય છે. આત્મનેપદમાં વિકલ્પે वध् થાય છે. (वध् આદેશ સેટ્ છે અને વૃદ્ધિ થતી નથી.) अवधीत् – પરસ્મૈ । આત્મને आवधिष्ट, आहत । आवधिषाताम्, आहसाताम् ।

अद्यतन्याम् वात्वात्मने ४।४।२२

अधि + इ ભણવું. પાઠ ૧૯. નિ. ૧૦--

अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट । अध्यगीषाताम्, अध्यैषाताम् ।

वाद्यतनी–क्रियातिपत्त्यो र्गीङ् ४।४।२८

मस्ज् પાઠ ૧૯. નિયમ ૧૪--अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । अमाङ्क्षम् । अमाङ्क्ष्व । अमाङ्क्ष्म ।

मस्जेः सः ४।४।११०

सृज् અને दृश् પાઠ ૧૯. નિયમ ૧૫-अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । अस्राक्षुः । अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् । अद्राक्षुः ।

अः सृजि–दृशोऽकिति ४।४।१११

૧૦ त પ્રત્યય પર છતાં पद् ધાતુથી स् [सिच्] ને બદલે इ [ञिच्] થાય છે અને त નો લોપ થાય છે. उद् + पद्– उदपादि ૩. પુ. એ. વ. [પા. ૫. નિ. ૨.] उदपत्साताम् ।

ञिच् ते पदः त–लुक् च ३।४।६६

૧૧ वृ [वृ ઉ. वृ આ.] ધાતુથી ને દીર્ઘ ॠ જેને અંતે છે એવા ધાતુઓથી પર રહેલા આત્મનેપદી स् [सिच्] અને આશીઃની પૂર્વે इ [इट्] વિકલ્પે થાય છે. अवृत, अवरिष्ट । आस्तीर्ष्ट आस्तरिष्ट ।

इट् सिजाशिषोरात्मने ४।४।३६

१२ अञ्ज् थी स् [सिच्] नी पूर्वे इ नित्य थाय छे. आञ्जीत् ।

सिचोऽञ्जेः ४।४।८४

१३ धू [धूग्] सु अने स्तु धातुथी परस्मैपदमां स् [सिच्] नी पूर्वे इ [इट्] थाय छे. अधावीत् । असावीत् । अस्तावीत् ।

धूग्–सु–स्तोः परस्मै ४।४।८५

स्नु अने क्रम् पाठ १९. नि. ६—

प्रास्नावीत् परस्मै० प्रास्नोषाताम्—आत्मने (कर्मणि)
अक्रमीत् परस्मै०, अक्रंस्त आत्मने०

स्नोः ४।४।५२ क्रमः ४।४।५३

कर्मणि

भिद् अभेदि	अभित्साताम्	अभित्सत
नी अनायि	अनेषाताम्	अनेषत
कृ अकारि	अकृषाताम्	अकृषत

पा. १९ नि. १९—

मा अमायि	अमासाताम्	अमासत
दा अदायि	अदिषाताम्	अदिषत

पा. १९. नि. २०—हन्, अघानि अहसाताम् अहसत
अवधि अवधिषाताम् अवधिषत

पा. १९, नि. १८—

दृश्, अदर्शि । अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम् ।
हन्, अघानिषाताम् अवधिषाताम्, अहसाताम् ।

૩ જો પ્રકાર અનિટ્ ધાતુઓનો છે–૨ જા નો અપવાદ

૩ જા પ્રકારમાં स् [सिच्] ને બદલે स [सक्]

૧૪ ह् અને શિટ્ (श्, ष् અને स्) વ્યંજન અંતે હોય એવા ઉપાન્ત્ય નામિ સ્વરવાળા અનિટ્ ધાતુઓથી स [सक्] પ્રત્યય થાય છે, પણ दृश् ધાતુ સિવાય. (स [सक्] પ્રત્યય કિત્ છે માટે ગુણ થશે નહિ.)

दुह्, अधुक्षत्। स्पृश्, अस्पृक्षत्। कृष्, अकृक्षत्।

ह-शिटो नाम्युपान्त्याद् अदृशोऽनिटः सक् ३।४।५५

૧૫ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં स [सक्] ના अ નો લોપ થાય છે.

दिश् अदिक्षाताम्। अदिक्षन्त। अदिक्षि।

स्वरेऽतः ४।३।७५

૧૬ स्पृश् मृश् અને कृष् ધાતુઓથી બીજા પ્રકારના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. પા. ૧૯. નિ ૧૫

अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्। अस्प्राष्टाम्, अस्पार्ष्टाम्।

अस्प्राक्षुः, अस्पार्क्षुः ६० એ પ્રમાણે मृश् અને कृष्.

પક્ષે अस्पृक्षत् ६०

स्पृश–मृश–कृष–तृप–दृपो वा ३।४।५४

૧૭ दुह्, दिह्, लिह्, गुह् ધાતુઓથી આવેલ स [सक्] નો આત્મનેપદના દન્ત્યાદિ પ્રત્યયો પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

दुह् + स + त — दुह् + त = अदुग्ध।

પક્ષે—अधुक्षत। પાઠ ૧૩. નિ. ૧૪.

लिह् + स + थास् – लिह् + थास् = अलीढाः।

(પા. ૧૦ નિ. ૧૨)

પક્ષે अलिक्षथाः। गुह्—न्यगुह्वहि, न्यघुक्षावहि।

दुह–दिह–लिह–गुहो दन्त्यात्मने वा सकः ४।३।७४

પાઠ ૨૯ મો અદ્યતન ભૂતકાળ ચાલુ

૪ થો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

૧ यम्, रम् नम्, અને आ કારાન્ત ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં स् [सिच्] ની પૂર્વે इ [इट्] થાય છે અને ધાતુઓને અંતે स् ઉમેરાય છે. व्यरंसीत्। नम्–अनंसीत्।
या–अयासीत्। अयासिष्टाम्। अयासिषुः।

यमि–रमि–नम्यातः सोन्तश्च ४।४।८६

૫ મો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

૨ पा (पिब्) अधि + इ (સ્મરણ કરવું. ગણ ૨. પરસ્મૈપદ) इ (જવું ગણ ૨જો પરસ્મૈ.) दा સંજ્ઞક ધાતુઓ, भू અને स्था ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] નો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને લોપ થાય છે ત્યારે इ [इट्] થતી નથી.

अपात् अपाताम् अपुः પા. ૨૫ નિ. ૯.

એ પ્રમાણે, दा, धा, અને स्था
अदात् अदाताम् अदुः।
अधात् अधाताम् अधुः।
अस्थात् अस्थाताम् अस्थुः।

भू–अभूत्। अभूताम्। अभूवन्। પા. ૨૭ નિ. ૪
भू, अ + भू + अन्—(પાઠ ૪. નિ. ૨)
अ + भुव् + अन्—(પાઠ. ૨૫ નિ. ૨) अभूवन्।

पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ४।३।६६

૩ इ (જવું ગ. ૨) અને इ (સ્મરણ કરવુ. ગ. ૨) નો અદ્યતનીમા गा આદેશ થાય છે. आगात्। आगाताम्। अगुः।

इणिको गाः ४।४।२३

૪ घे [ट्धे] घ्रा, शा, छा અને सा ધાતુઓથી પર રહેલ स् [सिच्] પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

अधात्	પક્ષે	अधासीत्	૪થો પ્રકાર
अघ्रात्	,,	अघ्रासीत्	,,
अशात्	,,	अशासीत्	,,
अच्छात्	,,	अच्छासीत्	,,
असात्	,,	असासीत्	,,

ट्धे-घ्रा-शा-छा-सो वा ४।३।६७

૬ ઠ્ઠો પ્રકાર કર્તરિ પ્રયોગનો જ છે.—

૫ अ [अङ्] (નિ. ૬) પર છતાં—

(૧) ऋ વર્ણ જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓના અને दृश् ધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ऋवर्ण–दृशो ऽङि ४।३।७

(૨) नश् નો વિકલ્પે नेश् થાય છે.

नशो नेश् वा ऽङि ४।३।१०२

(૩) श्वि નો श्व, अस् (ગ. ૪.) નો अस्थ, वच् નો वोच અને पत् નો पप्त આદેશ થાય છે.

श्वयत्यसू-वच-पतः श्वास्थ-वोच-पप्तम् ४।३।१०३

(૪) शास् ના आस् નો इस् થાય છે.

इसासः शासो ऽङ्-व्यञ्जने ४।४।११८

૬ નીચે જણાવેલા ધાતુઓથી કર્તરિ પ્રયોગમાં स् [सिच्] ને બદલે अ [अङ्] પ્રત્યય થાય છે.

(૧) शास् अस् ગ. ૪. वच् અને ख्या થી

शास्त्यसू–वक्ति–ख्यातेरङ् ३।४।६०

પાઠ ૨૯ મો અદ્યતન ભૂતકાળ ચાલુ

૪ થો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

૧ यम् , रम् नम् , અને आ કારાન્ત ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં स् [सिच्] ની પૂર્વે इ [इट्] થાય છે અને ધાતુઓને અંતે स् ઉમેરાય છે. व्यरंसीत्। नम्-अनंसीत्।
या-अयासीत्। अयासिष्टाम्। अयासिषुः।

यमि-रमि-नम्यातः सोन्तश्च ४।४।८६

૫ મો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

૨ पा (पिव्) अधि + इ (સ્મરણ કરવું. ગણ ૨. પરસ્મૈપદ) इ (જવું ગણ ૨જો પરસ્મૈ.) दा સંજ્ઞક ધાતુઓ, भू અને स्था ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] નો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને લોપ થાય છે ત્યારે इ [इट्] થતી નથી.

अपात् अपाताम् अपुः પા. ૨૫ નિ. ૯.
એ પ્રમાણે, दा, धा, અને स्था
अदात् अदाताम् अदुः।
अधात् अधाताम् अधुः।
अस्थात् अस्थाताम् अस्थुः।

भू-अभूत्। अभूताम्। अभूवन्। પા. ૨૭ નિ. ૪
भू, अ + भू + अन्—(પાઠ. ૪. નિ ૨)
अ + भुव् + अन्—(પાઠ ૨૫ નિ. ૨) अभूवन्।

पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ४।३।६६

૩ इ (જવું ગ. ૨) અને इ (સ્મરણ કરવું. ગ. ૨) નો અદ્યતનીમા गा આદેશ થાય છે. आगात्। आगाताम्। अगुः।

इणिको गाः ४।४।२३

(२) सृ, असरत् । ऋ, आरत्
पक्षे—असार्षीत् असार्ष्टाम् असार्षुः २જો પ્રકાર
आर्षीत् आर्ष्टाम् आर्षुः ,,
(३) ह्वे, आह्वत् । लिप्, अलिपत् । सिच्, असिचत्
(४) ,, आह्वत । ,, अलिपत । ,, असिचत
पक्षे—आह्वास्त आह्वासाताम् आह्वासत २જો પ્રકાર
अलिप्त अलिप्साताम् अलिप्सत ,,
असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत ,,
(५) गम्, अगमत् पत्, अपप्तत् ।
द्युत्, પર. अद्युतत् । આ. अद्योतिष्ट ૧લો પ્રકાર
रुच्, ,, अरुचत् । આ. अरोचिष्ट ,,
ध्वंस्, ,, अध्वसत् આ. अध्वंसिष्ट ,,
पुष्, अपुषत् । उच्, औचत्
तृप्, अतृपत् । दृप्, अदृपत्
नश्, अनेशत्, अनशत् ।
अस्, પર. आस्थत अपास्थत् ।
(६) रुध्, अरुधत्, दृश्, अदर्शत्
श्वि—अश्वत्, अस्तभत् अम्रुचत्, अम्लुचत्
अग्रुचत्, अग्लुचत्, अग्लुञ्चत्, अजरत्,
पक्षे अरौत्सीत्, अद्राक्षीत्, अश्वयीत्,
अस्तम्भीत्, अम्रोचीत् अम्लोचीत्, अग्रोचीत्,
अग्लोचीत्, अग्लुञ्चीत्, अजारीत्

७ तृप् અને दृप् ધાતુથી વિકલ્પે स् [सिच्] પ્રત્યય થાય છે.
तृप् અને दृप् ધાતુ વેટ્ છે.
अतर्पीत्, अतर्पिष्टाम्, अतर्पिषुः । ૧ લો પ્રકાર
अत्राप्सीत्, अत्राप्ताम् । अत्राप्सुः ૨જો. પા ૧૯ નિ. ૧૫
अतार्प्सीत्, अतार्प्ताम् । अतार्प्सुः ,, પા. ૨૮ નિ. ૧

(૨) स्तॄ અને ऋ થી વિકલ્પે

सर्त्यर्तेर्वा ३।४।६१

(૩) ह्वे लिप् અને सिच् થી

ह्वा-लिप्-सिचः ३।४।६२

(૪) આત્મનેપદમાં ह्वे लिप् અને सिच् થી વિકલ્પે

वात्मने ३।४।६३

(૫) गम् વિગેરે (लृ ઈત્ વાળા लृदित्) द्युत् વિગેરે (द्युतादि) અને पुष् વિગેરે (पुष्यादि) એ સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં

लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै ३।४।६४

(૬) रुध् વિગેરે (ધાતુઓ તેમજ श्वि) ऋ ઈતવાળા ऋदित् स्तम्भ्, म्रुच्, म्लुच्, ग्रुच्, ग्लुच् ग्लुञ्च् અને जॄ એ સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે.

ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-म्रुचू-म्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चू-ज्रो वा ३।४।६५

। ઉપસર્ગપૂર્વક अस् ધાતુ ઉભયપદી છે. विपर्यस्यति, ते ।

उपसर्गाद् अस्योहो वा ३।३।२५

॥ द्युतादि ધાતુઓ અદ્યતનીમાં આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકલ્પે લે છે. अद्युतत् । अद्योतिष्ट ।

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ३।३।४४

(૧) शास्,	अशिषत्	अशिषताम्	अशिषन्
अस्, આ.	अपास्थत	अपास्थेताम्	अपास्थन्त
वच्,	अवोचत् ઇત્યાદિ		
ख्या,	आख्यत् (પા. ૨૫.નિ. ૯) ઈત્યાદિ		

પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો કિત્ છે. भूयात् । ગુણ ન થયો.

आशीः क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस् क्यास् क्यास्तम्
क्यास्त क्यासम् क्यास्व क्यास्म
सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम्
सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि ३।३।१३

૧ (૧) નામી ઉપાન્ત્ય અનિટ્ ધાતુથી અને (૨) ऋ વર્ણાન્ત અનિટ્ ધાતુથી આત્મનેપદ પ્રત્યયો કિત્ જેમ થાય છે. **भित्सीष्ट । कृषीष्ट । तीर्षीष्ट ।** (૩) गम् ધાતુથી આત્મનેપદ વિકલ્પે કિત્ જેમ થાય છે. **संगसीष्ट । संगंसीष्ट ।**

सिजाशिषावात्मने ४।३।३५
ऋवर्णात् ४।३।३६
गमो वा ४।३।३७

૨ ऋકારાન્ત ધાતુના ऋ નો, य થી શરૂ થતા **આશીઃ** પ્રત્યયો પર છતાં **रि** થાય છે. **क्रियात् ।**

रिः श-क्याशीर्ये ४।३।११०

૩ સંયોગની પછી ऋ હોય એવા ऋ કારાન્ત ધાતુઓનો તેમજ ऋ ધાતુનો, य થી શરૂ થતા **આશીઃ** પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. **स्मर्यात् । अर्यात् ।**

क्य-यङाशीर्ये ४।३।१०

૪ આદિમાં સંયોગ હોય એવા आकारान्त ધાતુઓના आ નો પરસ્મૈપદમાં ए વિકલ્પે થાય છે. **ग्लायात्, ग्लेयात् ।**

संयोगादेर्वाशिष्येः ४।३।९५

अदर्पीत् । अदर्पिष्टाम् अदर्पिषुः १ લો પ્રકાર
अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत्, ૨ જો પ્રકાર
પક્ષે अतृपत् । अदृपत् ૬ ટ્ઠો પ્રકાર (पुष्यादि માં છે.)

स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो वा ३।४।५४

૭ મો પ્રકાર કર્તરિ પ્રયોગનો જ છે.—

૮ ङ પ્રત્યય (નિ. ૯) પર છતાં ધાતુ બેવડાય છે.

द्वि धातुः परोक्षा-ङे प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः ४।१।१

૯ નીચેના ધાતુઓથી કર્તરિ પ્રયોગમાં स् [सिच्] નો બદલે अ [ङ] પ્રત્યય થાય છે.

(૧) इ [णिच् કે णिग्] પ્રત્યય જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓ (એટલે દશમા ગણના ધાતુઓ અને પ્રેરક ભેદના ધાતુઓ પા. ૩૬ નિ. ૧) તેમજ श्रि, द्रु स्रु અને कम् થી
(૨) धे, [ट्धे] અને श्वि થી વિકલ્પે.

દશમા ગણના અને પ્રેરક ભેદના ધાતુઓનાં અદ્યતની રૂપો પ્રેરક ભેદના ૩૬ મા પાઠમાં નિ. ૧૧ માં આપવામાં આવેલાં છે.

श्रि, अशिश्रियत् । द्रु, अदुद्रुवत् ।
स्रु, असुस्रुवत् । कम्, अचकमत ।
धे, [ट्धे] अदधत् પક્ષે अधात्, अधासीत् । ૫ મો ૪ થો
श्वि, अशिश्वियत्, । પક્ષે अश्वत्, अश्वयीत् । ૬ ટ્ઠો ૧ લો

णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्तरि ङः ३।४।५८

ट्धे-श्वे वा ३।४।५९

પાઠ ૩૦ મો. આશીર્વાદ

यासम्	यास्व	यास्म	सीय	सीवहि	सीमहि
यास्	यास्तम्	यास्त	सीष्ठास्	सीयास्थाम्	सीध्वम्
यात्	यास्ताम्	यासुस्	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्

आसन्ना दश येषां येभ्यो वा ते आसन्नदशाः वृक्षाः
૯ કે ૧૧ વૃક્ષો..

એ પ્રમાણે आसन्नविंशाः । आसन्नत्रिंशाः । अदूरदशाः
૯ કે ૧૧

अधिका दश येभ्यो येषु वा ते अधिकदशाः ૧૧ વિગેરે।
अध्यर्धा विंशतिः येषां ते अध्यर्धविंशाः દોઢ વીશ સંખ્યા છે જેઓની તે, ૩૦ । अर्धपञ्चमा विंशतयः येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः સાડાચાર વીશ (સંખ્યા) છે જેઓની તે, ૯૦ ।

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ३।१।२०

૩ અવ્યય નામ, સંખ્યાવાચક નામ સાથે, દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિવાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ હોતે છતે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

उप—समीपे दश येषां ते उपदशाः ૯ કે ૧૧

એ પ્રમાણે—उपविंशाः । उपचत्वारिंशाः । उपचतुराः ।

अव्ययम् ३।१।२१

૪ એક સરખી વિભક્તિવાળું (એકાર્થ) એક નામ કે અનેક નામ તથા અવ્યય, બીજા નામ સાથે, દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિવાળા અન્ય પદના અર્થમાં એટલે કે અન્ય પદના વિશેષણ તરીકે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

(૧) आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः ।
ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान् ।
उपहृतो बलिः अस्यै सा उपहृतबलिः यक्षी ।
भीता शत्रवो यस्मात्स भीतशत्रुर्नृपः ।
चित्रा गावो यस्य स चित्रगुश्चैत्रः નિ. ૯

૫ गा (गै), पा પીવું, स्था, सा (सो), दा સંજ્ઞક, मा અને हा (તજવું) નો પરસ્મૈપદમાં ए નિત્ય થાય છે. गेयात्। पेयात्। स्थेयात्। अवसेयात्। देयात्। धेयात्। मेयात्। हेयात्।

गा–पा–स्था–सा–दा–मा–हाकः ४।३।९६

૬ યકારાદિ આશીઃ પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. जीयात्। स्तूयात्।

दीर्घश्च्वि–यङ्–यक्–क्येषु च ४।३।१०८

૭ इ [ञिट्] સિવાય हन् નો वघ् થાય છે. वध्यात्। आवधिषीष्ट। इ [ञिट्] માં घानिषीष्ट। કર્મણિ.

हनो वधं आशिष्यञौ ४।४।२१

સમાસ પ્રકરણ પાઠ ૩૧ મો. બહુવ્રીહિ સમાસ

૧ વાર અર્થમાં અને વિકલ્પ કે સંશય અર્થમાં વર્તમાન સંખ્યાવાચક નામ, સંખ્યેય (વિશેષણ) અર્થમાં વર્તમાન સંખ્યાવાચક નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે द्विः दश द्विदशाः वृक्षाः ૨૦ વૃક્ષો નિ. ૧૬ त्रिर्दश त्रिदशाः। द्वि विंशतिः द्विविंशाः वृक्षाः। પા. ૨૩ નિ.॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः जनाः બે કે ત્રણ માણસ। सप्त वा अष्ट वा सप्ताष्टाः। पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः। त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः નિ ૧૭

सुज्–वार्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः ३।१।१९

૨ आसन्न अदूर अधिक અને अध्यर्ध નામ તથા अर्ध પછી રહેલું પુરણપ્રત્યયાન્ત નામ, સંખ્યાવાચિ નામ સાથે દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિવાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ હોતે છતે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

(૫) कण्ठे काला अस्य स कण्ठेकालः । इन्दु मौलौ यस्य इन्दुमौलिः । पद्मं हस्तेऽस्य पद्महस्तः । असिः पाणौ यस्य असिपाणिः । धनुर्हस्ते यस्य धनुर्हस्तः । इन्द्रस्योपमा यस्य यस्मिन्वा स इन्द्रोपमो राजा ।

उष्ट्रमुखादयः ३।१।२३

૬ सह અવ્યય, તૃતીયાન્ત નામ સાથે **બહુવ્રીહિ સમાસ** પામે છે. सह पुत्रेण सपुत्र आगतः । सह छात्रेण सच्छात्र आगतः । सह मदेन वर्तते समदः । सधनः । सस्मयः ।

सहस्तेन ३।१।२४

૭ લોક વ્યવહારમાં પ્રચલિત દિશાવાચક નામ, એવાજ બીજા દિશાવાચક નામ સાથે **બહુવ્રીહિ સમાસ** પામે છે. આ **સમાસ** તે તે દિશાના **અંતરાલ** અર્થમાં વપરાય છે.

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् सा दक्षिणपूर्वा दिक् અગ્નિ કોણ નિ. ૧૨

એ પ્રમાણે. पूर्वोत्तरा ઈશાન કોણ. उत्तरपश्चिमा । વાયવ્યકોણ दक्षिणपश्चिमा । નૈરુત્યકોણ.

दिशो रूढ्यान्तराले ३।१।२५

૮ ઉપમાનવાચક શબ્દની પછી રહેલા उरु શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ऊ [ऊङ्] પ્રત્યય થાય છે. તથા सहित संहित सह सफ वाम અને लक्ष्मण શબ્દની પછી રહેલા उरु શબ્દથી પણ ऊ થાય છે. करभ इव उरू यस्याः सा करभोरूः । रम्भोरूः । वामौ (सुन्दरौ) उरू यस्याः सा वामोरूः । પણ—वृत्तौ उरू यस्याः सा वृत्तोरुः । पीनोरुः

उपमान–सहित–संहित–सह–सफ–वाम–लक्ष्मणादुरोः २।४।७५

૯ गो શબ્દ અને ई [ङी] आ [आप्] અને ऊ [ऊङ्] પ્રત્યયો જેને અંતે છે એવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો સમાસને અન્તે હોય અને ગૌણ હોય તો તેઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરંતુ અંશિ સમાસ અને ईयस् (ईयसु) પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિમાં હ્રસ્વ થતો નથી.

चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः । प्रिया खट्वा यस्य सं प्रियखट्वः । वाराणस्या निर्गतः निर्वाराणसिः ।
(પ્રાદિ તત્પુરુષ પા. ૩૩ નિ. ૬)

खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । वामोरूमतिक्रान्तः अतिवामोरुः । „

પરંતુ, अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली
(અંશિતત્પુરુષ. પા. ૩૩ નિ. ૧૧)

वह्वः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः ।

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो–बहुव्रीहौ २।४।९६

૧૦ आ [आप्] પ્રત્યયનો, क [कच्] પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

कान्ता भार्या यस्य स कान्तभार्यकः कान्तभार्याकः । लक्ष्मीभार्यकः, लक्ष्मीभार्याकः । प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका, प्रियखट्विका वाला । સ્ત્રીલિંગમાં इ પણ થાય છે.

न्याप: २।४।१०६

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे २।४।१०७

૧૧ વિશેષણ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, સમાન વિભક્તિમાં રહેલું સ્ત્રીલિંગ ઉત્તર પદ પર છતાં, પુંવત્ થાય છે. પરંતુ ऊ [ऊङ] પ્રત્યયાન્ત શબ્દ પુંવત થતો નથી.

दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्यः । पट्वी भार्या यस्य स पटुभार्यः । પણ करभोरूभार्यः અહીં પુંવત્ નહિ થાય.

परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ३।२।४९

૧૨ સર્વનામ સ્ત્રીલિંગ શબ્દો પુંવત્ થાય છે.
दक्षिणपूर्वा । भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः (ષષ્ઠી. તત્પુ૦)

सर्वादयो ऽस्यादौ ३।२।६१

૧૩ तुम् અને सम् ના म् નો, मनस् અને काम ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થાય છે.

भोक्तुं मनोऽस्य भोक्तुमनाः । गन्तुं कामोऽस्य गन्तुकामः। सम्- सम्यग् मनोऽस्य समनाः । सकामः ।

तुमश्च मनःकामे ३।२।१४०

૧૪ धर्म વિગેરે ઉત્તરપદમાં હોય તો समान નો स થાય છે.
समानो धर्मो यस्य सधर्मा । सनामा । सरूपः । सवयाः ।

समानस्य धर्मादिषु ३।२।१४९

૧૫ सक्थि અને अक्षि અંતવાળા બહુવ્રીહિથી अ [ट] થાય છે. दीर्घं सक्थि यस्य स दीर्घसक्थः । સ્ત્રી. दीर्घसक्थी । विशाले अक्षिणी यस्य यस्या वा विशालाक्षः, विशालाक्षी। कमले इव अक्षिणी यस्य यस्या वा कमलाक्षः, कमलाक्षी ।

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ७।३।१२६

। સમાસને અંતે રહેલા શબ્દની પદસંજ્ઞા થતી નથી.
दीर्घसक्थि + अ [ट] = दीर्घसक्थः પા. ૨૨ નિ. ।

वृत्त्यन्तो ऽसषे १।१।२५

૧૬ સંખ્યાવાચક શબ્દ જેને અંતે હોય એવા બહુવ્રીહિથી अ [ड] થાય છે.

द्विः दश द्विदशाः । એ પ્રમાણે द्वित्राः । द्विचताः । पञ्चषाः ।

प्रमाणी-संख्याड् डः ७।३।१२८

૧૭ न सु वि उप અને त्रि શબ્દની પછી चतुर् શબ્દ હોય એવા બહુવ્રીહિથી अ [अप्] થાય છે.

अविद्यमानानि चत्वारि यस्य सोऽचतुरः ।

शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।

विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः ।

उप- समीपे चत्वारो येषां ते उपचतुराः ।

त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः ।

नञ्-सु-व्युप-त्रेश्चतुरः ७।३।१३१

૧૮ न सु અને दुर्‌ની પછી प्रजा હોય એવા બહુવ્રીહિથી अस् થાય છે. न विद्यन्ते प्रजा अस्य, अप्रजाः, अप्रजसौ, अप्रजसः । सुप्रजाः । दुष्प्रजाः ।

प्रजाया अस् ७।३।१३७

૧૯ न सु दुर् તથા मन्द અને अल्प ની પછી मेधा હોય એવા બહુવ્રીહિથી अस् થાય છે. अमेधाः । मन्दमेधाः વિગેરે.

मन्दाल्पाच् च मेधायाः ७।३।१३८

૨૦ धर्म અંતે હોય એવા દ્વિપદ બહુવ્રીહિથી अन् થાય છે, समानो धर्मो यस्य स सधर्मा, सधर्माणौ, सधर्माणः ।

द्विपदाद् धर्माद् अन् ७।३।१४१

૨૧ सु पूति उद् અને सुरभि ની પછી ગુણમાં વર્તમાન गन्ध શબ્દ હોય એવા બહુવ્રીહિથી इ થાય છે. सुगन्धिः कायः ।

सु–पूत्युत्–सुरभेर्गन्धाद् इद् गुणे ७।३।१४४

૨૨ ઉપમાન ની પછી ગુણમાં વર્તમાન गन्ध શબ્દ હોય એવા બહુવ્રીહિથી इ વિકલ્પે થાય છે.
उत्पलस्येव गन्धोऽस्य उत्पलगन्धि, उत्पलगन्धम् सुखम् ।

वोपमानात् ७।३।१४७

૨૩ બહુવ્રીહિમાં धनुष् નો धन्वन् અને जाया નો जानि થાય છે. पुष्पं धनुरस्य पुष्पधन्वा कामः । उमा जायाऽस्य उमाजानिः ।

धनुषो धन्वन् ७।३।१५८

૨૪ इन् અંતવાળા સ્ત્રીલિંગ બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે. बहवो दण्डिनोऽस्यां बहुदण्डिका सेना । बहुस्वामिका पुरी । પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧ । પ્ર. પા. ૪૭ નિ. ૨.

इनः कच् ७।३।१७०

૨૫ ऋकारान्त નામો તેમજ જે નામોથી ऐ आस् आस् અને आम् પ્રત્યયો (પ્ર. પા. ૩૯) નિત્ય થતા હોય એવાં નામો જેને અંતે હોય એવા બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે.
बहुकर्तृकः । बहुनदीको देशः । सवधूकः । તૃ. પરિ. નિ. ૧૩

ऋदु–नित्यदितः ७।३।१७१

૨૬ न પછી अर्थ હોય એવા બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે.
न विद्यतेऽर्थो यस्य तद् अनर्थकं वचः ।

नञोऽर्थात् ७।३।१७४

૨૭ શેષ—બાકી કેટલાક બહુવ્રીહિથી વિકલ્પે क [कच्] થાય
वीरपुषको वीरपुरुषो ग्रामः । बहुस्वामि, बहुस्वा
नगरम् । सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः, सक
सपक्षकः, सपक्षः ।
शेषाद् वा ७।३।१७५

પાઠ ૩૨ મો. અવ્યયીભાવ સમાસ

૧ (૧) 'પરસ્પર ગ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં સપ્તમ્ય-
ન્તનામ, બીજા એવાજ સપ્તમ્યન્ત નામ સાથે, તથા-
(૨) 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં તૃતી
યાન્ત નામ, બીજા એવાજ તૃતીયાન્ત નામ સા
અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.
(૧) केशेषु च केशेषु च मिथः गृहीत्वा कृतं युद्धम्—
केशाकेशि । નિ. ૧૧
(૨) दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्—
दण्डादण्डि ।
तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धे
ऽव्ययीभावः ३।१।२६

। અકારાન્ત સિવાયના અવ્યયીભાવ સમાસથી વિભક્તિના પ્રત્યયોનો
લોપ થાય છે. केशाकेशि ।
अनतो लुप् ३।२।६

૨ पारे मध्ये अग्रे અને अन्तः નામ, ષષ્ઠયન્ત નામ સા
પૂર્વપદની મુખ્યતાએ વિકલ્પે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.
गङ्गायाः पारम् पारेगङ्गम् પક્ષે गङ्गापारम् (ષષ્ઠીતત્પુરુષ)
गङ्गायाः मध्यम् मध्येगङ्गम् ,, गङ्गामध्यम् ,,

वनस्य अग्रम् अग्रेवणम् ,, वनाग्रम् ,,
गिरेरन्तः अन्तर्गिरि ,, गिर्यन्तः ,,

पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा ३।१।३०

॥ અવ્યયીભાવ સમાસ **નપુંસક** લિંગે છે. પા. ૨૦. નિ. ૫.
पारेगङ्गम् ।

॥ સમાસ પ્રકરણમાંના નિયમોમાં જે નામ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકેલું છે તે નામ સમાસમાં પૂર્વમાં મૂકાય છે. **पारेगङ्गम् ।**

प्रथमोक्तं प्राक् ३।१।१४८

૩ 'અવધારણ' જણાતું હોય તો **यावद्** નામ, **બીજા નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **અવ્યયીભાવ** સમાસ પામે છે. **यावन्ति अमत्राणि तावन्त इति यावदमत्रमतिथीनामन्त्रयस्व** । વાસણથી અતિથિનું 'અવધારણ' થાય છે.

यावदियत्वे ३।१।३१

૪ **परि अप आ बहिस्** તથા **अञ्च्** જેને અન્તે છે એવાં અવ્યય નામો, **પંચમ્યન્ત નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **અવ્યયીભાવ** સમાસ પામે છે.

परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम् । अपत्रिगर्तम् । अपविचारात् अपविचारम् । आ ग्रामात् आग्रामम् । बहि र्ग्रामात् बहिर्ग्रामम् । प्राग् ग्रामात् प्राग्ग्रामम् ।

पर्यपाङ्-बहिरच् पञ्चम्या ३।१।३२

V **परि** અને **अप** સાથે જોડાએલા નામથી પંચમી વિભક્તિ થાય છે, પણ તે નામ 'વર્જ્ય' હોય તો. **परि अप वा पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः** પાટલીપુત્રને વર્જીને મેઘ વરસ્યો.

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये । २।२।७१

V 'અવધિ' અર્થમાં વર્તમાન નામથી आ ના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે. आ मुक्तेः संसारः મુક્તિ સુધી સંસાર છે. મુક્તિમાં નથી. आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य કુમારો સુધી (કુમારોમાં પણ) ગૌતમનો યશ વ્યાપી ગયો.
અવધિના બે અર્થ થાય છે, મર્યાદા અને અભિવિધિ.
પ્રથમના દાખલામાં મર્યાદા છે. બીજામાં અભિવિધિ છે.
आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः અહીં બન્ને અર્થ લઈ શકાય.

आङावधौ २।२।७०

VI प्रभृति (આરંભીને, શરૂ કરીને) અર્થવાળા શબ્દો, अन्य અર્થવાળા શબ્દો. दिक् શબ્દો તેમજ बहिस् आरात् અને इतर શબ્દોના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે.
ततः प्रभृति । ग्रीष्मादारभ्य । अन्यो मैत्रात् । भिन्नश्चैत्रात् । ग्रामात्पूर्वस्यां दिशि वसति । पश्चिमो रामाद्युधिष्ठिरः । प्राग् ग्रामात् । बहिर्ग्रामात् आराद् ग्रामात्क्षेत्रम् । इतरश्चैत्रात् ।

प्रभृत्यन्यार्थ-दिग्शब्द-बहिरारादितरैः २।२।७५

૫ 'અભિમુખ' અર્થમાં વર્તતું अभि અને प्रति નામ, લક્ષણ— ચિહ્નવાચિ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે. अभि अग्निम् अभ्यग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । અગ્નિ તરફ પતંગીયાં પડે છે.
અગ્નિવડે પતંગીયાનું પડવું જણાય છે, માટે અગ્નિ લક્ષણ છે.

लक्षणेनाभि-प्रत्याभिमुख्ये ३।१।३३

૬ अनु નામ, દીર્ઘતા સૂચક લક્ષણ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.
अनु गङ्गां दीर्घा अनुगङ्गम् वाराणसी ગંગા જેમ લાંબી છે તેમ કાશી નગરી લાંબી છે. ગંગાને કાંઠે કાંઠે કાશી છે

दैर्घ्येऽनुः ३।१।३४

૭ 'સમીપ' અર્થમાં વર્તમાન નામ, **બીજા નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **અવ્યયીભાવ** સમાસ પામે છે.
अनु नृपस्य अनुनृपं पिशुनाः રાજા પાસે ચાડિયા હોય છે.

समीपे ३।१।३५

૮ જુદા જુદા અર્થમાં રહેલ **અવ્યય** નામ, **બીજા નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય **અવ્યયીભાવ** સમાસ પામે છે.

१ स्त्रीपु निधेहि	अधिस्त्रि निधेहि ।
वेलायाम्	अधिवेलं भुङ्क्ष्व ।
२ कुम्भस्य समीपे	उपकुम्भम् । उपारामम् ।
३ मक्षिकाणाम् अभावः	निर्मक्षिकम् । निरालोकम् ।
४ हिमस्य अत्ययः	अतिहिमम् ।
५ रथस्य पश्चात्	अनुरथम् ।
६ ज्येष्ठस्यानुक्रमेण	अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु ।
वृद्धानुक्रमेण	अनुवृद्धं साधूनर्चय ।
७ तृणमपि अपरित्यज्य	सतृणमभ्यवहरति । सतुषम् ।

विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपद्-सदृक्-सम्पत्-साकल्या-ऽन्तेऽव्ययम् ३।१।३९

૯ યોગ્યતા, વીપ્સા, અર્થની અનતિવૃત્તિ અને સાદૃશ્ય અર્થમાં વર્તમાન **અવ્યય** નામ **બીજા નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય **અવ્યયીભાવ** સમાસપામે છે.

रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् चेष्टते રૂપને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે.
अर्थं अर्थं प्रति प्रत्यर्थम् દરેક અર્થ પ્રત્યે.
दिनं दिनं प्रति प्रतिदिनम् દરરોજ.

शक्तेरनतिक्रमेण यथाशक्ति पठ શક્તિ પ્રમાણે ભણ.
शीलस्य सादृश्यम् सशीलमनयोः એ બેનાં શીલનું સાદૃશ્ય છે.

योग्यता-वीप्सार्थानतिवृत्ति-सादृश्ये ३।१।४०

૧૦ સાદૃશ્ય વિના ઉપરોક્ત અર્થમાં यथा **અવ્યય, બીજા નામ** સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **નિત્ય અવ્યયીભાવ** સમાસ પામે છે.

रूपस्य अनुरूपम् यथारूपम् चेष्टते ।
ये ये वृद्धाः तान् यथावृद्धमभ्यर्चय ।
सूत्रस्य अनतिवृत्त्या यथासूत्रमनुतिष्ठति ।
સૂત્ર પ્રમાણે અનુષ્ઠાન (ધર્મક્રિયા) કરે છે.

यथाऽथा ३।१।४१

૧૧ યુદ્ધ અર્થમાં થયેલ સમાસને છેડે इ [इच्] થાય છે.
केशाकेशि । પા. ૨૨ નિ. । જુઓ.

इच् युद्धे ७।३।७४

V।। इ [इच्] પ્રત્યયાન્ત વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં, પૂર્વપદનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે અથવા તો તેને ઠેકાણે आ થાય છે.
केशाकेशि । मुष्टीमुष्टी । मुष्टामुष्टि । अस्यसि ।

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ३।२।७२

૧૨ प्रति परस् અને अनु પૂર્વે છે અને अक्षि અન્તે છે એવા અવ્યયીભાવથી अ થાય છે. अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम् । अक्ष्णोः परः परोक्षम् । अक्ष्णोः समीपम् अन्वक्षम् ।

प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् ७।३।८७

૧૩ अन् અન્તવાળા અવ્યયીભાવથી अ થાય છે.
राज्ञः समीपम् उपराजम् । आत्मनि अध्यात्मम् ।

अनः ७।३।८८

VIII તદ્ધિતનો પ્રત્યય પર છતાં, न् કારાન્ત નામોનો અપદમાં રહેલ અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવ લોપાય છે. राज्ञः समीपम् उपराजम्

नो ऽपदस्य तद्धिते ७।४।६१

૨૪ अन् અન્તવાળું નામ નપુંસક હોય તો વિકલ્પે अ થાય છે. उपचर्मम् । उपचर्म । अहः अहः प्रति प्रत्यहम् । प्रत्यहः

नपुंसकाद् वा ७।३।८९

૨૫ આ સિવાય પણ બીજા ઘણા અવ્યયીભાવ સમાસોથી નિત્ય કે વિકલ્પે अ થાય છે.

अक्ष्णोः समीपम् समक्षम् । प्रतिशरदम् । ઇ૦ નિત્ય.
अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपनदम् उपनदि ।
उपककुभम्, उपककुप् ઇ૦ વિકલ્પે.

संकटाभ्याम् ७।३।८६ **शरदादेः ७।३।९२**

गिरि–नदी–पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद् वा ७।३।९०

પાઠ ૩૩ મો. તત્પુરૂષ સમાસ

૧ ઉપસર્ગો, ऊरी, उररी, श्रत्, पादुस् आविस् વિગેરે તથા च्वि પ્રત્યયાંત શબ્દો, તથા अलम् सत् असत् तिरस् વિગેરે શબ્દો, ધાતુ સાથે સંબંધ રાખતા હોય ત્યારે, ગતિસંજ્ઞક થાય છે, અને ધાતુનીપૂર્વે જોડાય છે.

ऊर्याद्यनुकरण–च्वि–डाचश्च गतिः ३।१।२

भूषादर–क्षेपे ऽलं–सदसत् ३।१।४

तिरोऽन्तर्धौ ३।१।९

૨ ગતિતત્પુરુષ—ગતિસંજ્ઞક નામો અને कु નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે. प्रकृत्य । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीभूतम् ।अलङ्कृत्य । सत्कृत्य । असत्कृत्य । तिरोभूय। कु અ૦ પાપ કે અલ્પ અર્થમાં છે. कुत्सितः ब्राह्मणःकुब्राह्मणः। कुपुरुषः । ईषदुष्णं काष्णं, कवोष्णम्, कदुष्णम् ।

गति–क्वन्यस्तत्पुरुषः ३।१।४२

। સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં कु નો कद् થાય છે. જેમકે—कुत्सितोऽश्वः कदश्वः ।

कोः कत् तत्पुरुषे ३।२।१३०

॥ अक्ष અને पथिन् ઉત્તરપદ પર છતાં, कु નો का થાય છે. काक्षः । कापथम् ।

काक्ष–पथोः ३।२।१३४

III पुरुष પર છતાં, कु નો વિકલ્પે का થાય છે, कापुरुषः कुपुरुषः ।

पुरुषे वा ३।२।१३५

IV ઉત્તરપદ પર છતાં, अल्प અર્થમાં कु નો का થાય છે. ईषन्मधुरम् कामधुरम् ।

अल्पे ३।२।१३६

V उष्ण શબ્દ પર છતાં, कु નો का અને कव પણ થાય છે. कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

का–कवौ वोष्णे ३।२।१३७

૩ નિંદા અને કૃચ્છ્ર અર્થમાં રહેલું दुर् નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. निन्दितः पुरुषः दुष्पुरुषः । दुर्जनः । कृच्छ्रेण कृतम् दुष्कृतम् । निन्दितं कृतम् दुष्कृतम् ।

दुर् निन्दा–कृच्छ्रे ३।१।४३

૪ પૂજા અર્થમાં રહેલું सु નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. शोभनः राजा सुराजा । એ પ્રમાણે, सुजनः ।

सुः पूजायाम् ३।१।४४

૫ અલ્પાર્થ आ અ. બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. ईषत् पिङ्गलः आपिङ्गलः ।

आङ् अल्पे ३।१।४६

૬ પ્રાદિ તત્પુરુષ–प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः । प्रवृद्धः गुरुः प्रगुरुः । विरुद्धः पक्षः विपक्षः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । अभिप्रपन्नः मुखम् अभिमुखः । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अनुगतमर्थेन अन्वर्थं नाम । वियुक्तमर्थेन व्यर्थं वचः । उद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः । उत्क्रान्तं सूत्रात् उत्सूत्रम् वचः

प्रात्यव–परि–निरादयो गत–क्रान्त–क्रुष्ट–ग्लान–क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ३।१।४७

૭ ઉપપદ તત્પુરુષ— કૃત્પ્રત્યય

कुम्भं करोति कुम्भकारः । तन्तून्वयात तन्तुवायः ।
पापं हन्ति पापघातो यतिः । (પા. ૩૬ નિ. ૪)
भारं वहति भारवाहः । द्वारं पालयति द्वारपालः अ [अण्]

ङस्युक्तं कृता ३।१।४९

૮ न [नञ्] અવ્યય, બીજા નામ સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામે છે.

न ब्राह्मणः	अब्राह्मणः	तत्सदृशः	क्षत्रियादिः કોઈ વર્ણ
न शुक्लः	अशुक्लः	,,	पीतादिः કોઈ વર્ણ.
न धर्मः	अधर्मः	तद्विरुद्धः	पाप्मा પાપ.
न सितः	असितः	,,	कृष्णः કાળો.
न अग्निः	अनग्निः	तदन्यः	અગ્નિ સિવાય કોઈ.
न वायुः	अवायुः	,,	વાયુ સિવાય કોઈ.

न वचनम् अवचनम् तदभावः વચનનો અભાવ.
न वीक्षणम् अवीक्षणम् ,, વીક્ષણનો અભાવ.
नञ् ३।१।५१

૯ અંશિ તત્પુરુષ—અંશ (અવયવ) અર્થવાળા पूर्व, अपर, अधर અને उत्तर શબ્દો, અભિન્ન (એક) અંશી (અવયવી) નામ સાથે સમાસ પામે છે. पूर्वं, पूर्वो वा कायस्य पूर्वकायः अपरकायः। अधरकायः। उत्तरकायः।

पूर्वापराधरोत्तरम् अभिन्नेनांशिना ३।१।५२

૧૦ सायम् अह्नः सायाह्नः। मध्यमह्नः मध्याह्नः। मध्यं दिनस्य मध्यन्दिनम्। मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः पुं.। વિગેરે અંશિ તત્પુરુષ સમાસો છે.

सायाह्नादयः ३।१।५३

૧૧ સમ અંશ (સરખા ભાગ)માં વર્તમાન अर्ध (ન.) શબ્દ અભિન્ન અંશિ નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે.
अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली। પક્ષે, ષષ્ઠી તત્પુરુષ पीप्पल्यर्धम्। એ પ્રમાણે, अर्धग्रामः, ग्रामार्धम्। अर्धापूपः। अपूपार्धम्। અસમ અંશમાં अर्ध પુ. છે, ग्रामार्धः, नगरार्धः (ષ. તત્પુરુષ)

समेंशे ऽर्द्धं नवा ३।१।५४

૧૨ મેય તત્પુરુષ—એકવચનમા રહેલું કાલવાચિ નામ અને द्विगु સમાસના વિષયમાં રહેલું કાલવાચિ નામ, મેયવાચિ (માપ કરવા યોગ્ય) નામ સાથે સમાસ પામે છે.
मासो जातस्य मासजातः। एवं संवत्सरजातः।
મહિનાનો જન્મેલો, વરસનો જન્મેલો, આ પ્રમાણે અર્થ કરવો.
દ્વિગુ—વિષય—एको मासो जातस्य एकमासजातः એક માસનો જન્મેલ, द्वे अहनी सुप्तस्य द्वयहसुप्तः। બે દિવસનો સુતેલો.

कालो द्विगौ च मेयैः ३।१।५७

૧૩ વિભક્તિ તત્પુરુષ-(૧) દ્વિતીયાંત કાલવાચિનામ, વ્યાપક (તેમાં વ્યાપીને રહેલ) નામ સાથે સમાસ પામે છે. **मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम्** મુહૂર્ત પર્યંત સુખ. **मुहूर्ताध्ययनम्** ।

व्याप्तौ ३।१।६१

(૨) દ્વિતીયાન્ત નામ **श्रित** વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે. **धर्मं श्रितः धर्मश्रितः । संसारं अतीतः संसारातीतः । नरकं पतितः नरकपतितः । निर्वाणं गतः निर्वाणगतः । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः । हिताशंसुः । सुखेच्छुः ।** ૪૦

श्रितादिभिः ३।१।६२

૧૪ (૧) તૃતીયાન્ત નામ, તેનાથી કરાયેલ ગુણવાચક વિશેષણ નામો સાથે સમાસ પામે છે. **शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुलाखण्डः । कुसुमैः कृतः सुरभिः कुसुमसुरभिः ।**

तृतीया तत्कृतैः ३।१।६५

(૨) તૃતીયાન્ત નામ, **ऊन** અને તેના અર્થવાળા નામો સાથે તથા **पूर्व** વિગેરે નામો સાથે સમાસ પામે છે. **माषेणोनम् माषोनम् । माषविकलम् । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मासावरः । भ्रात्रातुल्यः भ्रातृतुल्यः । धान्येनार्थः धान्यार्थः । एकेन अधिका एकाधिका दश ।**

ऊनार्थ–पूर्वाद्यैः ३।१।६७

(૩) કર્તા અને કરણમાં થએલ તૃતીયા વિભક્તિવાળા નામ, કૃદન્ત નામ સાથે સમાસ પામે છે. **आत्मना कृतं आत्मकृतम् । नखैः निर्भिन्नः नखनिर्भिन्नः । चैत्रेण नखनिर्भिन्नः चैत्रनखनिर्भिन्नः । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । काकपेया नदी ।**

कारकं कृता ३।१।६८

૧૫ (૧) વિકારવાચક ચતુર્થ્યન્ત નામ, પ્રકૃતિવાચિ નામ સાથે સમાસ પામે છે.

कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम्। यूपाय दारु यूपदारु।
હિરણ્ય–સોનું એ મૂળ–પ્રકૃતિ છે, અને કુંડલ તેનો વિકાર છે.
(૨) ચતુર્થ્યન્ત નામ, हित, सुख, रक्षित અને बलि વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.

गोभ्यः हितम् गोहितम्। अश्वाय घासः अश्वघासः।
धर्माय नियमः धर्मनियमः। देवाय देयम् देवदेयम्।

चतुर्थी प्रकृत्या ३।१।७० हितादिभिः ३।१।७१

(૩) ચતુર્થ્યન્ત નામ, ચતુર્થીના અર્થ (માટે, વાસ્તે, સારૂ)માં વર્તમાન अर्थ નામ સાથે સમાસ પામે છે.
पित्रे इदम् पित्रर्थं पयः। आतुराय इयम् आतुरार्था यवागूः।
उदकाय अयम् उदकार्थो घटः।

तदर्थार्थेन ३।१।७२

૧૬ (૧) પંચમ્યન્ત નામ, भय વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.
वृकाद् भयम् वृकभयम्। चौराद् भीतिः चौरभीतिः।
भयाद् भीता भयभीता। स्थानात् भ्रष्टः स्थानभ्रष्टः।

पञ्चमी भयाद्यैः ३।१।७३

(૨) शतात् परे परःशताः સોથી વધારે, सहस्रात् परे परः सहस्राः। परोलक्षाः। पर નું परस् થાય છે.

परः शतादिः ३।१।७५

૧૭ કેટલાંક સિવાય ઘણાં ખરાં ષષ્ઠયન્ત નામ, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે:
(१) राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। गवां स्वामी गोस्वामी।

मम पुत्रः मत्पुत्रः । तव पुत्रः त्वत्पुत्रः ।

પણ पुरुषाणामुत्तमः આ ષષ્ઠીનો સમાસ ન થાય.

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ३।१।७६

(२) गणधरस्य उक्तिः गणधरोक्तिः । सर्पिर्ज्ञानम्

कृति ३।१।७७

(३) गुरूणाम् पूजकः गुरुपूजकः । गुरोःसदृशः गुरुसदृशः । भुवो भर्ता (पतिः) भूभर्ता । तीर्थस्य कर्ता तीर्थकर्ता । ઇ०

याजकादिभिः ३।१।७८

૨૮ (૧) સપ્તમ્યન્ત નામ, शौण्ड વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.

पाने प्रसक्तः शौण्डः पानशौण्डः–मद्यपः દારૂડિયો.

अक्षेषु धूर्तः अक्षधूर्तः । वाचि पटुः वाक्पटुः ।

अवसाने विरसः अवसानविरसः । ઇ०

पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । नृषु श्रेष्ठः नृश्रेष्ठः ।

सप्तमी शौण्डाद्यैः ३।१।८८

(२) समरे सिंहः इव समरसिंहः । रणव्याघ्रः ઇ०

सिंहाद्यैः पूजायाम् ३।१।८९

(૩) तीर्थे काकः इव तीर्थकाकः । तीर्थसारमेयः ઇ०

काकाद्यैः क्षेपे ३।१।९०

૨૯ કર્મધારય–એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલ વિશેષણ નામ વિશેષ્ય નામ સાથે કર્મધારય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે.

(૧) नीलं च तद् उत्पलं च निलोत्पलम् લીલું કમળ.

नीले च ते उत्पले च नीलोत्पले । नीलानि च तानि उत्पलानि च नीलोत्पलानि पट्वी चासौ भार्या च पटुभार्या । कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः ।

कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च कृष्णसारङ्गः કાળું હરણ.

शुक्लश्चासौ कृष्णश्च शुक्लकृष्णः । कृष्णशुक्लः ।

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३।१।९६

(૨) पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः ।

पूर्वं छिन्नः पश्चाद् प्ररूढः छिन्नप्ररूढो वृक्षः । ઈત્યા૦

पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् ३।१।९७

VI કર્મધારય માં પૂર્વનું પદ પુંવત્ થાય છે, પણ ऊ [ऊङ्] પ્રત્યયાન્ત પદ પુંવત્ થતું નથી. रक्ता चासौ माला च रक्तमाला।

पुंवत् कर्मधारये ३।२।५७

(૩) को (कुत्सितः) राजा किंराजा ।

कः ,, सखा किंसखा ।

कः ,, पुरुषः किंपुरुषः ।

कः ,, नरः किन्नरः ।

किं क्षेपे ३।१।१००

૨૦ સંખ્યાવાચક નામ, બીજા નામ સાથે. સમાહારના અર્થમાં દ્વિગુ કર્મધારય સમાસ પામે છે. (સમાહાર દ્વિગુ નંપુંસકલિંગ છે. પણ કેટલાક સ્ત્રીલિંગ અને કોઈ પુંલિંગ થાય છે.)

त्रयाणाम् भुवनानाम् समाहारः त्रिभुवनम् ।

पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारि ।

पञ्चानां शतानां समाहारः पञ्चशती । अष्टसहस्री ।

त्रयाणाम् लोकानां समाहारः त्रिलोकी । सप्ताहः नि. ૩૦

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ३।१।९९

VII અ કારાન્ત સમાહાર દ્વિગુથી સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [ङी] પ્રત્યય થાય છે.

द्विगोः समाहारात् २।४।२२

૨૧ ઉપમાનવાચિ નામ સામાન્ય ધર્મવાચિ નામ સાથે કર્મધારય સમાસ પામે છે. **मेघ इव श्यामः मेघश्यामः । व्याघ्रशूरः । मृगीव (मृगीवत्) चपला मृगचपला । तडित्पिशङ्गी ।**

उपमानं सामान्यैः ३।१।१०१

૨૨ ઉપમેયવાચિ નામ, ઉપમાનવાચિ વ્યાઘ્રાદિ શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે પણ, સાથે બન્નેના સામાન્યધર્મનું કહેવું ન હોય તો.
पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः વાઘ જેવો પુરૂષ.
એ પ્રમાણે **नरसिंहः** સિંહ જેવો નર. **मुख चन्द्रः इव मुखचन्द्र.** ચંદ્ર જેવું મુખ. **पादः पद्मम् इव पादपद्मम् ।**
शुनी सिंही इव श्वसिंही । પણ, **पुरुषः व्याघ्रः इव शूरः** અહીં સમાસ ન થાય, કેમકે બન્નેના સામાન્ય ધર્મનું કહેવું છે.

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ३।१।१०२

૨૩ **मयूरव्यंसकादि** તત્પુરુષ— **व्यंसकश्चासौ मयूरश्च मयूरव्यंसकः** છેતરનારો મયૂર. **मुण्डश्चासौ यवनश्च यवनमुण्डः ।** (વિશેષ્ય પૂર્વનિપાત) **शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । घृतप्रधाना रोटिः घृतरोटिः । एकाधिका दश एकादश । एवं द्वादश । गुडमिश्रा धानाः गुडधानाः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । श्रीवीरः ।** (મધ્યમ પદ લોપી)
मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रः મુખરૂપીચંદ્ર. **स्नेहतन्तुः ।**
प्रेम एव लतिका प्रेमलतिका પ્રેમરૂપી લતા.
दण्ड इव माथः दण्डमाथः દંડ જેવો (સરલ) માર્ગ. **वज्रकायः । तृतीयः भागः त्रिभागः, तृतीयभागः** ત્રીજો ભાગ.
अन्यो देशः देशान्तरम् । आपात एव आपातमात्रम् । ઈત્યાદિ.

मयूरव्यंसकेत्यादयः ३।१।११६

२४ ऋच् पुर् पथिन् अप् તથા धुर् અન્તવાળા સમાસથી अ થાય છે. ऋचोऽर्धम् अर्धर्चः । ऋचः समीपम् उपर्चम् । श्रियाः पूः श्रीपुरम् । जलस्य पन्थाः जलपथः । मोक्षपथः । विशालाः पन्थानः यस्मिन् विशालपथम् नगरम् । बहवः आपः यस्मिन् बह्वपं तडागम् । राज्यस्य धूः राज्यधुरा । रणधुरा । महती धूरस्य महाधुरं शकटम् ।

ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् ७।३।७६

धुरो ऽनक्षस्य ७।३।७७

२५ गो અન્તવાળા तत्पुरुषथी अ [अट्] થાય છે. राज्ञो गौः राजगवः । राजगवी । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

गोस्तत्पुरुषात् ७।३।१०५

२६ राजन् અને सखि અન્તવાળા તત્પુરુષથી अ [अट्] થાય છે. देवानां राजा देवराजः । महांश्चासौ राजा च महाराजः (પા. ૩૨ નિ. VIII) राज्ञः सखा राजसखः ।

राजन्-सखेः ७।३।१०६

२७ अहन् અંતવાળા તત્પુરુષથી अ [अट्] થાય છે. परमं च तदहश्च परमाहः પું. । उत्तमाहः પું. । पुण्यं अहः पुण्याहम् ।

अह्नः ७।३।११६

२८ सर्व શબ્દથી, अंश વાચક શબ્દોથી, संख्या વાચક શબ્દોથી અને અવ્યયથી अहन् શબ્દ હોય એવા તત્પુરુષથી अ [अट्] થાય છે. અને अहन् નો अह्न આદેશ થાય છે. अह्न પુંલિંગ છે.

सर्वमहः सर्वाह्नः । पूर्वमह्नः पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । सायाह्नः । द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजातः । अहः अति-क्रान्ता अत्यह्नी कथा ।

सर्वांश–संख्या-ऽव्ययात् ७।३।११८

૨૯ संख्यात एक पुण्य वर्षा दीर्घ અને ઉપર બતાવેલા શબ્દ પછી रात्रि હોય એવા તત્પુરુષથી अ થાય છે.

पुण्या चासौ रात्रिश्च पुण्यरात्रः पुं. वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः । रात्रेः पूर्वम् पूर्वरात्रः । अर्धरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् । रात्रिमतिक्रान्तः अतिरात्रः ।

संख्यातैक–पुण्य–वर्षा–दीर्घाच्च रात्रेरत् ७।३।११९

૩૦ अन्नन्त અને अहन्नन्त સમાહાર દ્વિગુથી अ [अट्] થાય છે. पञ्चानां तक्ष्णाम् समाहारः पञ्चतक्षी, સ્ત્રી. पञ्चतक्षम् ન. सप्तनां अह्नाम् समाहारः सप्ताहः પું. द्वयोरह्नोः द्व्यहम् ન.

द्विगोरनह्नो ऽट् ७।३।९९

પાઠ ૩૪ મો. દ્વન્દ્વ સમાસ

૧ એકી સાથે બોલતી વખતે અને (च) અવ્યયથી જોડાયેલા નામો સમાસ પામે છે, તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ (ઈતરેતર દ્વંદ્વ) वाक् च त्वक् च (अनयोः समाहारः) वाक्त्वचम् । સમાહારદ્વન્દ્વ) ઘણા નામોનો પણ થાય—धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदि-रपलाशाः । (ઈ०) पीठं च छत्रं च उपानच्च (एतेषां समाहारः) पीठच्छत्रोपानहम् । સ०

સમાહાર દ્વન્દ્વ નપુંસક લિંગ એકવચનમાં જ વપરાય છે.

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३।१।११७

१ च વર્ગના વ્યંજનો, તેમજ द्, ष् અને ह् જેને અન્તે હોય એવા સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસથી अ પ્રત્યય થાય છે.

सम्पच्च विपच्च (अनयोः समाहारः) सम्पद्विपदम् ।

वाक् च त्विट् च (,, ,,) वाक्त्विषम् ।

छत्रं च उपानच्च (,, ,,) छत्रोपानहम् ।

चवर्ग–द–ष–हः समाहारे ७।३।९८

२ સેનાનાં અંગ અને ક્ષુદ્ર જંતુનો બહુવચનમાં સમાહાર જ થાય છે. अश्वाश्च रथाश्च अश्वरथम् । रथिकाश्च अश्वारोहाश्च रथिकाश्वारोहम् । हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम् । यूकाश्च लिक्षाश्च यूकालिक्षम् । एवं–यूकामत्कुणम् । दंशमशकम् । कीटपिपीलिकम् । એકવચનમાં ઈતરેતર થાય—अश्वरथौ ।

सेनाङ्ग–क्षुद्रजन्तूनाम् ३।१।१३४

३ પ્રાણીના અંગોનો અને तूर्य (વાજિંત્ર)ના અંગોનો સમાહાર જ થાય છે. दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तौष्ठम् । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । कर्णनाशिकम् । शिरोग्रीवम् । सङ्खश्च पटहश्च सङ्खपटहम् । भेरीमृदङ्गम् ।

प्राणि–तूर्याङ्गाणाम् ३।१।१३७

४ નિત્ય વૈરવાળા શબ્દોનો સમાહાર જ થાય છે.

अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम् । एवं, मार्जारमूषिकम्, ब्राह्मणश्रमणम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ।

नित्यवैरस्य ३।१।१४१

५ જે શબ્દોનાં વિભક્તિનાં રૂપો સરખાં થતાં હોય, તે શબ્દોમાંનો એક શબ્દ જ શેષ (બાકી) રહે છે. देवश्च देवश्च देवौ ॥

स्यादावसंख्येयः ३।१।११९

૬ स्वसृ અર્થવાળા શબ્દો સાથે, भ्रातृ અર્થવાળો શબ્દ અને दुहितृ અર્થવાળા શબ્દો સાથે पुत्र અર્થવાળો શબ્દ શેષ રહે છે. भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च पुत्रौ ।

भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः ३।१।१२१

૭ माता સાથે पिता વિકલ્પે શેષ રહે છે.

माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ ।

मातरपितरौ આવો પણ પ્રયોગ બને છે.

पिता मात्रा वा ३।१।१२२

मातरपितरं वा ३।२।४७

II વિદ્યાકૃત કે યોનિકૃત સંબંધ નિમિત્ત છતે પ્રવર્તેલા ऋકારાન્ત શબ્દોના દ્વન્દ્વમાં પૂર્વપદનો आ થાય છે. होता च पोता च होतापोतारौ । माता च पिता च मातापितरौ ।

आ द्वन्द्वे ऋतां विद्या-योनिसंबंधे ३।२।३७

III તેવા ऋકારાંત નામના દ્વન્દ્વમાં पुत्र ઉત્તરપદ છતે, आ થાય છે. होतापुत्रौ । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । पितापुत्रौ ।

पुत्रे ३।२।४०

IV દેવતા દ્વન્દ્વમાં પૂર્વપદનો आ થાય છે. सूर्याचन्द्रमसौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ ઇ૦

वेद-सहश्रुता-ऽवायुदेवतानाम् ३।२।४१

V પૂર્વપદમાં महत् નો महा થાય છે. महच्च तत्सुखं च महासुखम्

जातीयैकार्थे ऽच्वेः ३।२।७०

પાઠ ૩૫ મો. ઇચ્છાદર્શક (सन्नन्त प्रक्रिया)

૧ तुम् પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુથી, ઇચ્છાના અર્થમાં स [सन्] પ્રત્યય થાય છે. (स પૂર્વે ધાતુને સેટ્, અનિટ્ અને વેટ્ પ્રમાણે इ લગાડવી ન લગાડવી. કે વિકલ્પે લગાડવી,)

शोभितुमिच्छति, शुभ् इ स- शेतुमिच्छति, शी इ स—

तुमर्हादिच्छायां सन् अतत्सनः ३।४।२१

૨ स [सन्] અન્તવાળા ધાતુનો એકસ્વરી આદ્ય અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે. शुशुभ् इस- शुशोभिष । शिशयिष ।

शुशोभिष+अ [शव्] પા. ૧ નિ. ૨+ते= शुशोभिषते પ્ર. પા. ૪ નિ. ૧ । शिशयिषते ।

सन्यङश्च ४।१।३

। અકારાન્ત ધાતુથી અશિત્ પ્રત્યયો આવ્યે છતે, અન્ત્ય अ લોપાય છે. शुशोभिषिष्यते । शुशोभिषिषीष्ट । अटिटिषिष्यति । अटिटिषिष्यात् ।

अतः ४।३।८२

૩ સ્વરાદિ ધાતુનો એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે. अटिष—अटिटिष—अटिटिषति ।

स्वरादे र्द्वितीयः ४।१।४

૪ रुद्, विद्, मुष्, ग्रह्, स्वप् અને प्रच्छ् આ ધાતુઓથી સન્ અને ક્ત્વા [सन्, क्त्वा] કિત્ જેમ થાય છે.

(કિત્ થવાથી ગુણ નહિ થાય અને ય્વૃત્ થશે.)

रुदित्वा रुरुदिषति । विदित्वा विविदिषति । પા. ૩૬ નિ. IV

मुषित्वा मुमुषिषति । गृहीत्वा जिघृक्षति । પા. ૧૩ નિ. ૧૪

सुप्त्वा सुषुप्सति પાઠ ૧૨ નિ ૯ । पृष्ट्वा पिपृच्छिषति

रुद्-विद्-मुष-ग्रह-स्वप-प्रच्छः सन् च ४।३।३२

૫ નામ્યન્ત ધાતુઓથી અનિટ્ स [सन्] કિત્વત્ થાય છે.
निनीषति । तृ, तितीर्षति ।
नामिनोऽनिट् ४।३।३३
૬ નામ્યુપાન્ત્ય ધાતુઓથી અનિટ્ स [सन्] કિત્વત્ થાય છે.
भिद्, बिभित्सते । बुध् ગ. ૪ बुभुत्सते ।
उपान्त्ये ४।३।३४
૭ (૧) ધુડાદિ स [सन्] પર છતાં, સ્વરાન્ત ધાતુઓનો તથા हन् ધાતુનો અને इ ધાતુના गम् [गमु] આદેશનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૨) तन् નો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.
चिचीषति । तुष्टूषति । कृ चिकीर्षति । हन्-जिघांसति પા. ૨૫ નિ. ૩ । तन्—तितांसति, तितंसति ।
स्वर–हन्–गमोः सनि धुटि ४।१।१०४
तनो वा ४।१।१०५
૮ सन् પ્રત્યય પર છતાં, इ 'ભણવું'નો गम् [गमु] આદેશ થાય છે અને अद् નો घस् થાય છે.
अध्येतुमिच्छति=अधिजिगांसते । जिघत्सति ।
सनीङश्च ४।४।२५
घस्लृ सनद्यतनी–घञचलि ४।४।१७
૯ દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વના अ નો स [सन्] પર છતાં इ થાય છે.
पच्, पिपक्षति । पा, पिपासति । तिष्ठासति ।
सन्यस्य ४।१।५९
૧૦ દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વના उ નો, अ વર્ણ જેને અંતે છે એવા ज, अन्तस्था અને प વર્ગ પર છતે सन् પર છતે इ થાય છે.
यु+इ स—यु यु+इ स— यियविषति । पिपविषते નિ. ૧૨ ।
ओ र्जा-ऽन्तस्था-पवर्गेऽवर्णे ४।१।६०

૧૧ इव् જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓ તથા ऋध्, भ्रस्ज्, दम्भ्, श्रि, यु, उर्णु ગ. ૨, भृ, ज्ञपि (णिगन्त ज्ञा ધાતુ), सन्, तन्, पत्, वृ, દીર્ઘ ॠ કારાન્ત ધાતુઓ અને दरिद्रा ધાતુથી स [सन्] પૂર્વે इट् વિકલ્પે થાય છે.

दिव्—दुद्यूषति પા. ૧૯ નિ. ૧૭ दिदेविषति । भ्रस्ज्, विभ्रक्षति, बिभ्रज्जिषति विभर्क्षति, विभर्जिषति । श्रि—शिश्रीषति, शिश्रयिषति । युयूषति, यियविषति । प्रोर्णुनूषति, प्रोर्णुनविषति । बुभूर्षति, बिभरिषति । तन्—तितंसति, तितनिषति । वृ—वुवूर्षते, विवरिषते । तॄ—तितीर्षति, तितरिषति । दरिद्रा—दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति । અહીં आ નો લોપ થાય છે. પા ૨૫ નિ. ૯

इवृध्—भ्रस्ज—दम्भ—श्रि—यूर्णु—भर—ज्ञपि—सनि—तनि—पति—वृ—ॠदृ—दरिद्रः सनः ४।४।४७

૧૨ ऋ, स्मि, पू (ગ. ૧ આત્મને) अञ्ज्, अश्, (ગ. ૫) कॄ, गॄ, दॄ, धॄ (ગ. ૬ આ.) અને प्रच्छ् ધાતુથી स [सन्] પૂર્વે इट् થાય છે.

अरिरिषति । सिस्मयिषते । पिपविषते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । चिकरिषति । जिगरिषति । आदिदरिषते ॥ आदिधरिषते । पिपृच्छिषति ।

ऋ—स्मि—पूङञ्जशौ—कॄ—गॄ—दॄ—धॄ—प्रच्छः ४।४।४८

नृत्, निनृत्सति । निनर्तिषति પા.૧૯ નિ. ૪
गम् जिगमिषति પા. ૧૯ નિ. ૫
क्रन्, चिक्रमिषति પા. ૧૯ નિ. ૬
वृत् કે वृध्, विवृत्सति । स्यन्द् सिष्यन्त्सति ।
પા. ૧૯ નિ. ૭. ૮. क्लृप्, चिक्लृप्सति ।

આત્મને विवर्तिषते । विवर्धिषते
सिस्यन्त्सते, सिस्यन्दिषते । चिक्लृप्सते, चिकल्पिषते ।

१३ ग्रह् गुह् અને उ વર્ણાન્ત ધાતુઓથી स [सन्] ની પૂર્વે इ થાય નહિં.

जिघृक्षति । जुघुक्षति । रुरूषति । लुलूषति । बुभूषति ।

ग्रह-गुहश्च सनः ४।४।५९

१४ સાદિ (સકારાદિ) स [सन्] પર છતાં—

(૧) ज्ञपिનો ज्ञीप् અને आप् નો ईप्

(૨) ऋध् નો ईर्त्स्

(૩) दम्भ्નો धिप्, અને धीप्

(૪) અકર્મક मुच् નો વિકલ્પે मोक्

(૫) मि, मी, मा અને दा સંજ્ઞક ધાતુના સ્વરનો इत्
मि ૫. ઉ. પ્રક્ષેપ કરવો, ઉમેરવું. मी ૯. ઉ. હિંસા કરવી.

(૬) रभ्, लभ्, शक्, पत्, અને पद् ના સ્વરનો इ થાય છે અને સર્વત્ર દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

(૧) ज्ञीप्सति ઈપ્સતિ — પ્રત્યુદાહરણ जिज्ञपयिषति
ईप्सति

(૨) ईर्त्सति — ,, अर्दिधिषति

(૩) धिप्सति, धीप्सति — ,, दिदम्भिषति

(૪) मोक्षति, मुमुक्षति

(૫) मित्सति, -ते मित्सति, -ते मित्सते,
दित्सति, धित्सति

(૬) आरिप्सते, लिप्सते, शिक्षति

(૩) कम्, अम् અને चम् સિવાયના अम् અન્તવાળા ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

रम्, रमयति । गमयति । शमयति । વિગેરે

कम्—कामयति । अम्—आमयति । चम्—चामयति ।

(૪) ऋ, (ગ. ૨. ૩.), री, ब्ली ह्री, क्नूय्, क्ष्माय् અને આ, કારાન્ત ધાતુઓને प् [पु]. ઉમેરાય છે.

अर्पयति । रेपयति । ह्रेपयति । दापयति । स्थापयति ।

॥ प् [पु] પર છતાં, અન્ત્ય નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. તથા ધાતુના य् નો લોપ થાય છે.

अर्पयति । रेपयति । ब्लेपयति । क्नोपयति । क्ष्मापयति ।

पुस्—पौ ४।३।३

य्वोः प्वय्-व्यञ्जने लुक् ४।४।१२१

(૫) पा, शो, छो, सो, वे, व्ये, ह्वे ને य् ઉમેરાય છે.

पाययति, शाययति, व्याययति, ह्वाययति ।

(૬) पा (રક્ષણ કરવું.) ને ल् ઉમેરાય છે. पालयति ।

(૭) रुह् ના ह् નો प् વિકલ્પે થાય છે. रोपयति, रोहयति

(૮) क्री, जि, અને इ (ભણવું) ના સ્વરનો आ થાય છે.

क्रापयति । जापयति । अध्यापयति ।

अमो ऽकम्यमि-चमः ४।२।२६

अर्ति-री-ब्ली-ह्री-क्नूयि-क्ष्माय्यातां पुः ४।२।२१

पा-शा-छा-सा-वे-व्या-ह्वो यः ४।२।२०

पातेः ४।२।१७

रुहः पः ४।२।१४

णौ क्री-जीङः ४।२।१०

૩ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, रभ् અને लभ् ધાતુઓમાં સ્વરની પછી न् ઉમેરાય છે. પણ પરોક્ષા અને अ [शव्] સિવાય. रम्भयति । लम्भयति । પા. ૪ નિ. ૭ रेभे । रभते । लेभे । लभते ।

रभो ऽपरोक्षा-शवि ४।४।१०२

लभः ४।४।१०३

૪ ञित् કે णित् પ્રત્યય પર છતાં हन् નો घात् થાય છે. हन् + अ [घञ्] घातः । हन् + इ [णिग्] घातयति ।

ञ्णिति घात् ४।३।१००

૫ ગત્યર્થ, બોધાર્થ, આહારાર્થ, શબ્દકર્મક (જે ધાતુઓની ક્રિયા, અથવા કર્મ, શબ્દરૂપ હોય તે.) અને નિત્ય અકર્મક, આટલા ધાતુઓનો મૂળ કર્તા પ્રેરક ભેદમાં કર્મ થાય છે. પણ नी, खाद्, अद्, ह्वे शब्दाय् અને क्रन्द् સિવાય.

गमयति चैत्रं ग्रामम् । ચૈત્રને ગામ મોકલે છે.
बोधयति शिष्यं धर्मम् । શિષ્યને ધર્મ જણાવે છે.
भोजयति बटुमोदनम् । બાળકને ભાત ખવરાવે છે.
१. जल्पयति मैत्रं द्रव्यम् । મૈત્રને દ્રવ્ય બોલાવે છે.
२. अध्यापयति बटुं वेदम् । બાળકને વેદ ભણાવે છે.
शाययति मैत्रं चैत्रः । ચૈત્ર મૈત્રને સુવાડે છે.

વિરુદ્ધ ઉદાહરણો :—

पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાત રંધાવે છે.
नाययति भारं चैत्रेण मैत्रः । મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાર ખેંચાવે છે.
અહીં મૂળકર્તાને તૃતીયા રહેશે. (પ્ર. પા. ૩૦ નિ. ૫)

गति-बोधाहारार्थ-शब्दकर्म-नित्याकर्मणामनी-
खाद्यदि-ह्वा-शब्दाय्-क्रन्दाम् २।२।५

૬ સકર્મક ધાતુઓનો મૂળકર્તા જો કર્મ ન વાપર્યું હોય તો પ્રેરક ભેદમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा ।

वा-ऽकर्मणामणिक्-कर्ता णौ २।२।४

૭ हृ અને कृ ધાતુનો મૂળકર્તા વિકલ્પે કર્મ થાય છે.
विहारयति देशं गुरुं गुरुणा वा । आहारयति ओदनं बालं बालेन वा । कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा ।

हृ-क्रो र्नवा २।२।८

૮ અનિટ્ (જેની પૂર્વે इ [इट्] ન હોય એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો લોપ થાય છે.
चोरि (ગ. ૧૦) य [क्य] चोर्यते કર્મણિ. प्र+ताडि+य (क्त्वा પ્રત્યયનો यप्), प्रताड्य । પણ चोरयित्वा ।
चोरि+इ [णिग्] = चोरि-चोरयति, ૦તે પ્રેરક
कारि+य [क्य] कार्यते એ પ્રમાણે हार्यते । योज्यते । वास्यते । दाप्यते । गरयते । आनाय्यते ઈત્યાદિ પ્રે. ક. । प्रकार्य પ્રે. સં. ભૂ. કૃ. પણ, कारयित्वा । સેટ્ છે.

णेरनिटि ४।३।८३

૯ સેટ્ त [क्त] અને तवत् [क्तवतु] પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો લોપ થાય છે. चोरि (ગ. ૧૦) चोरितः । चोरितवान्, कारि, कारितः कारितवान् પ્રે.

सेट्-क्तयोः ४।३।८४

૧૦ લઘુ સ્વર પછી રહેલા इ [णिच् કે णिग्] નો य [यप्] પર છતાં, अय् થાય છે. संकथय्य । प्रशमय्य ।

लघो र्यपि ४।३।८६

૧૧ आम् પ્રત્યય પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો अय् થાય છે.
चोरयांचकार । कारयांचकार ।

आमन्ताल्वाय्येत्नावय् ४।३।८५

IV सेट् त्वा [क्त्वा] (જેની પૂર્વે इ [इट्] આવ્યો હોય એવો) કિત્ નથી. देवित्वा । चोरयित्वा । भ्रंशित्वा । व्रश्चित्वा ।
क्त्वा ४।३।२९

V કર્મણિ પ્રયોગમાં, ગત્યર્થક, અને અકર્મક પ્રેરક ધાતુઓનું પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં આવે છે. गमयति मैत्रं ग्रामम् , गम्यते मैत्रो ग्रामं चैत्रेण । आसयति मासं मैत्रम् ; आस्यते मासं मैत्रश्चैत्रेण । गमितो मैत्रो ग्रामं चैत्रेण ।
બોધાર્થ અને આહારાર્થ તથા શબ્દકર્મક પ્રેરક ધાતુઓનું કોઈ પણ કર્મ પ્રથમામાં આવે છે.
बोधयति शिष्यं धर्मम् , बोध्यते शिष्यो धर्मम् शिष्यं धर्म इति वा भोजयत्यतिथिमोदनम् ; भोज्यतेऽतिथिरोदनम् , अतिथिमोदन इति वा । पाठयति शिष्यं ग्रन्थम् , पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम् , शिष्यं ग्रन्थ इति वा ।
कर्तुर्व्याप्यं कर्म २।२।३

પ્રેરક ભેદનાં (પા ૨૯ નિ. ૯) અદ્યતની —
आटि + अ [ङ] – कारिं + अ [ङ] –
यावि + ङ – लावि + ङ –

૧૧ इ [णिच् કે णिग्]ની પછી अ [ङ] આવે તો—
(૧) ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે, પણ જેનો સમાન સ્વર લોપાયો હોય તેવા ધાતુઓ તેમજ शास् ધાતુ અને ओण् याच् लोक् ढौक् વિગેરે (ऋदित्)ધાતુઓ વર્જીને
कथ गण रच स्पृह मृग सुख सूच વિગેરે ૧૦મા ગણના ધાતુઓ અકારાન્ત છે. कथयति । मृगयते । सुखयति । सूचयति । અહીં પા. ૩૫ નિ. ।થી इ [णिच्] પર છતાં अ નો સમાનનો લોપ થયો છે.

૬ સકર્મક ધાતુઓનો મૂળકર્તા જો કર્મ ન વાપર્યું હોય તો પ્રેરક ભેદમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा ।

वा–ऽकर्मणामणिक्–कर्ता णौ २।२।४

૭ हृ અને कृ ધાતુનો મૂળકર્તા વિકલ્પે કર્મ થાય છે. विहारयति देशं गुरुं गुरुणा वा । आहारयति ओदनं बालं बालेन वा । कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा ।

हृ–क्रो र्नवा २।२।८

૮ અનિટ્ (જેની પૂર્વે इ [इट्] ન હોય એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો લોપ થાય છે. चोरि (ગ. ૧૦) य [क्य] चोर्यते કર્મણિ. प्र+ताडि+य (क्त्वा પ્રત્યયનો यप्) प्रताड्य । પણ चोरयित्वा । चोरि+इ [णिग्] = चोरि–चोरयति, ०ते પ્રેરક कारि+य [क्य] कार्यते એ પ્રમાણે हार्यते । योज्यते । वास्यते । दाप्यते । गस्यते । आनाय्यते ઈત્યાદિ પ્રે. ક. । प्रकार्य પ્રે. સં. ભૂ. કૃ પણ, कारयित्वा । સેટ્ છે.

णेरनिटि ४।३।८३

૯ સેટ્ त [क्त] અને तवत् [क्तवतु] પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો લોપ થાય છે. चोरि (ગ. ૧૦) चोरितः । चोरितवान्, कारि, कारितः कारितवान् પ્રે.

सेट्–क्तयोः ४।३।८४

૧૦ લઘુ સ્વર પછી રહેલા इ [णिच् કે णिग्] નો य [यप्] પર છતાં, अय् થાય છે. संकथय्य । प्रशमय्य ।

लघो र्यपि ४।३।८६

૧૧ आम् પ્રત્યય પર છતાં, इ [णिच् કે णिग्] નો अय् થાય છે. चोरयांचकार । कारयांचकार ।

आमन्ताल्वाय्येत्नावय् ४।३।८५

(૨) **अततक्षत्**–આમાં પછીનો સ્વર લઘુ નથી કેમકે તેની પછી સંયોગ છે. **क्ष्** સંયુક્ત છે, માટે પૂર્વના अ નો इ થયો નથી. **अचकथत्**–આમાં **સમાન**નો લોપ થાય છે, કેમકે **कथ** ધાતુમાં **સમાન** છે. (**अचीकथत्** પણ વપરાય છે.) **अचकमत**–આમાં इ [**णिग्**] નથી, સીધો अ [ङ] પ્રત્યય લાગેલો છે.
(૩) **अचिक्वणत्**–આમાં પૂર્વનો સ્વર લઘુ નથી કેમકે તેની પછી સંયોગ છે, માટે દીર્ઘ થયો નથી **उर्णु–और्णुनवत्**–આમાં ધાતુ સ્વરાદિ છે, માટે પૂર્વનો–णुનો સ્વર उ દીર્ઘ ન થયો. **अचकथत्** । **असुसुखत्**–આમાં સમાનનો લોપ છે.

---

(૪) **स्मृ, दृ, त्वर्, प्रथ्, म्रद्, स्तृ**, અને **स्पश्** ના પૂર્વના સ્વરનો अ થાય છે. **अससमरत्** । **अददरत्** । **अतत्वरत्** । **अपप्रथत्** । **अमम्रदत्** । **अतस्तरत्** । **अपस्पशात्** ।

स्मृ–दृ–त्वर–प्रथ–म्रद्–स्तृ–स्पशेरः ४।१।६५

(૫) **वेष्ट्** અને **चेष्ट्** ના પૂર્વના સ્વરનો વિકલ્પે अ થાય છે. **अववेष्टत्, अविवेष्टत्** । **अचचेष्टत्–अचिचेष्टत्** ।

वा वेष्ट-चेष्टः ४।१।६६

(૬) **गण** ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો ई અને अ થાય છે. **अजीगणत्, अजगणत्** ।

ई च गणः ४।१।६७

(૭) **भ्राज्, भास् भाष्, दीप्, पीड्, जीव्, मील्, कण्, रण्, वण्, भण्, श्रण्, ह्वे, हेठ्, लुट्, लुप्**, અને **लप्** નો ઉપાન્ત્ય વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

अबिभ्रजत् – अबभ्राजत् । **अबीभसत् – अबभासत्** । **अबीभषत् – अबभाषत्** । **अदीदिपत् – अदिदीपत्** ।

अटि + अ [ङ] – પા. ૩૫ નિ. ૩ अटिटि + अ – નિ. ૮ મા अटिटत् । करि + ङ – પા. ૨૯ નિ. ૮ क्र करि – चकरि + ङ – यवि+ङ – यु यवि +ङ – लवि + ङ – लु लवि+ङ –

VI ણ્યન્ત ધાતુઓમાં મૂળ ધાતુ ડબલ કરવો, એટલે क करि એમ ન કરતાં क्र करि આ પ્રમાણે ધાતુ ડબલ કરવો. જેથી क्षु નું પ્રે. ઈચ્છા. चुक्षावयिपति ઈ. પણ સિદ્ધ થશે.

उपान्त्यस्या–ऽसमानलोपि–शास्वृदितो ङे ४।२।३५

ओ र्जा–ऽन्तस्था–ऽपवर्गे ऽवर्णे ४।१।६०

(૨) દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનું, લઘુ (દીર્ઘ ન હોય અથવા જેની પછી સંયોગ ન હોય, તેવો) સ્વર પર છતાં, ઇચ્છાદર્શકની જેમ (**सन्वत्** પા. ૩૫ નિ. ૯. ૧૦) કાર્ય થાય છે, પણ જેમાં સમાન સ્વરનો લોપ થયો હોય તેવા ધાતુઓને વર્જીને.

चिकरि + ङ – यियवि + ङ – लिलवि + ङ –

असमानलोपे सन्वल् लघुनि ङे ४।१।६३

(૩) દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના લઘુસ્વરનો જો તેની પછી લઘુસ્વર હોય તો દીર્ઘ થાય છે. પણ સ્વરાદિ ધાતુઓ અને સમાન લોપવાળા ધાતુઓને વર્જીને.

अचीकरत् । अयीयवत् । अलीलवत् ।

लघो दीर्घो ऽस्वरादेः ४।१।६४

નિ. ૧૧ (૧) (૨) અને (૩) નાં પ્રત્યુદાહરણો—

(૧) **अशुशूचत्**–આમાં **સમાનનો** લોપ છે, કેમકે **सूच** ધાતુને છેડે अ **સમાન** સ્વર છે, માટે ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ થયો નથી. **शास्, अशशासत् । ओण्, मा ओणिणत् । याच्, अययाचत् । लोक्, अलुलोकत् । ढौक्, अडुढौकत् ।**

દશમા ગણનાં (પા. ૨૯ નિ. ૯)

અદ્યતની:-अचूचुरत्। अचकथत्। अजीगणत्। अजगणत्, ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત પ્રેરકના નિયમો લગાડી કરવાં.

ξ૨ धारि ધાતુના યોગમાં, લેણદાર (ઉત્તમર્ણ) ને ચતુર્થી થાય છે. धृ ગ. ૬. આ. ધરવું-રહેવું. ध्रियते शतम्। ध्रियमाणं शतं प्रयुङ्क्ते इति धारयति शतम्। चैत्राय शतं धारयति मैत्रः ચૈત્રના સો રૂપીઆ મૈત્ર ધારણ કરે છે

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

VII दान्तः, दमितः। शान्तः शमितः। पूर्णः, पूरितः। दस्तः, दासितः। स्पष्टः, स्पाशितः। छन्नः, छादितः। ज्ञप्तः, ज्ञापितः।

આ પ્રેરક ભૂત કૃદન્તો વિકલ્પે ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-छन्न-ज्ञप्तम्

४।४।७५

VIII दुष् ધાતુનો उ, णि પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूषयति।

ऊद् दुषो णौ ४।२।४०

IX પ્રેરક ભેદના કર્તરિ પ્રયોગમાં અદ્યતનીમાં अ [ङ] લાગે છે પણ કર્મણિ પ્રયોગમાં નહિ.

अनायि अनायिषाताम् अनाययिषाताम् अनायिषत अनाययिषत પા. ૨૭ નિ. ૧૧ પા. ૧૯ નિ. ૧૮ પા. ૩૬ નિ. ૮

णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्तरि ङः ३।४।५८

મધ્યમા સમાપ્ત

अचीकणत् – अचकाणद् । ह्वे-अजूहवत्-अजुहावत् ।
अजीहिठत् – अजिहेठत् । अलूलुटत् – अलुलोटत् ।

भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां नवा ४।२।३६

(૮) ઉપાન્ત્ય ऋ વર્ણનો વિકલ્પે ऋ થાય છે.
चृत् – अवीवृतत् – अववर्तत् ।
कृत् ग- १० अचीकृतत् – अचिकीर्तत् ।

ऋद् ऋवर्णस्य ४।२।३७

(૯) घ्रा ના ઉપાન્ત્યનો વિકલ્પે इ થાય છે.
अजिघ्रिपत् – अजिघ्रपत् ।

जिघ्रतेरिः ४।२।३८

(૧૦) स्था ના ઉપાન્ત્યનો નિત્ય इ થાય છે. अतिष्ठिपत् ।

तिष्ठतेः ४।२।३९

(૧૧) पा પીવું નો पीव्य થાય છે. અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
अपीप्यत् ।

ङे पिबः पीप्य् ४।१।३३

(૧૨) स्वप् નો सुप्, ह्वे નો हु અને श्वि નો વિકલ્પે शु થાય છે. असूपुपत् । अजूहवत् । अशूशवत्, अशिश्वयत्

स्वपेर्यङ्-ङे च ४।१।८०

द्वित्वे ह्वः ४।१।८७

श्वेर्वा ४।१।८९

આશી:—
कारि + यात् – નિ. ૮ कार्यात् कार्यास्ताम् कार्यासुः ઇ.
આ. कारयिषीष्ट ० षीयास्तात् ० षीरन् ૯૦

૪ વિકરણ પ્રત્યય થવાનો ન હોય ત્યારે, आय વિગેરે (ઉપર કહેલા) પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. गोपायिता गोपिता गोप्ता । ક० गोपाय्यते (પા. ૩૫ નિ. ।) गुप्यते । गोपायांचकार जुगोप । पणयांचकार पेणे । कामयिता कमिता । ऋतीयिता अर्तिता । ऋतीयांचक्रे आनर्त्त ।

अ-शवि ते वा ३।४।४

૫ 'ગર્હા કરવી' એ અર્થમાં गुप् ધાતુથી અને 'ક્ષમા કરવી' એ અર્થમાં तिज् ધાતુથી સ્વાર્થમાં स [सन्] પ્રત્યય થાય છે. जुगुप्सते गर्हते इत्यर्थः । तितिक्षते सहते इत्यर्थः ।

गुप्-तिजो गर्हा-क्षान्तौ सन् ३।४।५

૬ 'સંશય' અને 'પ્રતિકાર' એ બે અર્થમાં कित् ધાતુથી સ્વાર્થમાં सन् પ્રત્યય થાય છે. विचिकित्सति मे मनः संशेते इत्यर्थः । મારું મન સંશય કરે છે. व्याधिं चिकित्सति प्रतिकरोतीत्यर्थः । વ્યાધિનો પ્રતિકાર કરે છે.

कितः संशय-प्रतिकारे ३।४।६

૭ 'નિશાન' એ અર્થમાં शान् ધાતુથી, 'આર્જવ' એ અર્થમાં दान् ધાતુથી 'વિચાર' એ અર્થમાં मान् ધાતુથી અને 'વૈરુપ્ય' એ અર્થમાં बध् ધાતુથી સ્વાર્થમાં [सन्] પ્રત્યય થાય છે અને (દ્વિરુક્તિ થયે છતે પૂર્વના) इ નો દીર્ઘ થાય છે.

शीशांसते । शीशांसति शस्त्रम् । શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે
दीदांसते । दीदांसति । સરળતા રાખે છે.
मीमांसते धर्मम् । ધર્મને વિચારે છે
बीभत्सते । વિરૂપતા કરે છે, મોં બગાડે છે.

शान्-दान्-मान्-बधाद् निशानार्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ३।४।७

ઉત્તમા

પાઠ ૧ લો. ધાતુપાઠમાં અપઠિત ધાતુઓ

। ભ્વાદિ વિગેરે દશ ગણોના **ધાતુપાઠમાં** પઠિત (કહેલા) ધાતુઓ પૂર્વે આપ્યા છે, હવે-અહીં, ધાતુપાઠમાં અપઠિત-**લૌકિક**, **સૌત્ર** અને **વાક્ય-કરણીય** ધાતુઓ આપવામાં આવે છે.

क्रियार्थो धातुः ३।३।३

॥ उद् પછી स्था અને स्तम्भ् નો स् લોપાય છે उत्थानम् उत्तभ्नाति ।

उदः स्था–स्तम्भः सः १।३।४४

પાઠ ૨ જો. સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓ

૧ गुप् 'રક્ષણ કરવું' धूप् विच्छ् पण् અને पन् ધાતુથી સ્વાર્થમાં आय પ્રત્યય થાય છે. गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पण् અને पन् ધાતુ आय પ્રત્યય લાગ્યા પછી, પરસ્મૈપદી છે. पणायति । पनायति । ક્વચિત્ पणायते । पनायते । વ્યાપાર અર્થમાં पण् ધાતુને અન્યમતે आय લાગતો નથી. शतस्य पणते ।

गुपौ–धूप–विच्छि–पणि–पनेरायः ३।४।१

૨ कम् ધાતુથી સ્વાર્થમાં इ [णिङ्] પ્રત્યય થાય છે. कामयते ।
कमेः णिङ् ३।४।२

૩ ऋत् ધાતુથી સ્વાર્થમાં ईय [ङीय] પ્રત્યય થાય છે અને આત્મને પદી થાય છે. ऋतीयते ।

ऋतेः ङीयः ३।४।३

૪ यङन्त ધાતુઓ આત્મનેપદી છે. पापच्य + ते—
દ્વિતીયા પા. ૧ નિ. ૨થી पापच्य+अ [शव्]+ते પ્રથમા પા. ૪ નિ. ૧થી अ લોપ. पापच्यते ।
पापच्यते-રીતસર, અતિશય તથા વારંવાર પકાવે છે.
भृशं पुनर्पुनर्वा ज्वलति-जाज्वल्यते । आ
भृशं पुनर्पुनर्वा लुनाति-लोलूयते । ગુણ
यङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. એટલે, પક્ષે-
भृशं पचति, पुनर्पुनर्वा पचति ઇત્યાદિ વાકય રહે છે.

इङितः कर्तरि ३।३।२२

૫ अट्, ऋ, सूत्र, मूत्र, सूच, अश्, અને ऊर्णु ધાતુથી,, ભૃશ અને આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં यङ् વિકલ્પે થાય છે.

भृशं पुनर्पुन र्वा		अटति	अटाट्यते ।
,,	,,	इयर्ति ऋच्छति वा	अरार्यते ।
,,	,,	सूत्रयति	सोसूत्र्यते ।
,,	,,	मूत्रयति	मोमूत्र्यते ।
,,	,,	सूचयति	सोसूच्यते ।
,,	,,	अश्नुते, अश्नाति वा	अशाश्यते ।
,,	,,	ऊर्णोति	ऊर्णोनूयते । નિ. ૧૫

अटयर्ति-सूत्रि-मूत्रि-शूच्य-शूर्णो: ३।४।१०

। સંયોગની પછી ऋ હોય એવા ऋકારાન્ત ધાતુઓનો, તેમજ ऋ ધાતુનો यङ् પર છતાં ગુણ થાય છે. ऋ + यङ् = अर्य- દ્વિ. પા. ૩૫ નિ. ૩થી अर्यर्य-
દ્વિ. પા. ૧૪ નિ. ૧૬થી अरर्य-નિ. ૩થી अरार्य-अरार्यते ।
स्मृ + यङ् - सास्मर्यते ।

क्य-यङाशीर्ये ४।३।१०

પાઠ. ૩ જો. कण्ड्वादि ધાતુઓ

૧ कण्डू વિગેરે ધાતુઓથી સ્વાર્થમાં य (यक्) પ્રત્યય થાય છે. कण्डू + यक् + शव् + ति = દ્વિતીયા પાઠ. ૧ નિ. ૨થી अ [शव्] પ્રથમા પા. ૪ નિ. ૧થી પહેલાંનો अ લોપાય છે. कण्डूयति । कण्डूयते । કર્મણિ कण्डूय्यते । પા. ૩૫ નિ. । દ્વિતીયા પા. ૩૫ નિ. ।થી अ લોપાય છે. मगध+य+अ+ति=मगध्यति । પા. ૪ નિ. ૧૭ થી मगधिता । मगधिष्यति ક. मगध्यते ।

धातोः कण्ड्वादे र्यक् ३।४।८

૨ यक् પ્રત્યય પર છતાં સ્વર **દીર્ઘ** થાય છે.
मन्तु + य = मन्तूय । मन्तूय + शव् + ति = मन्तूयति ।

दीर्घः च्वि–यङ्–यक्–क्येषु च ४।३।१०८

પાઠ ૪ થો. यङन्त (यङ् प्रक्रिया)

૧ વ્યંજનાદિ એક સ્વરવાળા ધાતુથી, **ભૃશ**–રીતસર અથવા અતિશય અર્થમાં તથા **આભીક્ષ્ણ્ય**–વારંવાર અર્થમાં य (यङ्) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. भृशं पचति – पच् + य [यङ्] पच्य– पुनः पुनः पचति–पच् + य [यङ्] पच्य –

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा ३।४।९

૨ यङन्त ધાતુનો એકસ્વરી આદ્ય અંશ ડબલ થાય છે. पपच्य–

सन्यङश्च ४।१।३

૩ **नी** વિગેરે **આગમ** ન આવેલો હોય, એવા यङन्त ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વનો–आ અને ગુણ થાય છે. पापच्य । आ पापच्य–રીતસર પકાવવું, અતિશય પકાવવું, વારંવાર પકાવવું.

आ–गुणावन्यादेः ४।१।४८

कुटिलं कसति चनीकस्यते ।
,, पतति पनीपत्यते ।
,, पद्यते पनीपद्यते ।
,, स्कन्दति चनीस्कद्यते ।

वञ्च–स्रंस–ध्वंस–भ्रंश–कस–पत–पद्–स्कन्दोऽन्तोनीः ४।१।५०

૯ अ ની પછી અનુનાસિક હોય એવા અનુનાસિક અન્તવાળા यङन्त ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને म् (मु) આગમ થાય છે. भृशं पुनर्पुनर्वा भणति बम्भण्यते ।

मुरतोऽनुनासिकस्य ४।१।५१

ની मू (मु) આગમના मू નો વ્યંજન પર છતાં, અનુસ્વાર અને સ્વ અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે.
बंभण्यते । बम्भण्यते ।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ १।३।१४

૧૦ जप्, जभ्, दह्, दश्, (दंश्) भञ्ज् અને पश् એ यङन्त ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને मु આગમ થાય છે.
भृशं पुनर्पुन र्वा भनक्ति बम्भज्यते ।
,, ,, पशति पम्पश्यते ।

जप–जभ–दह–दश–भञ्ज–पशः ४।१।५२

૧૧ चर् અને फल् એ બે यङन्त ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને मु આગમ થાય છે. અને ઉપાન્ત્ય अ નો उ થાય છે પણ તેનો ओ–ગુણ થતો નથી. चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते ।
પા. ૫ નિ. ૧ અને ૨ થી चञ्चूर्ति । पम्फुल्ति । અહિં દ્વિ. પા. ૧ નિ. ૭(૨)થી ઉપાન્ત્ય उ નો ओ ગુણ થતો નથી.

चर्–फलाम् ४।१।५३

तिचो पान्त्यातोऽनोदुः ४।१।५४

૬ ગતિ અર્થવાળા ધાતુથી કુટિલ અર્થમાં યઙ્ થાય છે.

कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । વાંકો ચાલે છે. નિ. ૯.
,, द्रमति दन्द्रम्यते । આડો અવળો રખડે છે.

गत्यर्थात् कुटिले ३।४।११

૭ गॄ, लुप्, सद्, चर्, जप्, जभ्, दंश् અને दह् ધાતુથી ગર્હા–નિન્દા અર્થમાં યઙ્ થાય છે.

गर्ह्यम्	निगिरति	निजेगिल्यते । નિંદ્ય થાય તેમ ખાય છે.
,,	लुम्पति	लोलुप्यते ।
,,	सीदति	सासद्यते ।
,,	चरति	चञ्चूर्यते । નિ. ૧૧
,,	जपति	जञ्जप्यते । નિ. ૧૦
,,	जम्भति, ते	जञ्जभ्यते ।
,,	दशति	दन्दश्यते ।
,,	दहति	दन्दह्यते ।

गॄ–लुप–सद–चर–जप–जभ–दश–दहो गर्ह्ये ३।४।१२

૧૧ યઙ્, પર છતાં गॄ ધાતુના र् નો ल् થાય છે.
नि + गॄ + यङ् – દ્વિ. પા. ૩ નિ. ૬થી–
निगिर्य–निगिल्य–निजेगिल्यते ।

ग्रो यङि २।३।१०१

૮ वञ्च्, स्रंस्, ध्वंस्, भ्रंश्, कस्, पत्, पद् અને स्कन्द्, એ યઙન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે પૂર્વને ની આગમ થાય છે.

कुटिलं वञ्चति वनीवच्यते । દ્વિ. પા ૩ નિ. ૮

भृशं पुनर्पुनर्वा		स्रंसते	सनीस्रस्यते ।
,,	,,	ध्वंसते	दनीध्वस्यते ।
,,	,,	भ्रंशते	बनीभ्रश्यते ।

૧૭ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલા य् ને। अशित् પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. पापच्चिता । ભ. पापच्चिष्यते । ક્રિ. अपापच्चिष्यत । પરો. पापच्चांचक्रे । અદ્ય. अपापच्चिष्ट । આશીઃ पापच्चिषीष्ट । કર્મણિ–लोलूय्यते । पापच्यते ।

योऽशिति ।४।३।८०

IV गॄ ૬. પર ના ॠ ને। लृ પણ થાય છે. गिरति गिलति ।

नवा स्वरे २।३।१०२

V जभ् ધાતુને સ્વરની પછી, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, म् આગમ થાય છે. जम्भति ।

जभः स्वरे ४।४।१०१

પાઠ ૫ મો. यङ् लुप् ધાતુઓ (यङ् लुबन्त–प्रक्रिया)

૧ यङ् ને। બહુલતાએ લોપ (लुप्) થાય છે. (પણ દ્વિત્વ થાય છે) यङ् लुप् ધાતુઓ બીજા ગણમાં ગણાય છે અને પરસ્મૈપદી છે.
भृशं पुनर्पुन र्वा भवति–भू + यङ् —
भू + (यङ् लुप्) = बोभू – बोभू + ति = बोभोति ।

बहुलं लुप् ३।४।१४

૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા वित् પ્રત્યયો પર છતાં, यङ् लुप् ધાતુથી બહુલતાએ ई થાય છે. बोभवीति । बोभोति । लालपीति, लालप्ति ।

यङ्–तु–रु–स्तो र्बहुलम् ४।३।६४

૧ हन् સિવાય પંચમાન્ત ધાતુના સ્વરને। क्विप् અને ધુડાદિ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. प्रशान् प्रशामौ । शान्तः शंशान्तः । शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः ।

अहन्–पञ्चमस्य क्वि–क्ङिति ४।१।१०७

૧૨ ऋ વાળા यङन्त ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને री આગમ થાય છે. भृशं पुनर्पुनर्वा नृत्यति नरीनृत्यते । परीपृच्छ्यते ।

ऋमतां रीः ४।१।५५

૧૩ गा, पा, स्था, सा, दा, (दा संज्ञा) मा અને हा (તજવું) ધાતુના અન્ત્યસ્વર आ નો વ્યંજનાદિ कित् ङित् પ્રત્યય પર છતાં, ई થાય છે. દ્વિ. પા. ૬ નિ. ૨

भृशं	पुनर्पुनर्वा	गायति	जेगीयते ।
,,	,,	पिबति	पेपीयते ।
,,	,,	तिष्ठति	तेष्ठीयते ।
,,	,,	स्यति	सेसीयते ।
,,	,,	ददाति	देदीयते ।
,,	,,	दधाति	देधीयते ।
,,	,,	माति ।	मेमीयते ।
,,	,,	मिमीते ।	,,
,,	,,	जहाति	जेहीयते ।

गा–पा–स्था–सा–दा–मा–हाकः ४।३।९६

૧૪ घ्रा અને ध्मा ધાતુના સ્વરનો यङ् પર છતાં, ई થાય છે. जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

घ्रा–ध्मोर्यङि ४।३।९८

૧૫ ધાતુનો સ્વર यङ् પર છતાં દીર્ઘ થાય છે.
स्तु–तोष्टूयते । चि–चेचीयते ।
दीर्घश्च्वि–यङ–यक्–क्येषु च ४।३।१०८

૧૬ ऋ નો यङ् પર છતાં री થાય છે. कृ–चेक्रीयते । जेह्रीयते ।

ऋतोरीः ४।३।१०९

૧૭ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલા य् નો अशित् પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. पापच्चिता । ભ. पापच्चिष्यते । ક્રિ. अपापच्चिष्यत । પરો. पापच्चांचक्रे । અદ્ય. अपापच्चिष्ट । આશીઃ पापच्चिषीष्ट । કર્મણિ–लोलूय्यते । पापच्यते ।

योऽशिति ।४।३।८०

IV गृ ६. પર ના ऱ् નો ल् પણ થાય છે. गिरति गिलति ।

नवा स्वरे २।३।१०२

V जभ् ધાતુને સ્વરની પછી, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, म् આગમ થાય છે. जम्भति ।

जभः स्वरे ४।४।१०१

પાઠ ૫ મો. यङ् लुप् ધાતુઓ (यङ् लुबन्त–प्रक्रिया)

૧ यङ् નો બહુલતાએ લોપ (लुप्) થાય છે. (પણ દ્વિત્વ થાય છે) यङ् लुप् ધાતુઓ બીજા ગણમાં ગણાય છે અને પરસ્મૈપદી છે. भृशं पुनर्पुन र्वा भवति–भू + यङ् —
भू + (यङ् लुप्) = बोभू – बोभू + ति = बोभोति ।

बहुलं लुप् ३।४।१४

૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા वित् પ્રત્યયો પર છતાં, यङ् लुप् ધાતુથી બહુલતાએ ई થાય છે. बाभवीति । बोभोति । लालपीति, लालप्ति ।

यङ्–तु–रु–स्तो र्बहुलम् ४।३।६४

I हन् સિવાય પંચમાન્ત ધાતુના સ્વરનો क्विप् અને ધુડાદિ કિત્ ङित् પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. प्रशान् प्रशामौ । शान्तः संशान्तः । शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः ।

अहन्–पञ्चमस्य क्वि–क्ङिति ४।१।१०७

.॥ ધાતુના म् નો પદને અંતે અને म व પર છતાં न् થાય છે.
प्रशाम्यति इति क्विप् प्रशान् । चङ्क्रमीमि चङ्क्रन्मि ।
चङ्क्रन्वः ।चङ्क्रन्मः । अचङ्क्रमीत्, अचङ्क्रन् ।

मो नो म्वोश्च २।१।६७

वोभू-व. वोभवीति-वोभोति । वोभूतः । वोभुवति ।
द्वि. पा. १४ नि. ३

હ્ય अवोभवीत्-अवोभोत । अवोभूताम् । अवोभवुः ।
द्वि. पा. १४ नि. ६ द्वि. पा. १२ नि. ५

૩ ऋ વાળા यङ् लुप् ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને रि, र् અને री આગમ થાય છે.

कृ- चरिकरीति-चरिकर्ति ।	चरिकृतः ।	चरिक्रति ।
चर्करीति -चर्कर्ति ।	चर्कृतः ।	चर्क्रति ।
चरीकरीति-चरीकर्ति ।	चरीकृतः ।	चरीक्रति ।
नृत-नरिनृतीति-नरिनर्त्ति ।	नरिनृत्तः ।	नरिनृतति ।
नर्नृतीति नर्नर्ति ।	नर्नृत्तः ।	नर्नृतति ।
नरीनृतीति-नरीनर्ति ।	नरीनृत्तः ।	नरीनृतति ।

रि-रौ च लुपि ४।१।५६

द्वि. पा. १५ नि. ९ नरीनृतीति । लोलुपीति, लोलोप्ति ।

પાઠ ૬ ઠ્ઠો નામ ધાતુઓ

૨ દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છામાં काम्य પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
पुत्रमिच्छति-पुत्र + काम्य = पुत्रकाम्य (ધાતુ) પુત્રને ઈચ્છવું.

पुत्रकाम्य + शव् + ति = पुत्रकाम्यति		પુત્રને ઈચ્છે છે.
इदमिच्छति	इदंकाम्यति	એને ઈચ્છે છે.
स्वरिच्छति	स्वःकाम्यति	સ્વર્ગને ઈચ્છે છે.

પક્ષે— इदमिच्छति। આ પ્રમાણે સર્વત્ર વાક્ય રહે છે.

द्वितीयायाः काम्यः ३।४।२२

૨ म् કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છાના અર્થમાં य (क्यन्) અને काम्य વિકલ્પે થાય છે.

पुत्रमिच्छति पुत्रीयति પુત્રને ઇચ્છે છે નિ. ૩

नावमिच्छति नाव्यति નાવને ઈચ્છે છે. નિ. ૧૧

वाचमिच्छति वाच्यति વાણીને ઈચ્છે છે. પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧૯

એ પ્રમાણે पुत्रकाम्यति। वाक्काम्यति। પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧ જુઓ.

अमाव्ययात् क्यन् च ३।४।२३

૩ क्यन् પર છતાં अ વર્ણનો ई થાય છે. पुत्रीयति। मालीयति।

क्यनि ४।३।११२

૪ मं કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય ઉપમાન ભૂત દ્વિતીયાન્ત અને આધાર નામથી આચાર અર્થમાં क्यन् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। છાત્રને પુત્રની જેમ રાખે છે.

प्रासादे इवाचरति प्रासादीयति कुट्याम्।

ઝુંપડીમાં મહેલની જેમ આચરણ કરે છે. વર્તે છે.

आधाराच्चोपमानादाचारे ३।४।२४

૫ ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં ० (क्विप्) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. गल्भ, क्लीब અને होड શબ્દથી क्विप् પ્રત્યય આત્મનેપદી થાય છે.

अश्व इवाचरति अश्वति અશ્વની જેમ આચરણ કરે છે.

दधि इवाचरति दधयति દહિંની જેમ આચરણ કરે છે.

राजेवाचरति राजनति રાજાની જેમ આચરણ કરે છે.

मधुलिडिवाचरति मधुलेहति ભમરાની જેમ આચરણ કરે છે.

गोधुगिवाचरति गोदोहति ગાય દોનારની જેમ આચરણ કરે છે.
गल्भ इवाचरति गल्भते હોંશિયારની જેમ આચરણ કરે છે.
क्लीब इवाचरति क्लीबते નપુંસકની જેમ આચરણ કરે છે.
होड इवाचरति होडते મૂર્ખની જેમ આચરણ કરે છે.

कर्तुः क्विप् गल्भ-क्लिब-होडात्तु ङित् ३।४।२५

; ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં य (क्यङ्) વિકલ્પે થાય છે. क्यङ् આત્મનેપદી છે. श्येन इवाचरति श्येनायते । हंसायते । अश्वायते । गल्भायते गर्दभायते ।

क्यङ् ३।४।२६

૭ क्यन् , क्यङ् અને क्यङष् પર છતાં સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
निधिमिच्छति निधीयति । दधीयति । क्यन् નિ. ૨.
श्येन इवाचरति श्येनायते । क्यङ् નિ. ૬.
अभृशो भृशो भवति भृशायते । નિ. ૧૨. જુઓ क्यङ
आलोहितो लोहितो भवति लोहितायति । लोहितायते क्यङष्
નિ. ૧૩ જુઓ.

दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु च ४।३।१०८

૮ स् કારાન્ત ઉપમાન કર્તાનામથી આચાર અર્થમાં क्यङ् વિકલ્પે થાય છે અને स् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. पय इवाचरति पयायते । पयस्यते । सर इवाचरति सरायते । सरस्यते ।

सो वा लुक् च ३।४।२७

૯ ओजस् અને अप्सरस् ઉપમાન કર્તાનામથી આચાર અર્થમાં क्यङ् વિકલ્પે થાય છે. અને स् નો લોપ થાય છે. ओजः (ओजस्वी) इवाचरति ओजायते । अप्सरा इवाचरति अप्सरायते ।

ओजो-ऽप्सरसः ३।४।२८

૩૦ क्यन् અને क्यङ् પર છતાં ऋ નો री થાય છે.
पितरमिच्छति पित्रीयति । मात्रीयति । क्यन् નિ. ૨.
पितेवाचरति पित्रीयते । मात्रीयते क्यङ् નિ. ૬.
ऋतो रीः ४।३।१०९

૩૧ કર્મણિ क्य સિવાય યકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં, ओ અને औ નો અનુક્રમે अव् અને आव् થાય છે.
गामिच्छति गव्यति । नाव्यति । क्यन् નિ. ૨.
गौरिवाचरति गव्यते । नाव्यते । क्यङ् નિ. ६.
य्यक्ये १।२।२५

૩૨ भृशादि કર્તા નામથી च्वि ના અર્થમાં क्यङ् વિકલ્પે થાય છે અને स् અને त् નો લોપ થાય છે अभृशो भृशो भवति भृशायते । अनुन्मना उन्मना भवति उन्मनायते । अवेहत् वेहत् भवति वेहायते । अनोजस्वी ओजस्वी भवति ओजायते । अपण्डितः पण्डितो भवति पण्डितायते । शुचीयते । नीलायते । हरितायते । मन्दायते । ઇત્યાદિ.
च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ३।४।२९

૩૩ आ (डाच्) (પા. ૧૬ નિ. ૬૩) પ્રત્યયાન્ત અને लोहित વિગેરે કર્તાનામથી च्वि ના અર્થમાં य (क्यङ्ष्) પ્રત્યય થાય છે. क्यङ्ष् ઉભયપદી છે. अपटत् पटत् भवति पटपटायति, पटपटायते । અથવા अपटपटा पटपटा भवति पटपटायति, पटपटायते । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति, लोहितायते । अश्यामो श्यामो भवति श्यामायति, श्यामायते । अधूमः (अधूमवान्) धूमवान् भवति धूमायति, धूमायते । નિ. ૭. अनिद्रावान् निद्रावान् भवति निद्रायते ।
डाच् लोहितादिभ्यः षित् ३।४।३०

૨૩ भाण्ड કર્મથી समाचयन ભેગું કરવું એવા અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । परिभाण्डयते । ઉપકરણ, વાસણ કે કરીયાણું ભેગું કરે છે.

भाण्डात् समाचितौ ३।४।४०

૨૪ चीवर કર્મથી परिधान પહેરવું અને अर्जन મેળવવું, એ અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

चीवरम् परिधत्ते परिचीवरयते । કપડું પહેરે છે.
,, समाच्छादयति संचीवरयते । કપડું પહેરે છે,
चीवरम् अर्जयति चीवरयते । કપડું મેળવે છે.
,, समार्जयति संचीवरयते । ,,

चीवरात् परिधानार्जने ३।४।४१

૨૫ નામથી कृ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં णिच् બહુ પ્રકારે થાય છે.

मुण्डं करोति मुण्डयति छात्रम् । मिश्रयति ओदनम् । लवणयति सूपम् । लघुं करोति लघयति । छिद्रयति । कर्णयति । दण्डयति । अन्धयति । अङ्कयति । व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति । द्वारस्योद्घाटनं करोति द्वारमुद्घाटयति ।
पटुमाचष्टे करोति वा पटयति । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)
स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति ।
युवानं यवयति । क्षिप्रं क्षेपयति । क्षुद्रं क्षोदयति ।
प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति ।
પા. ૧૮ નિ. ૮ (૧) દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૧ (૪)
पुच्छं पुच्छयति । वा वृक्षयति

૧૯ ૧૮ ૧૯ (शब्द

शब्दयति । वरयति । कलहयति । णिच्
तपः करोति तपस्यति । क्यन्
शब्दादेः कृतौ वा ३।४।३५
तपसः क्यन् ३।४।३६

२० नमस्, वरिवस् અને चित्र કર્મનામથી कृति અર્થમાં અનુક્રમે અર્ચા સેવા અને આશ્ચર્ય અર્થમાં, क्यन् વિકલ્પે થાય છે.
नमः करोति नमस्यति देवान् દેવોની પૂજા કરે છે.
वरिवः करोति वरिवस्यति गुरून् । ગુરુની સેવા કરે છે.
चित्रं करोति चित्रीयते । (આત્મનેપદી) આશ્ચર્ય કરે છે.
नमो-वरिवश्चित्रङो ऽर्चा-सेवाश्चर्ये ३।४।३७

२१ अङ्ग વાચિ કર્મનામથી નિરસન અર્થમાં इ (णिङ्) વિકલ્પે થાય છે. णिङ् આત્મનેપદી છે. हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । ग्रीवयते । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)
हस्तं करोति हस्तयति । નિ. ૨૫ થી णिच्
अङ्गाद् निरसने णिङ् ३।४।३८

२२ पुच्छ કર્મથી उदसन ઉંચે ફેંકવું, पर्यसन ચોતરફ ફેંકવું. व्यसन એકદમ ફેંકવું અને असन ફેંકવું, એ અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

पुच्छम् उदस्यति उत्पुच्छयते । પુંછડું ઉછાળે છે.
पुच्छम् पर्यस्यति परिपुच्छयते । પુંછડું ફેરવે છે. ભમાવે છે.
पुच्छम् व्यस्यति विपुच्छयते । પુંછડું પછાડે છે.
पुच्छम् अस्यति पुच्छयते । પુંછડું ફેંકે છે.
पुच्छाद् उत्–परि–व्यसने ३।४।३९

૨૩ भाण्ड કર્મથી समाचयन ભેગું કરવું એવા અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । परिभाण्डयते । ઉપકરણ, વાસણ કે કરીયાણું ભેગું કરે છે.

भाण्डात् समाचितौ ३।४।४०

૨૪ चीवर કર્મથી परिधान પહેરવું અને अर्जन મેળવવું, એ અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

चीवरम् परिधत्ते परिचीवरयते । કપડું પહેરે છે.

,, समाच्छादयति संचीवरयते । કપડું પહેરે છે,

चीवरम् अर्जयति चीवरयते । કપડું મેળવે છે.

,, समार्जयति संचीवरयते । ,,

चीवरात् परिधानार्जने ३।४।४१

૨૫ નામથી कृ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં णिच् બહુ પ્રકારે થાય છે.

मुण्डं करोति मुण्डयति छात्रम् । मिश्रयति ओदनम् । लवणयति सूपम् । लघुं करोति लघयति । छिद्रयति । कर्णयति । दण्डयति । अन्धयति । अङ्कयति । व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति । द्वारस्योद्घाटनं करोति द्वारमुद्घाटयति ।

पटुमाचष्टे, करोति वा पटयति । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)

स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति ।

युवानं यवयति । क्षिप्रं क्षेपयति । क्षुद्रं क्षोदयति ।

प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति ।

પા. ૧૮ નિ. ૮ (૧) દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૧ (૪)

पुच्छं पुच्छयति ।

वृक्षमाचष्टे रोपयति वा वृक्षयति ।

कृतं गृह्णाति कृतयति । वर्णयति । त्वचयति । त्वच अकारान्तः।

रूपं दर्शयति रूपयति રૂપ દેખાડે છે. । रूपं निध्यायति निरूपयति રૂપ જુએ છે. वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति ।
हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयति । હાથીવડે ઉલ્લંઘન કરે છે.
वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । બખ્તર વડે સજ્જ થાય છે.
वीणया उपगायति उपवीणयति । વીણા વડે ગાય છે.
सेनया अभियाति अभिषेणयति । સેના વડે સામે જાય છે.
वास्या छिनत्ति वासयति । असिना असयति ।
श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.
हस्तेनापक्षिपति अपहस्तयति હાથ વડે દૂર કરે છે. ધકેલે છે.
पुष्पेणार्चयति पुष्पयति । પુષ્પ વડે પૂજા કરે છે.
पाशेन संयच्छति संपाशयति । પાશ વડે બાંધે છે.
पाशं पाशाद्वा विमोचयति विपाशयति । પાશમાંથી છોડાવે છે.
कूलं प्रतीपं गच्छति प्रतिकूलयति । પ્રતિકૂળ થાય છે.
कूलं अनुगच्छति अनुकूलयति । અનુકૂળ થાય છે.
पुत्रं सूते पुत्रयति । પુત્રનો જન્મ આપે છે. ઈત્યાદિ

णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु ३।४।४२

૨૬ भोजन ખાવું અને भोजननिवृत्ति ન ખાવું, એ અર્થમાં વર્તમાન व्रत શબ્દથી कृ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં णिच प्रत्यय થાય છે. पय एव मया भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा पयो व्रतयति । सावद्यान्नं मया न भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा सावद्यान्नं व्रतयति ।

व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः ३।४।४३

૨૭ णिच् લાગતાં सत्य, अर्थ અને वेद ના अ નો आ થાય છે. सत्यमाचष्टे करोति वा सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति

सत्यार्थ-वेदस्याः ३।४।४४

પાઠ ૭ મો. કૃદન્ત પ્રકરણ

૧ ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગીને, ધાતુ પરથી **શબ્દો** બને છે. તે પ્રત્યયો **કૃત્** કહેવાય છે.
કૃત્ પ્રત્યય જે શબ્દોને અંતે હોય છે, તે **કૃદન્ત** કહેવાય છે.

आ तुमो ऽत्यादिः कृत् ५।१।१

૨ य (घ्यण्) तव्य अनीय य અને य (क्यप्) આ પાંચ કૃત્ પ્રત્યયો **કૃત્ય** કહેવાય છે.

ते कृत्याः ५।१।४७

૩ **કૃત્ય** પ્રત્યયો **સકર્મક** ધાતુથી **કર્મમાં** અને **અકર્મક** ધાતુથી **ભાવમાં** થાય છે.
कार्यः कर्त्तव्यः करणीयः कृत्यः कटो भवता । **કર્મમાં**
भवता शयितव्यम् शयनीयम् शेयम् । **ભાવમાં**
भवता कार्यम् कर्तव्यम् करणीयम् कृत्यम् । भवता देयम्
પ્રથમા પાઠ ૪૫ નિ. ૫. ૬. જુઓ.

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।३।२१

૪ रुच्य अव्यथ्य અને वास्तव्य આ કૃત્ય કૃદન્તો **કર્ત્તામાં-કર્તરિ પ્રયોગમાં** વપરાય છે. रुच् અને नव्यथ् ધાતુથી य (क्यप्) છે અને वस् ધાતુથી तव्य છે.
रोचते इति रुच्यो मोदको मैत्राय । મૈત્રને મોદક રુચિકર છે.
न व्यथते इति अव्यथ्यो मुनिः । મુનિ વ્યથા પામતા નથી.
वसति इति वास्तव्यः । રહેનાર, વસનાર.

कर्त्तरि ५।१।३

रुच्याव्यथ्य-वास्तव्यम् ५।१।६

૫ भव्य, गेय, जन्य, रम्य, आपात्य, અને आप्लाव्य એ કૃત્ય કૃદન્તો **કર્તામાં–કર્તરિ પ્રયોગમાં** વિકલ્પે વપરાય છે.
भवति असौ इति भव्यः । पक्षे भव्यम् अनेन ।
गायति इति गेयो माणवकः साम्नाम् ।
गेयानि माणवकेन सामानि । य
जायतेऽसौ इति जन्यः । जन्यमनेन । घ्यण् દ્વિ० પા. ૨૭ નિ. ॥
रमयत्यसौ रम्यः । रम्यते रम्यः । य
आपतत्यसौ आपात्यः । आपात्यमनेन । घ्यण्

भव्य–गेय–जन्य–रम्यापात्याप्लाव्यम् नवा ५।१।७

1 કૃદન્તના કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. गेयो माणवकः साम्नाम् ।
कर्मणि कृतः २।२।८३

૬ प्रवचनीय વિગેરે अनीय પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તો **કર્તામાં–કર્તરિ પ્રયોગમાં** વિકલ્પે વપરાય છે. प्रवक्ति प्रब्रूते वा प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य । ગુરુ શાસ્ત્રને કહેનાર છે.
प्रवचनीयं गुरुणा शास्त्रम् । ગુરૂવડે શાસ્ત્ર કહેવાય છે.
उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
શિષ્ય ગુરૂની સેવા કરનાર હોય છે.
उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः । શિષ્યવડે ગુરૂ સેવાને યોગ્ય છે.
એવં रमयतीति रमणीयः ।
मदयतीति मदनीया योषित् ।
दीपयतीति दीपनीयं चूर्णम् । मोहयतीति मोहनीयं कर्म ।
ज्ञानमावृणोतीति ज्ञानावरणीयम् । एवं दर्शनावरणीयम् ।
प्रवचनीयादयः ५।१।८

૭ ऋ વર્ણાન્ત ધાતુથી અને વ્યંજનાન્ત ધાતુથી य (घ्यण्) પ્રત્યય થાય છે. कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । णित् હોવાથી વૃદ્ધિ દ્વિ૦ પા૦ ૫. નિ૦ ૨.

ऋवर्ण–व्यञ्जनाद् घ्यण् ५।१।१७

II त (क्त) પ્રત્યય પર છતાં જે ધાતુ ને इ (इट्) આવતી નથી, એવા ધાતુના च् અને ज् નો घित् પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે क् અને ग् થાય છે. पच्+अ (घञ्) = पाकः । सिच्–सेकः । पाक्यम् । सेक्यम् । घ्यण् ।

त्यज् + अ (घञ्) =त्यागः । रागः । भोग्यम् । योग्यम् घ्यण् । त પર છતાં पक्वः । सिक्तः । त्यक्तः । रक्तः । भुक्तः । युक्तः । इ આવતી નથી. पक्व માં त નો व થાય છે.

क्ते–ऽनिटः च–जोः क–गौ घिति ४।१।१११

III घ्यण् માં અવશ્ય અર્થમાં क् ग् થતો નથી पाच्यम् । અવશ્ય પકાવવું તે. रञ्ज्यम् । અન્યથા पाक्यम् । रङ्ग्यम् ।

घ्यण्यावश्यके ४।१।११५

IV वाक्यम् વિશિષ્ટ પદ સમુદાય. वाच्यम् કહેવાય તે.

वचो ऽशब्दनाम्नि ४।१।११९

૮ અવશ્ય અર્થમાં उ વર્ણાન્ત ધાતુથી घ्यण् પ્રત્યય થાય છે. लू–लाव्यम् અવશ્ય કપાય તેવું. પા૦ ૬ નિ૦ ૧૧. જુઓ. पू–पाव्यम् । અવશ્ય પવિત્ર કરાય તેવું.

અન્યથા–लव्यम् કપાય તેવું. पव्यम् પવિત્ર કરાય તેવું. નિ. ૧૧

उवर्णाद् आवश्यके ५।१।१९

V ति (क्ति) પ્રત્યય (પા. ૯ નિ. ૧૬.)ની પહેલાંના **અપવાદોમાં** સરખો ન હોય તેવો ઉત્સર્ગ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. अवश्यलाव्यम् । अवश्यलवितव्यम् । अवश्यलवनीयम् । य (ध्यण्) અપવાદ પ્રત્યય છે, तव्य अनीय ઉત્સર્ગ પ્રત્યયો છે. અને તે ध्यण् ની સરખા નથી. એટલે **અપવાદ** य (ध्यण्) માં तव्य अनीय થાય છે.

असरूपो ऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः ५।१।१६

૯ आ-सु, यु, वप्, रप्, लप्, त्रप्, डिप्, दभ् चम् અને आ-नम् ધાતુથી ध्यण् પ્રત્યય થાય છે. आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । अभिलाप्यम् । अपत्राप्यम् । डेप्यम् । दाभ्यम् । आचाम्यम् । आनाम्यम् ।

आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्यानमः ५।१।२०

१० ધાતુથી तव्य અને अनीय પ્રત્યય થાય છે.
शयितव्यम् । शयनीयम् । वस्तव्यम् । वसनीयम् ।
कर्तव्यम् करणीयम् भवता । कर्तव्यः करणीयः कटो भवता

तव्यानीयौ ५।१।२७

११ **સ્વરાન્ત** ધાતુથી य પ્રત્યય થાય છે. અને आ નો ए થાય છે.
चि-चेयम् । जेयम् । नेयम् । शेयम् । लु-लव्यम् । लव्यम् । भव्यम् । પા. ૬. નિ. ૧૧. दा-देयम् । धेयम् ।

य एत् चातः ५।१।२८

१२ शक्, तक्, चत्, यत्, शस्, सह्, यज्, भज् અને प-वर्गान्त ધાતુથી य પ્રત્યય થાય છે.
शक्यम् । तक्यम् । चत्यम् । यत्यम् । शस्यम् । सह्यम् ।

यज्यम् । भज्यम् । प-वर्ग-तप्यम् । लभ्यम् । गम्यम् ।

शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् ५।१।२९

૧૩ ઉપસર્ગ વગરના यम् मद् અને गद् ધાતુથી य થાય છે यम्यम् । मद्यम् । गद्यम् । પણ ઉપસર્ગ સાથે आयाम्यम् ।

यमि-मदि-गदो ऽनुपसर्गात् ५।१।३०

૧૪ ઉપસર્ગ વગરના નામથી પર રહેલ वद् ધાતુથી य (क्यप्) અને य પ્રત્યય થાય છે. ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । બ્રહ્મવાક્ય. सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । સત્યવચન. પણ वाद्यम् । प्रवाद्यम् ।

नाम्नो वदः क्यप् च ५।१।३५

૧૫ दृ, वृ (ઉ.) स्तु, जुष्, इ અને शास् ધાતુથી क्यप् પ્રત્યય થાય છે. आदृत्यः । प्रावृत्यः । स्तुत्यः । अवश्यस्तुत्यः । जुष्यः । इत्यः । शिष्यः ।

दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः ५।१।४०

૧૬ कृप्, चृत् અને ऋच् સિવાય ऋ ઉપાન્ત્ય હોય એવા ધાતુથી क्यप् પ્રત્યય થાય છે. वृत्यम् वृध्यम् गृध्यम् शृध्यम् । પણ कल्प्यम् । चर्त्यम् । अर्च्यम् । घ्यण् ।

ऋदुपान्त्याद् अ-कृपि-चृद्-ऋचः ५।१।४१

૧૭ कृ, वृष्, मृज्, शंस्, गुह्, दुह् અને जप् ધાતુથી વિકલ્પે क्यप् પ્રત્યય થાય છે. (पक्षे घ्यण्)

कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ।

मृज्यम् । मार्ज्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ।

दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् ।

कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-दुहि-जपो वा ५।१।४२

'ધાતુ સૂચિત ક્રિયાનો કર્તા' એ અર્થમાં-કર્તામાં-
कर्त्तरि ५।१।३

१८ ધાતુથી अक (णक) અને तृ (तृच्) પ્રત્યય થાય છે.
पचति इति पाचकः । पक्ता । पक्तारौ । पक्तारः ।
पठति इति पाठकः । पठिता । पठितारौ । पठितारः ।
णक-तृचौ ५।१।४८

१९ ધાતુથી अ (अच्) પ્રત્યય થાય છે.
करः । हरः । पचः । पठः । उद्वहः ।
अच् ५।१।४९

२० नन्दि વિગેરે ધાતુઓથી अन પ્રત્યય થાય છે,
नन्दयतीति नन्दनः । एवम् वाशनः । मदनः । दूषणः ।
साधनः । वर्धनः । रोचनः । सहते इति सहनः । एवम्
रमणः । दमनः । विरोचनः । विकर्तनः । तपनः । प्रतर्दनः ।
दहनः । यवनः । पवनः । लवणः । संक्रन्दतीति संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । सर्वान् दास्यतीति सर्वदमनः । जनार्दनः । वित्तविनाशनः मधुसूदनः । ઇત્યાદિ
नन्द्यादिभ्यो ऽनः ५।१।५२

२१ ग्रह् વિગેરે ધાતુઓથી इन् [णिन्] પ્રત્યય થાય છે,
ग्राही । स्थायी । मन्त्री । अपराधी । उत्साही । निवासी
ग्रहादिभ्यो णिन् ५।१।५३

२२ नामि સ્વર ઉપાન્ત્ય હોય એવા ધાતુથી તથા प्री, कृ, गॄ
અને ज्ञा ધાતુથી अ (क) પ્રત્યય થાય છે. विक्षिपः विलखः ।
बुधः । युधः । कृशः । वितृदः । प्रीणातीति प्रियः ।

किरतीति किरः । उत्किरः । गिलतीति गिलः । निगलः ।
जानातीति ज्ञः । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૯
નિ. V ज्ञः ज्ञायकः ज्ञाता । नन्दनः नन्दकः नान्दयता ।

नाम्युपान्त्य–प्री–कॄ–गॄ–ज्ञः कः ५।१।५४

૨૩ ઉપસર્ગથી પર રહેલા (श्यै) સિવાય आ કારાન્ત ધાતુથી अ (ड) પ્રત્યય થાય છે.
आह्वयतीति आह्वः । संव्यः । परिव्यः । प्रज्यः । अनुज्यः ।
प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः । सुत्रः । व्यालः । सुरः ।

उपसर्गाद् आतो डो ऽश्यः ५।१।५६

V। કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક (કરનાર) સૂત્રમાં પંચમ્યન્ત નામથી ઉક્ત નામ, કૃદન્તની સાથે નિત્ય **તત્પુરુષ** સમાસ પામે છે, આ સમાસને **ઉપપદતત્પુરુષ** સમાસ કહે છે. कुम्भं करोति कुम्भकारः વિગેરે કૃદન્તો, **ઉપપદસમાસ** છે. જેમકે—

ङस्युक्तं कृता ३।१।४९

૨૪ કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી अ (अण्) પ્રત્યય થાય છે.
कुम्भं करोति कुम्भकारः । तन्तून्वयति तन्तुवायः ।
पापं हन्ति पापघातो यतिः । દ્વિ. પા. ૩૬. નિ. ૪
भारंवहात भारवाहः । द्वारं पालयति द्वारपालः । सूत्रधारः ઇ.

कर्मणोऽण् ५।१।७२

૨૫ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના गा (गै) ધાતુથી अ (टक्) પ્રત્યય થાય છે.
वक्रं गायति वक्रगः । सामगः । सामगी । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૯. તથા દ્વિ. પા. ૨૧ નિ. IV

गायो ऽनुपसर्गात् टक् ५।१।७४

૨૬ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના ह्वा (ह्वे) वा (वे) અને मा સિવાય आ કારાન્ત ધાતુથી अ (ड) પ્રત્યય થાય છે.

गां दादति गोदः । कम्बलदः । जलदः । अङ्गुलित्रम् ।

आतो डो ह्वा-वा-मः ५।१।७६

૨૭ क्लेशादि કર્મથી પર રહેલ अप પૂર્વક हन् ધાતુથી ड પ્રત્યય થાય છે. क्लेशमपहन्ति क्लेशापहः । तमोपहः । ज्वरापहः ।

क्लेशादिभ्यो ऽपात् ५।१।८१

૨૮ कुमार અને शीर्ष કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી इ (णिन्) પ્રત્યય થાય છે. कुमारं हन्ति कुमारघाती । शीर्षघाती ।

कुमार-शीर्षाद् णिन् ५।१।८२

૨૯ કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી 'અચિત્ત કર્તા હોય તો' टक् પ્રત્યય થાય છે. वातं हन्ति वातघ्नं तैलम् । पित्तघ्नं घृतम् । श्लेष्मघ्नं मधु ।

अचित्ते टक् ५।१।८३

૩૦ ब्रह्म વિગેરે કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી टक् પ્રત્યય થાય છે. ब्रह्महन्ति ब्रह्मघ्नः । कृतघ्नः । वृत्रघ्नः । भ्रूणघ्नः । बालघ्नः દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૬ અને પા. ૧૩ નિ. ૯

ब्रह्मादिभ्यः ५।१।८५

૩૧ कुक्षि आत्मन् અને उदर કર્મથી પર રહેલ भृ ધાતુથી इ (खि) પ્રત્યય થાય છે.
कुक्षिमेव बिभर्ति कुक्षिंभरिः । आत्मंभरिः । उदरंभरिः ।

कुक्ष्यात्मोदराद् भृगः खिः ५।१।९०

V|| અવ્યય સિવાય સ્વરાન્ત નામથી અને अरुस् શબ્દથી खित् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પર છતાં, म् આગમ થાય છે અને હ્રસ્વ થાય છે. *कुक्षिंभरिः । ઇત્યાદિ..*

खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ३।२।१११

किरतीति किरः । उत्किरः । गिलतीति गिलः । निगलः ।
जानातीति ज्ञः । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૯
નિ. V ज्ञः ज्ञायकः ज्ञाता । नन्दनः नन्दकः नान्दयता ।

नाम्युपान्त्य–प्री–कॄ–गॄ–ज्ञः कः ५।१।५४

૨૩ ઉપસર્ગથી પર રહેલા (ह्वे) સિવાય आ કારાન્ત ધાતુથી अ (ड) પ્રત્યય થાય છે.
आह्वयतीति आह्वः । संव्यः । परिव्यः । प्रज्यः । अनुज्यः ।
प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः । सुत्रः । व्यालः । सुरः ।

उपसर्गाद् आतो डो ऽश्यः ५।१।५६

V। કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક (કરનાર) સૂત્રમાં પંચમ્યન્ત નામથી ઉક્ત નામ, કૃદન્તની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે, આ સમાસને ઉપપદતત્પુરુષ સમાસ કહે છે. कुम्भं करोति कुम्भकारः વિગેરે કૃદન્તો, ઉપપદસમાસ છે. જેમકે—

ङस्युक्तं कृता ३।१।४९

૨૪ કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી अ (अण्) પ્રત્યય થાય છે.
कुम्भं करोति कुम्भकारः । तन्तून्वयति तन्तुवायः ।
पापं हन्ति पापघातो यतिः । દ્વિ. પા. ૩૬. નિ. ૪
भारंवहात भारवाहः । द्वारं पालयति द्वारपालः । सूत्रधारः ઈ.

कर्मणोऽण् ५।१।७२

૨૫ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના गा (गै) ધાતુથી अ (टक्) પ્રત્યય થાય છે.
वक्रं गायति वक्रगः । सामगः । सामगी । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૯. તથા દ્વિ. પા. ૨૧ નિ. IV

गायो ऽनुपसर्गात् टक् ५।१।७४

૨૬ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના ह्वा (ह्वे) वा (वे) અને मा સિવાય आ કારાન્ત ધાતુથી अ (ड) પ્રત્યય થાય છે.

घन्तानन्त–कार–बाहरुर्–धनुर्–नान्दी-लिपि–लिवि–बलि–भक्ति–क्षेत्र-जङ्घा–क्षपा–क्षणदा–रजनि–दोषा–दिन–दिवसात् टः ५।१।१०२

भ्रातुष्पुत्र–कस्कादयः २।३।१४

समासेऽसमस्तस्य २।३।१३

૩૭ शब्दादि સિવાય કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી હેતુ, તત્શીલ અને અનુકુલ કર્તા હોય તો, ट પ્રત્યય થાય છે.

यशस्करोति यशस्करी विद्या । शोककरी कन्या । कुलकरं धनम् । क्रीडाकरः । श्राद्धकरः । तिर्थकरः । तीर्थंकरः । અહીં વિકલ્પે म् આગમ થાય છે. प्रेषणाकरः । वचनकरः

हेतु–तच्छीलानुकूले ऽशब्द–श्लोक–कलह–गाथा–वैर–चाटु–सूत्र–मन्त्र–पदात् ५।१।१०३

૩૮ कर्म શબ્દ કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી ભૃતિ–વેતન (પગાર) ગમ્ય હોય તો ट પ્રત્યય થાય છે. कर्मकरः । कर्मकरी दासी । પગાર લઈને કામ કરનાર. અન્યથા कर्मकारः । પગાર વિના કામ કરનાર.

भृतौ कर्मणः ५।१।१०४

૩૯ क्षेम प्रिय मद्र અને भद्र કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી अं [ख] અને अ [अण्] એ બે પ્રત્યય થાય છે.

क्षेमं करोति क्षेमंकरः । प्रियंकरः । मद्रङ्करः । भद्रङ्करः । क्षेमकारः । प्रियकारः । मद्रकारः । भद्रकारः ।

क्षेम–प्रिय–मद्र–भद्रात् खाण् ५।१।१०५

૪૦ मेघ ऋति भय અને अभय કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી ख પ્રત્યય થાય છે.

૩૨ કર્મથી પર રહેલ अर्ह् ધાતુથી अ (अच्) પ્રત્યય થાય છે,
पूजामर्हति पूजार्हः साधुः । पूजार्हा साध्वी ।
अर्होऽच् ५।१।९१

૩૩ दण्डादि સિવાય आयुध વિગેરે કર્મથી પર રહેલ धृ ધાતુથી अच् પ્રત્યય થાય છે.
धनुर्धरति धनुर्धरः । शक्तिधरः । चक्रधरः । वज्रधरः भूधरः । जलधरः । पयोधरः । शशधरः । विद्याधरः । ઇત્યાદિ
दण्डधारः । कर्णधारः । सूत्रधारः । छत्रधारः । अण्
आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ५।१।९४

૩૪ કર્મથી પર રહેલ हृ ધાતુથી વય અને ઉદ્યમાભાવ જણાતો હોય ત્યારે अच् પ્રત્યય થાય છે. अस्थिहरः श्वशिशुः । कवच-हरः क्षत्रियकुमारः । अंशहरो दायादः ।
मनोहरः प्रासादः । मनोहरा माला । વિરુદ્ધ–भारहारः
हृगो वयो-ऽनुद्यमे ५।१।९५

૩૫ रजस् फले અને मल કર્મથી પર રહેલ ग्रह् ધાતુથી इ પ્રત્યય થાય છે. रजोग्रहिः कञ्चुकः । फलानि गृह्णाति फले-ग्रहि वृक्षः । फल નું फले થાય છે. मलग्रहिः कम्बलः ।
रजः–फले–मलाद् ग्रहः ५।१।९८

૩૬ संख्या વિગેરે કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી अ (ट) થાય છે.
संख्या करोति संख्याकरः । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः ।
अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः । સૂર્ય. निशाकरः ।
प्रभाकरः । ચન્દ્ર. भास्करः । चित्रकरः । कर्तृकरः ।
अरुष्करः । धनुष्करः । વિગેરે
रजनिकरः । दोषाकरः । ચન્દ્ર. दिनकरः दिवसकरः સૂર્ય.
संख्याहर्–दिवा–विभा-निशा–प्रभा-भास्–चित्र–कर्त्रा-

घन्तानन्त–कार–बाहरुर्–धनुर्–नान्दी-लिपि–लिवि–
बलि–भक्ति–क्षेत्र-जङ्घा–क्षपा–क्षणदा–रजनि–दोषा–
दिन–दिवसात् टः ५।१।१०२
भ्रातुष्पुत्र–कस्कादयः २।३।१४
समासेऽसमस्तस्य २।३।१३

૩૭ शब्दादि સિવાય કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી હેતુ, તત્શીલ અને અનુકુલ કર્તા હોય તો, ट પ્રત્યય થાય છે.
यशस्करोति यशस्करी विद्या । शोककरी कन्या । कुलकरं धनम् । क्रीडाकरः । श्राद्धकरः । तिर्थकरः । तीर्थंकरः । અહીં વિકલ્પે म् આગમ થાય છે. प्रेषणाकरः । वचनकरः
हेतु–तच्छीलानुकूले ऽशब्द–श्लोक–कलह–गाथा–वैर–चाटु–सूत्र–मन्त्र–पदात् ५।१।१०३

૩૮ कर्म શબ્દ કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી ભૃતિ–વેતન (પગાર) ગમ્ય હોય તો ट પ્રત્યય થાય છે. कर्मकरः । कर्मकरी दासी । પગાર લઈને કામ કરનાર. અન્યથા कर्मकारः । પગાર વિના કામ કરનાર.
भृतौ कर्मणः ५।१।१०४

૩૯ क्षेम प्रिय मद्र અને भद्र કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી अं [ख] અને अ [अण्] એ બે પ્રત્યય થાય છે.
क्षेमं करोति क्षेमंकरः । प्रियंकरः । मद्रङ्करः । भद्रङ्करः । क्षेमकारः । प्रियकारः । मद्रकारः । भद्रकारः ।
क्षेम–प्रिय–मद्र–भद्रात् खाण् ५।१।१०५

૪૦ मेघ ऋति भय અને अभय કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી ख પ્રત્યય થાય છે.

मेघान्करोति मेघंकरः । ऋतिंकरः । (ऋतिः गतिः सत्यता वा) भयङ्करः । अभयंकरः । भयङ्करं श्मशानम् ।

मेघर्ति–भयाभयात् खः ५।१।१०६

૪૧ प्रिय અને वश કર્મથી પર રહેલ वद् ધાતુથી ख પ્રત્યય થાય છે. प्रियं वदति प्रियंवदः । वशंवदः ।

प्रिय–वशात् वदः ५।१।१०७

૪૨ कूल अभ्र અને करीष કર્મથી પર રહેલ कष् ધાતુથી ख પ્રત્યય થાય છે.

कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ।

कूलाभ्र–करीषात् कषः ५।१।११०

૪૩ सर्व કર્મથી પર રહેલ सह् અને कष् ધાતુથી ख પ્રત્યય થાય છે. सर्वंसहते सर्वंसहो मुनिः । सर्वंकषः खलः ।

सर्वात् सहश्च ५।१।१११

૪૪ કર્મથી પર રહેલ मन् ધાતુથી णिन् પ્રત્યય થાય છે.

पण्डितं मन्यते बन्धुम् पण्डितमानी बन्धोः ।

मन्याण् णिन् ५।१।११६

૪૫ કર્તા–કર્મથી પર રહેલ मन् ધાતુથી अ [खश्] પ્રત્યય થાય છે. पण्डितमत्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । પ્રત્યયશિત્ હોવાથી य [श्य] ।

पट्वीमात्मानं मन्यते पटिवमन्या । પા. ૭ નિ. V॥ હ્રસ્વ.
,, पण्डितमानी । पट्वीमानिनी પણ થાય.જુઓ નિ. V

कर्तुः खश् ५।१।११७

૪૬ शुनी स्तन मुञ्ज कूल आस्य અને पुष्प કર્મથી પર રહેલ धे [ट्धे] ધાતુથી खश् પ્રત્યય થાય છે.

शुनींधयति शुनंधय । પા. ૭ નિ. VII હ્રસ્વ. પ્રત્યય શિત્ હોવાથી अ [शव्]. स्तनंधयः । વિગેરે. पुष्पंधयः ।

शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूलास्य-पुष्पात् ट्धेः ५।१।११९

૪૭ वह અને अभ्र કર્મથી પર રહેલ लिह् ધાતુથી खश् પ્રત્યય થાય છે. वहं लेढि वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहः प्रासादः ।

वहाभ्राल् लिहः ५।१।१२३

૪૮ बहु बिधु अरुस् અને तिल કર્મથી પર રહેલ तुद् ધાતુથી खश् થાય છે. बहु तुदति बहुंतुदं युगम् । विधुंतुदो राहुः । अरुन्तुदः पीडाकरः । દ્વિ. પા. ૧૩ નિ. ૧૨. तिलंतुदः काकः ।

बहु-विध्वरुस्-तिलात् तुदः ५।१।१२४

૪૯ ललाट वात અને शर्ध કર્મથી પર રહેલ અનુક્રમે तप् अज् અને हा (તજવું) ધાતુથી खश् પ્રત્યય થાય છે.

ललाटं तपति ललाटंतपः सूर्यः । वातमजन्ति वातमजा मृगाः शर्धंजहा माषाः । અડદ વાછૂટ કરે છે.

ललाट-वात-शर्धात् तपाज-हाकः ५।१।१२५

૫૦ असूर्य અને उग्र કર્મથી પર રહેલ दृश् ધાતુથી खश् પ્રત્યય થાય છે. सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः । उग्रंपश्यः । પ્રત્યય શિત્ હોવાથી पश्य् આદેશ થયો છે.

असूर्योग्रात् दृशः ५।१।१२६

૫૧ च्वि પ્રત્યયના અર્થમાં રહેલ नग्न વિગેરે કર્મથી પર રહેલ कृ ધાતુથી કરણમાં अन [खनट्] પ્રત્યય થાય છે.

अनग्नो नग्नः क्रियतेऽनेन नग्नंकरणं द्यूतम् ।

पलितंकरणं तैलम् । प्रियंकरणं शीलम् । अन्धंकरणः शोकः स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपम् । आढयंकरणं वित्तम् ।

नग्न-पलित-प्रियान्ध-स्थूल-सुभगाढ्य-तदन्तात्
च्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णु-खुकञौ ५।१।१२८

कृगः खनट् करणे ५।१।१२९

५२ નામથી પર રહેલ गम् ધાતુથી अ [खड् ड અને ख] પ્રત્યય થાય છે અને विहायस् નો विह આદેશ થાય છે.

तुरो गच्छति तुरंगः। भुजेन भुज इव वा गच्छति भुजंगः। (भुजः कौटल्यं हस्तश्च।)

प्लवेन गच्छति प्लवंगः। विहायसा गच्छति विहंगः। खड् तुरगः। भुजगः] प्लवगः। विहगः। सर्वगः। पारगः। खे गच्छति खगः पक्षी। न गच्छति अगो वृक्षः पर्वतश्च। एवं नगः। उरसा गच्छति उरगः। स् લોપાય છે.

आशुगच्छति आशुगः शरः। निम्नगा। समुद्रगा। ड तुरंगमोश्वः। भुजंगमः सर्पः। प्लवंगमो मेकः। विहंगमः पक्षी। ख

नाम्नो गमः खड् डौ च विहायसस्तु विहः ५।१।१३१

५३ આધાર નામથી-પર રહેલ शी ધાતુથી अ પ્રત્યય થાય છે.

खे शेते खशयः। गुहाशयः। विलेशयः। अलुप् स०

शमो नाम्न्यः ५।१।१३४

पार्श्वादिभ्यः शिङः ५।१।१३५ आधारात् ५।१।१३७

५४ આધાર નામથી પર રહેલ चर् ધાતુથી अ [ट] પ્રત્યય થાય છે. कुरुषु चरति कुरुचरः। मद्रचरः। निशाचरी।

चरेष्टः ५।१।१३८

५५ નામથી-પર રહેલ स्था पा स्ना અને त्रा [त्रै) ધાતુથી अ [क] પ્રત્યય થાય છે. स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गस्थः। पादैः पिबति पादपः। नॄन्पाति नृपः। नद्यां स्नाति नदीष्णः। आतपात्त्रायते आतप-त्रम्।

स्था-पा-स्ना-त्रः कः ५।१।१४२

૫૬ मूलविमुज વિગેરે શબ્દો क પ્રત્યયાન્ત સિદ્ધ છે.
मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
अपो बिभर्ति अब्भ्रं मेघः । कौ मोदते कुमुदं कैरवम् ।
सरसि रोहति सरसिरुहम्, सरोरुहम् पद्मम् ।
आगमेन प्रजानाति आगमप्रज्ञः ।
मूलविभुजादयः ५।१।१४४

૫૭ નામથી પર રહેલ भज् ધાતુથી ० [विण्] પ્રત્યય થાય છે.
सुखं भजते सुखभाक् । अर्धभाक् ।
भजो विण् ५।१।१४६

૫૮ નામથી પર રહેલ ધાતુથી मन् वन् वन् [क्वनिप्] અને ० [विच्] પ્રત્યય ક્વચિત્ થાય છે. इन्द्रं शृणाति इन्द्रशर्मा । घृतपावा । सुधीवा । कीलालपाः । કેવલ ધાતુથી પણ થાય છે. शर्म । धीवा (क्वनिप्) जागः (विच्)
मन्–वन्–क्वनिप्–विच् क्वचित् ५।१।१४७

૫૯ નામથી પર રહેલ ધાતુથી ० [क्विप्) ક્વચિત્ થાય છે.
शकान् ह्वयति शकहूः । अक्षैः दीव्यति अक्षद्यूः ।
दिवि सीदति दिविषत्, द्युसत् । वीरं सूते वीरसूः ।
तमः छिनत्ति तमश्छिद् । शत्रुं जयति शत्रुजित् ।
सेनां नयति सेनानीः । ग्रामं नयति ग्रामणीः ।
કેવલ ધાતુથી પણ થાય છે. लूः । पक् ।
क्विप् ५।१।१४८

૬૦ કર્મવાચિ ઉપમાન ભૂત त्यद् (त) तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् [भवतु] किम् ।

તથા अन्य અને समान શબ્દથી પર રહેલ दृश् ધાતુથી કર્મમાં अ [टक्] स [सक्] અને ० [क्विप्] પ્રત્યય થાય છે. स्यः इव दृश्यते त्यादृशः त्यादृक्षः त्यादृक् । तादृशः-क्षः-क् । एवम्-अन्यादृशः अन्यादृक्षः । अन्यादृक् । सदृशः सदृशी । सदृक्षः सदृक्षा । सदृक् ।

त्यदाद्यन्य-समानादुपमानाद् व्याप्ये दृशष्टक्-सकौ च ५।१।१५२

V।।। दृश् दृश अने दृक्ष પરછતાં-

(૧) समान નો स થાય છે. सदृक् ।

(૨) अन्य અને त्यदादि ના અંતનો आ થાય છે, अन्यादृक् । त्यादृक् । असाविव दृश्यते-अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । અહીં आ નો ऊ થાય છે.

अहमिव दृश्यते मादृशः । वयमिव अस्मादृशः । त्वमिव त्वादृशः यूयमिव युष्मादृशः । પરિશિષ્ટ નિ. ૧ જુઓ.

(૩) इदम् નો ई, किम् નો की થાય છે. ईदृक् । कीदृक् ।

दृक्-दृश-दृक्षे ३।२।१५१

अन्य-त्यदादेराः ३।२।१५२

इदं-किमीत्की ३।२।१५३ मादुवर्णोऽनु २।१।४७

૬૧ કર્તૃવાચિ ઉપમાન ભૂત **નામથી** પર રહેલ ધાતુથી इ [णिन्] પ્રત્યય થાય છે. सिंह इव नर्दति सिंहनर्दी । गज इव गच्छति गजगामिनी नारी ।

कर्तुर्णिन् ५।१।१५३

૬૨ જાતિ સિવાય **નામથી** પર રહેલ ધાતુથી **શીલ** અર્થમાં णिन् થાય છે. उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः उष्णभोजी । शीत-

भोजी। परेषामुपकरोति इत्येवंशीलः परोपकारी। वनवासी। मधुपायी भ्रमरः। प्रतिष्ठते इत्यवंशीलः प्रस्थायी।

अजातेः शीले ५।१।१५४

ભૂતકાળમાં

૬૩ ब्रह्म भ्रूण અને वृत्र કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી क्विप् થાય છે. ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा (–हन्)

करणाद् यजो भूते ५।१।१५८

हनो णिन् ५।१।१६०

ब्रह्म–भ्रूण–वृत्रात् क्विप् ५।१।१६१

૬૪ કર્મથી પર રહેલ दृश् ધાતુથી वन् [क्वनिप्] પ્રત્યય થાય છે. मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा। विश्वदृश्वा। विश्वदृश्वानौ।

दृशः क्वनिप् ५।१।१६६

૬૫ સપ્તમ્યન્ત નામથી પર રહેલ जन् ધાતુથી ड પ્રત્યય થાય છે. अप्सु जातम् अप्सुजम्। अब्जम्।

अनो जने र्डः ५।१।१६८

सप्तम्याः ५।१।१६९

૬૬ જાતિ સિવાય પંચમ્યન્ત નામથી પર રહેલ जन् ધાતુથી ड થાય છે. संतोषाज्जातम् संतोषजम् सुखम्। बुद्धिजः संस्कारः।

अजातेः पञ्चम्याः ५।१।१७०

૬૭ બીજે પણ ક્વચિત્ ड પ્રત્યય થાય છે.

द्वि र्जातः द्विजः। न जातः अजः। प्रजाताः प्रजाः। अनुजातः अनुजः। क्षत्रियात् जातम् क्षत्रियजं युद्धम्। स्त्रीजमनृतम्। पुंसानुजातः पुंसानुजः। मित्रं ह्वयति मित्रह्वः। अटति अतति वा अः। कायति कामयते

वा कः । भातीति भं नक्षत्रम् । खन्यते इति खम् ।

क्वचित् ५।१।१७१

क्त અને क्तवतु પ્રત્યયાન્ત ભૂતકૃદન્તો—

૬૮ ભૂતકાળમાં વર્તમાન ધાતુથી त [क्त] અને तवत् [क्तवतु] પ્રત્યય થાય છે. कृतः । कृतवान् ।

क्त-क्तवतू ५।१।१७४

૬૯ क्त પ્રત્યય સકર્મક ધાતુથી કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુથી ભાવમાં થાય છે. क्रियते स्म कृतः घटः । कृतम् ।

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।३।२१

૭૦ क्तवतु પ્રત્યય કર્તામાં થાય છે. करोति स्म कृतवान् घटम् ॥

कर्तरि ५।१।३

૭૧ श्लिष् शी स्था आस् वस् जन् रुह् जॄ અને भज् ધાતુથી क्त પ્રત્યય કર્તામાં વિકલ્પે થાય છે. आश्लिष्टः कान्तां कामुकः । आश्लिष्टा कान्ता कामुकेन । आश्लिष्टं कामुकेन । ઇત્યાદિ.

श्लिष-शीङ्-स्थास-वस-जन-रुह-जॄ-भजेः क्तः ५।१।९

૭૨ ગત્યર્થ ધાતુઓથી અકર્મક ધાતુઓથી पा [पिब] અને भुज ધાતુથી क्त પ્રત્યય કર્તામાં વિકલ્પે થાય છે, गतो मैत्रो ग्रामम् । गतो मैत्रेण ग्रामः । गतं मैत्रेण । पयः पीता गावः । पयः पीतं गोभिः । पीतं गोभिः । अन्नं भुक्तास्ते । अन्नं तै भुक्तम् । तै भुक्तम् ।

गत्यर्थाकर्मक-पिब-भुजेः ५।१।११

IX क्त અને क्तवतु પ્રત્યયની પૂર્વે, સેટ્ ધાતુથી इ આવે છે અને અનિટ્ ધાતુથી इ નથી આવતી.

સેટ્ याचितः । याचितवान् । पठितः । पठितवान् ।

અનિટ્ पृष्टः । पृष्टवान् । भुक्तः । भुक्तवान् ।

स्ताद्यशितो ऽत्रोणादेरिट् ४।४।३२

एकस्वराद् अनुस्वारेतः ४।४।५६

૭૩ એકસ્વરવાળા ॠ વર્ણાન્ત ધાતુઓ તેમજ श्रि અને ऊर्णु ધાતુથી કરેલા કિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ થતી નથી.

वॄ–	वूर्तः ।	वूर्तवान् ।	वूर्त्वा ।
तॄ–	तीर्णः ।	तीर्णवान् ।	तीर्त्वा ।
श्रि–	श्रितः ।	श्रितवान् ।	श्रित्वा ।
ऊर्णु–	ऊर्णुतः ।	ऊर्णुतवान् ।	ऊर्णुत्वा ।

ऋवर्ण–श्र्यूर्णुगः कितः ४।४।५७

૭૪ એકસ્વરી उ વર્ણાન્ત ધાતુથી કરેલા કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે इ થતી નથી. यु–युतः युतवान् युत्वा । लू–लूनः लूनवान् लूत्वा ।

उवर्णात् ४।४।५८

૭૫ डी ગ ૪ श्वि અને लस्ज् विज् यत् त्रस् दीप् વિગેરે ધાતુઓથી પર રહેલ क्त અને क्तवतु ની પૂર્વે इ થતી નથી.

डीनः । डीनवान् । (डी ગ. ૧ डयितः । डयितवान्)

उड्डीनः । उड्डीनवान् । शूनः । शूनवान् ।

लग्नः । लग्नवान् । उद्विग्न । उद्विग्नवान् । यत्तः यत्तवान्

त्रस्तः । त्रस्तवान् । दीप्तः । दीप्तवान् ।

डीय–श्व्यैदितः क्तयोः ४।४।६१

૭૬ पत् સિવાય, કોઈપણ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે इट् લેનારા એકસ્વરી ધાતુથી क्त અને क्तवतु પૂર્વે इट् થતી નથી.

रध्- रद्धः । रद्धवान् । अञ्ज् अक्तः अक्तवान् ।

गुह्-गूढः । गूढवान् । સામાન્ય वेट् છે.

शम् – शान्तः । शान्तवान् । अस्–अस्तः । अस्तवान् ।

शान्त्वा । शमित्वा । अस्त्वा । असित्वा । क्त्वा પૂર્વે वेट् છે.

सह्-सोढः । सोढवान् ।

सोढुम् । सहितुम् । सोढा । सहिता । तादि પૂર્વે वेट् છે.

पत् ધાતુ सन् માં वेट् છે पित्सति । पिपातषति । પણ તેનું વર્જન કરેલું છે એટલે, इट् થાય છે. पतितः । पतितवान् ।

वेटो ऽपतः ४।४।६२

૭૭ डी ગ ૧, शी અને पू ગ. ૧ ધાતુથી પર રહેલ સેટ્ क्त અને क्तवतु કિત્ થતા નથી. डयितः । डयितवान् । शयितः । शयितवान् । पवितः । पवितवान् । डी ગ. ૪ डीनः । डीनवान् । पू ગ. ૯ पूतः । पूतवान् ।

न डीङ्–शीङ्–पूङ्–धृषि–क्ष्विदि–स्विदि–मिदः ४।३।२७

૭૮ त કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં—

સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પર રહેલા घा સિવાયના दा સંજ્ઞક ધાતુનો त्त् આદેશ થાય છે. आत्तः । आत्तवान् । उपात्तः । उपात्तवान् ।

प्राद् दागः त्त आरम्भे क्ते ४।४।७

स्वराद् उपसर्गाद् दः ति कित्यधः ४।४।९

X કૃત્ય કૃદન્તના કર્તાને ષષ્ઠી વિકલ્પે થાય છે मुनेः स्थेयम् । मुनिना स्थेयम् ।

कृत्यस्य वा २।२।८८

પાઠ ૮ મો કૃદન્તો. વર્તમાન કાળમાં

૧ વય, શક્તિ અને શીલ અર્થ જણાતો (ગમ્ય) હોય ત્યારે, ધાતુથી आन [शान] પ્રત્યય થાય છે.

१ कतीह शिखण्डं वहमानाः। વય, બાલ્યાવસ્થા જણાય છે. અહિં (આમાં) બાબરી ને વહનકરનારા કેટલા છે.

कतीह स्त्रियं गच्छमानाः। યુવાવસ્થા જણાય છે.

२ कतीह हस्तिनं निघ्नानाः। શક્તિ-સામર્થ્ય.

આમાં હાથીને મારી શકનારા કેટલા છે.

कतीह समश्नानाः। આમાં સારી રીતે ખાઇ શકનારા કેટલા છે.

३ कतीह परान् निन्दमानाः। શીલ-સ્વભાવ.

कतीहात्मानं वर्णयमानाः।

सति ५।२।१९ पूङ्-यजः शानः ५।२।२३

वयः शक्ति-शीले ५।२।२४

। અહિં કર્મને દ્વીતીયા થાય છે. कतीह शिखण्डं वहमानाः

नोभयो र्हेतोः २।२।८९

तृन्-उदन्ताव्यय-क्वसानातृश्-शतृ-ङि-णकच्-खलर्थस्य २।२।९०

૨ અકૃચ્છ્ર (સુખસાધ્ય) અર્થ જણાતો હોય ત્યારે धारि અને इ 'ભણવું' ધાતુથી अत् [अतृश्] પ્રત્યય થાય છે.

धारयन् आचाराङ्गम् આચારાંગને સુખેથી ધારણ કરતો.

अधीयन् द्रुमपुष्पीयम्। દ્રુમપુષ્પીય અધ્યયનને સુખેથી ભણતો.

धारीङो ऽकृच्छ्रे ऽतृश् ५।२।२५

૩ સત્રી, શત્રુ અને સ્તુત્ય કર્તા હોય ત્યારે, અનુક્રમે सु, द्विष् અને अर्ह् ધાતુથી अतृश् પ્રત્યય થાય છે

१ सत्रे सुन्वन्तः यज्ञस्वामिन इत्यर्थः ।
२ चौरं द्विषन् शत्रुरित्यर्थः ।
३ पूजामर्हन् प्रशस्य इत्यर्थः ।

सुग्-द्विषार्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये ५।२।२६

૪ શીલ, ધર્મ અને સાધુ અર્થ જણાતો હોય ત્યારે ધાતુથી तृ [तृन्] પ્રત્યય થાય છે.

१ करोति इत्येवंशीलः कर्त्ता । कर्त्ता कटम् ।
वदति इत्येवंशीलः वदिता । वदिता जनापवादान् ।

૨ ધર્મ–કુલાદિનો આચાર.
वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः ।

३ गन्ता खेलः । साधु गच्छति इति गन्ता ।

तृन् शील धर्म-साधुषु ५।२।२७

૫ भ्राज्, अलं-कृ, निराकृ, भू सह्, रुच्, वृत्, वृध्, चर् प्र-जन्, અને अप-त्रप् ધાતુથી इष्णु પ્રત્યય થાય છે.
भ्राजनशीलः भ्राजनधर्मा साधु भ्राजते वा भ्राजिष्णुः । अलंकरिष्णु । निराकरिष्णुः । भविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।

भ्राज्यलंकृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-चरि-प्रजनापत्रप इष्णुः ५।२।२८

૬ भू, અને जि ધાતુથી ष्णु [ष्णुक्] પ્રત્યય થાય છે.
भूष्णुः । जिष्णुः ।

भू-जेः ष्णुक् ५।२।३०

૭ स्था, ग्ला, म्ला, पच्, परिमृज्, અને क्षि ધાતુથી स्नु પ્રત્યય થાય છે.

स्थास्नुः । ग्लास्नुः । म्लास्नुः । पक्ष्णुः । परिमार्क्ष्णुः । क्षेष्णुः ।

स्था–ग्ला–म्ला–पचि–परि–मृजि–क्षेः स्नुः ५।२।३१

૮ त्रस्, गृध् धृष्, અને क्षिप् ધાતુથી नु [क्नु] પ્રત્યય થાય છે.

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

त्रसि–गृधि–धृषि–क्षिपः क्नुः ५।२।३२

૯ शॄ અને वन्द् ધાતુથી आरु પ્રત્યય થાય છે. शृणातीत्येवं शीलः शरारुः । विशीर्यते विशरारुः । वन्दते वन्दारुः ।

शॄ–वन्देः आरुः ५।२।३५

૧૦ शी, श्रद्–धा, निद्रा, तन्द्रा, दय्, पत्, गृहि અને स्पृहि ધાતુથી आलु પ્રત્યય થાય છે.

शयालुः । श्रद्धालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । दयालुः । पतयालुः । गृहयालुः । स्पृहयालुः ।

शीङ्–श्रद्धा–निद्रा–तन्द्रा–दयि–पति–गृहि–स्पृहेरालुः ५।२।३७

૧૧ शॄ, कम्, गम्, हन्, वृष्, भू અને स्था ધાતુથી उक [उकण्] પ્રત્યય થાય છે. शृणातीत्येवंशीलः शारुकः । प्रशारुकः शरः । कामुकः । गामुकः । आगामुकः स्वगृहम् । घातुकः । आघातुको व्याधः । वर्षुकः । प्रवर्षुकः पर्जन्यः । भावुकः प्रमत्तः । उपस्थायुकः गुरुम् । ગુરૂ પાસે રહેનાર. गुणानधिष्ठायुकः । ગુણોમાં રહેનાર.

शॄ–कम–गम–हन–वृष–भू–स्थ उकण् ५।२।४०

॥ અહીં કર્મને દ્વિતીયા થાય છે. आगामुकः स्वगृहम् ।

अकमेः उकस्यः २।२।९३

૧૨ लष्, पत् અને पद् ધાતુથી उकण् થાય છે.
अभिलाषुकः । उत्पातुकं ज्योतिः ।
प्रपातुका गर्भाः । उपपादुका देवाः ।

लष–पत–पदः ५।२।४१

૧૩ ભૂષા અર્થવાળા, ક્રોધ અર્થવાળા, जु, सृ, गृध्, ज्वल् અને शुच् ધાતુથી અને लष्, पत् पद् ધાતુથી अन પ્રત્યય થાય છે. भूषयतीत्येवंशीलो भूषणः कुलस्य । मण्डना गगनस्य भाः । प्रसाधनः । क्रोधनः । रोषणः । जवनः । सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । अभिलषणः । पतनः । अर्थस्य पदनः । અર્થને જાણનાર

भूषा–क्रोधार्थ–जु–सृ–गृधि–ज्वल–शुचश्चानः ५।२।४२

૧૪ यङन्त यज्, जप्, दश् અને वद् ધાતુઓથી ऊक પ્રત્યય થાય છે. भृशं पुनर्पुन र्वा यजतीत्वंशीलो यायजूकः । जंजपूकः । दन्दशूकः । वावदूकः ।

भ्रम–क्रमो यङः ५।२।४६

यजि–जपि–दंशि–वदादूकः ५।२।४७

૧૫ जागृ ધાતુથી ऊकપ્રત્યય થાય છે. जागर्तीत्येवंशीलो जागरूकः

जागुः ५।२।४८

૧૬ शम् વિગેરે આઠ ધાતુથી इन् [घिनण्] પ્રત્યય થાય છે. शाम्यतीत्येवंशीलः शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी, । क्षमी, प्रमादी । उन्मादी । क्लमी ।

शमष्टकाद् घिनण् ५।२।४९

१७ युज्, भुज्, भज्, त्यज्, रञ्ज्, द्विष्, दुष्, द्रुह्, दुह्
અને अभ्या-हन् ધાતુથી घिनण् પ્રત્યય થાય છે.
योगी । भोगी । भागी । त्यागी । रागी । द्वेषी । दोषी ।
द्रोही । दोही । अभ्याघाती ।

युज-भुज-भज-त्यज-रञ्ज-द्विष-दुष-द्रुह-
दुहाभ्याहनः ५।२।५०

१८ सृ, घस् અને अद् ધાતુથી मर [मरक्] પ્રત્યય થાય છે.
सरतीत्येवंशीलः सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

सृ-घस्यदो मरक् ५।२।७३

१९ भञ्ज्, भास् અને मिद् ધાતુથી उर [घुर] પ્રત્યય થાય છે.
भज्यते स्वयमेव इत्येवंशीलं भङ्गुरं काष्ठम् ।
भासते भासुरं वपुः । मेद्यति मेदते वा मेदुरः ।

भञ्जि-भासि-मिदो घुरः ५।२।७४

२० सृ, जि, इ, જવું, અને नश् ધાતુથી वर [ट्वरप् कित्]
પ્રત્યય થાય છે. सृत्वरः । जित्वरः । जित्वरी स्त्री । इत्वरः ।
नश्वरः ।

सृ-जीण्-नशः ट्वरप् ५।२।७७

२१ स्मि, अ-जस्, हिंस्, दीप्, कम्प्, कम् અને नम् ધાતુથી
र પ્રત્યય થાય છે. स्मयते इत्येवंशीलं स्मेरं मुखम् ।
न जस्यति अजस्रम् । अजस्रं पचति સતત પકાવે છે.
हिंस्रो व्याधः । दीप्रो दीपः । कम्प्रः । नम्रः ।

स्म्यजस-हिंस-दीप-कम्प-कम-नमो रः ५।२।७९

२२ स्था, ईश्, भास्, पिस् અને कस् ધાતુથી वर પ્રત્યય થાય છે. तिष्ठति इत्येवंशीलः स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः । (प्रमाद्यति प्रमद्वरः પ્રમાદી)

स्थेश-भास-पिस-कसो वरः ५।२।८१

२३ दिद्युत् વિગેરે અને भ्राज् વિગેરે क्विवन्त શબ્દો સિદ્ધ છે.

(१) द्योतते इत्येवंशीलो दिद्युत् । दिद्युतौ । दृणातीति ददृत् । गच्छतीति जगत् । जुहोतीति जुहूः । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । प्राशौ । शब्दप्राट् । तत्त्वप्राट् । दधाति ध्यायति वा धीः ।

श्रयतीति श्रीः । शतं द्रवतीति शतद्रूः । स्रवतीति स्रूः । जवतीति जूः । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ।

कटं प्रवते कटप्रूः । परिव्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ

(२) विभ्राजते इति विभ्राट् । विभ्राजौ । भासते इति भाः । भासौ । पिपर्तीति पूः । पुरौ । धूर्वतीति धूः धुरौ । विद्योतते इति विद्युत् । ऊर्जयतीति ऊर्क् । ग्रावाणं स्तौतीति ग्रावस्तुत् । पचतीति पक् । भिनत्तीति भिद् । वेत्तीति विद् । शोकच्छिद् । भूः पृथिवी । शंभूः शिवः । आत्मभूः कामः । मनोभूः स एव । स्वयंभू ब्रह्मा । स्वभू विष्णुश्च । मित्रभू र्नाम कश्चित् । प्रतिभूः उत्तमर्णाधमर्णयोरन्तरस्थः । हन्भूः व्यसनसहायः । कारभूः पण्यमूल्यादिनिर्णेता । वर्षाभू र्दर्दुरः औषधिश्च । पुनर्भूः पुनरूढा औषधिश्च ।

दिद्युत्-ददृत्-जगत्-जुहू-वाक्-प्राट्-धी-श्री-द्रू-स्रू ज्वायतस्तू-कटप्रू-परिव्राट्-भ्राजादयः क्विपः ५।२।८३

પાઠ ૯ મો. કૃદન્તો

૧ इन् વિગેરે પ્રત્યયાન્ત गमिन् વિગેરે શબ્દો ભવિષ્યકાળમાં વપરાય છે. गमिष्यतीति गमी ग्रामम् । इन्
आगामी । भावी । प्रतिरोधी । વિગેરે णिन्

वर्त्स्यति गम्यादिः ५।३।१

। અહીં દ્વિતીયા થાય છે. गमी ग्रामम् ।

एष्यद्–ऋणेनः २।२।९४

૨ હેતુની સિદ્ધિ હોય તો, ધાતુથી ભવિષ્યકાળમાં क्त પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. मेघश्चेद्वृष्टस्तर्हि संपन्नाः सम्पत्स्यन्ते वा शालयः । જો શાલિની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત વરસાદ વરસ્યો છે તો શાલિ થવાના છે.

वा हेतुसिद्धौ क्तः ५।३।२

૩ જે ધાતુથી तुम् વિગેરે કરવાના છે તે ધાતુની ક્રિયા, જે ક્રિયાનું પ્રયોજન–હેતુ છે, તે ક્રિયા (ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા) ઉપપદ હોય તો, ધાતુથી ભવિષ્યકાળમાં तुम्, अक [णकच्] અને भविष्यन्ती પ્રત્યય થાય છે.
कर्तुम् व्रजति । કરવાને જાય છે.
कारको व्रजति । કરવાવાળો જાય છે.
करिष्यामीति व्रजति । કરીશ એ હેતુથી જાય છે.
અહીં व्रजति 'જવાની' ક્રિયા ઉપપદ છે અને જવાનું પ્રયોજન, કાંઇપણ ક્રિયા કરવાનું છે.
કરવાનું છે માટે જાય છે. એટલે આ હેત્વર્થ કૃદન્ત કહેવાય છે.
એ પ્રમાણે—भोक्तुं व्रजति ખાવાને જાય છે.
भोजको व्रजति ખાવાવાળો જાય છે.

भोक्ष्ये इति व्रजति ખાઇશ માટે જાય છે.
દરેકનો અર્થ ખાવા માટે જાય છે, એવો થાય છે.

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्–णकच्–भविष्यन्ती ५।३।१३

૪ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી, ભવિષ્યકાળમાં, अ [अण्] પ્રત્યય થાય છે.
कुम्भकारो याति । કુંભ કરવાવાળો જાય છે.
काण्डलावो व्रजति । વૃક્ષની શાખા કાપવાવાળો જાય છે.

कर्मणोऽण् ५।३।१४

૫ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, ધાતુથી ભવિષ્યકાળમાં, **ભાવમાં** થતા (घञ् क्ति વિગેરે આગળ આવશે તે) પ્રત્યયો થાય છે.

पाकाय व्रजति । રસોઈ કરવા માટે જાય છે
पक्तये व्रजति । ,,
पचनाय व्रजति । ,,
वन्दनायै व्रजति । વંદના કરવા માટે છે.

भाववचनाः ५।३।१५

।। અહીં ચતુર્થી થાય છે. पाकाय व्रजति ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् २।२।६१

૬ **ભાવમાં અને કર્તા સિવાય કારકમાં** ધાતુથી अ [घञ्] પ્રત્યય થાય છે.
पचनम् पाकः । एवं रागः । त्यागः । **ભાવમાં**
प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः । (प्रक्रियते यः स प्राकारः)
एवं प्रासः । प्रसेवः । समाहारः । कारः । **કર્મમાં**
दाशन्तेऽस्मै इति दाशः । **સંપ્રદાનમાં**

आहरन्त्यस्मादिति आहारः । અપાદાનમાં
કરણમાં અને આધારમાં अनट् (નિ. ૩૮માં) અને अनट्
નો અપવાદ વ્યજનાન્ત ધાતુથી घञ् (નિ. ૪૦ માં) કહેવાશે.

पद–रुज–विश–स्पृशो घञ् ५।३।१६
भावाकर्त्रोः ५।३।१८

ા઼ા घञन्त શબ્દ પર છતાં, ઉપસર્ગનો બહુલં દીર્ઘ થાય છે. प्राकारः

इचि अस्वरे दीर्घ आच् च ३।२।७२
घञि उपसर्गस्य बहुलम् ३।२।८६

૭ सम्, नि, वि અને उप ઉપસર્ગથી પર રહેલા यम् ધાતુથી
अ [अल्] વિકલ્પે થાય છે. संयमः । संयामः । नियमः ।
नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ।

भूश्रयदो ऽल् ५।३।२३ सम् नि व्युपाद्यमः ५।३।२५

૮ नि ઉપસર્ગથી પર રહેલ नद्, गद्, पठ्, स्वन् અને क्वण्
ધાતુથી अल् વિકલ્પે થાય છે.
निनदः । निनादः । निगदः । निगादः । निपठः । निपाठः ।
निस्वनः । निस्वानः । निक्वणः । निक्वाणः ।

ने र्नद–गद–पठ–स्वन–क्वणः ५।३।२६

૯ इ વર્ણાન્ત ऊ વર્ણાન્ત वृ, दृ, वश्, रण्, गम्, દીર્ઘ ऋ
કારાન્ત અને ग्रह ધાતુથી अ [अल्] પ્રત્યય થાય છે.
चयः । निश्चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । વિગેરે
यवः । रवः । नवः । स्तवः । लवः । पवः । વિગેરે
वरः प्रवरः दरः आदरः । वशः । रणः । गमः अवगमः ।
करः । गरः । तरः । दरः । शरः વિગેરે । ग्रहः ।
घञ् અને अल् પ્રત્યયાંત શબ્દો પુંલિંગ છે.

युवर्ण–वृ–दृ–वश–रण–गमृद्–ग्रहः ५।३।२८

૧૦ स्था વિગેરે ધાતુથી अ [क] પ્રત્યય થાય છે. आखूनामुत्थानम् आखूत्थो वर्तते । प्रतिष्ठन्ते अस्मिन्निति प्रस्थः सानुः। संतिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विध्यतेऽनेनेति विधः । विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्नः । आयुध्यन्तेऽनेनेति आयुधम् । आध्यायन्ति तमिति आढ्यः । અહીં ध्य् નો ढ् થાય છે.

स्थादिभ्यः कः ५।३।८२

૧૧ वेप् વિગેરે (टु ઇત્ વાળા) ધાતુઓથી अथु પ્રત્યય થાય છે. वेपथुः । वमथुः । श्वयथुः । भ्रासथुः । नन्दथुः ।

ट्वितो ऽथुः ५।३।८३

૧૨ पच् વિગેરે (डु ઇત્ વાળા) ધાતુઓથી तत्कृत અર્થમાં त्रिम [त्रिमक्] પ્રત્યય થાય છે.
पाकेन निर्वृत्तम् पक्त्रिमम् । પાકેલું. (પાક વડે તૈયાર થયેલુ) कृत्रिमम् । लब्ध्रिमम् । याच्त्रिमम् । (મતાન્તરે याचथुः)

ड्वितः त्रिमक् तत्कृतम् ५।३।८४

૧૩ यज्, स्वप्, रक्ष्, यत् અને प्रच्छ् ધાતુથી न પ્રત્યય થાય છે. यज्ञः । स्वप्नः । रक्ष्णः । यत्नः । प्रश्नः ।

यजि–स्वपि–रक्षि–यति–प्रच्छो नः ५।३।८५

૧૪ ઉપસર્ગથી પર રહેલ दा સંજ્ઞકધાતુથી इ [कि] પ્રત્યય થાય છે. आदिः । आधिः । निधिः । संधिः । समाधिः ।

उपसर्गाद् दः किः ५।३।८७

૧૫ કર્મથી પર રહેલ दा સંજ્ઞકધાતુથી આધારમાં कि થાય છે. जलं धीयतेस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वालधिः । शेवधिः ।

व्याप्याद् आधारे ५।३।८८

૧૬ સ્ત્રીલિંગમાં-ધાતુથી ति [क्ति] પ્રત્યય થાય છે.
कृतिः । हृतिः । चितिः । नीतिः । नुतिः । भूतिः ।
स्त्रियां क्तिः ५।३।९१

૧૭ श्रु વિગેરે ધાતુઓથી क्ति પ્રત્યય પણ થાય છે.

श्रुतिः ।	प्रतिश्रुत् ।	२९	क्विप्
संपत्तिः ।	संपत् ।		,,
अर्त्तिः ।	अर्दिका ।	३३	णक
प्रशस्तिः ।	प्रशंसा ।	२३	अ
कण्डूतिः ।	कण्डूः ।	३०	क्विप्
	कण्डूया	२३	अ ।
पक्तिः ।	पचा ।	२५	अङ्

श्र्वादिभ्यः ५।३।९२

IV प् [पु] અને યકાર રહિત વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, य् અને व् નો લોપ થાય છે. कण्डूतिः (પા. ૩૫ નિ. ।)
य्वोः प्वय्–व्यञ्जने लुक् ४।४।१२१

૧૮ आस् , अट्, व्रज् અને यज् ધાતુથી य [क्यप्] પ્રત્યય થાય છે. आस्या । अट्या । व्रज्या । इज्या । સ્ત્રીલિંગમાં आप्
आस्यटि–व्रज्यजः क्यप् ५।३।९७

૧૯ कृ ધાતુથી अ [श] અને क्यप् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
क्रिया । कृत्या । कृतिः । (દ્વિ. પા. ૪ નિ. ૩)
कृगः श च वा ५।३।१००

૨૦ परि પૂર્વક सृ અને चर् ધાતુથી य થાય છે. परिसर्या । परिचर्या
परेः सृ–चरे र्यः ५।३।१०२

૨૧ अटाट्य (यङन्त-अट्) ધાતુથી य પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
अटाट्या । પા. ૩૫ નિ. । તથા પાઠ ૪ નિ. ૧૭ જુઓ.
अटाटा । નિ૦ ૨૩ થી अ
वा-ऽटाट्यात् ५।३।१०३

૨૨ जागृ ધાતુથી अ અને य પ્રત્યય થાય છે.
जागरा । जागर्या ।
जागुरश्च ५।३।१०४

૨૩ शंस् ધાતુથી અને आय વિગેરે પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી अ થાય છે.
प्रशंसा । गोपाया રક્ષણ । मीमांसा । कण्डूया । ખરજ.
लोलूया અતિશય અથવા વારંવાર કાપવું તે. चिकीर्षा ।
पुत्रकाम्या । પુત્રની ઇચ્છા.
शंसि-प्रत्ययात् ५।३।१०५

૨૪ त [क्त] ની પૂર્વે જે ધાતુને इट् આવતી હોય એવા ગુરૂ સ્વરવાળા વ્યંજનાંત ધાતુથી अ પ્રત્યય થાય છે.
ईहा । ईक्षा । उक्षा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा ।
क्तेटो गुरो र्व्यञ्जनात् ५।३।१०६

૨૫ पच् વિગેરે (ष् ઈત્ વાળા) ધાતુથી अ [अङ्] થાય છે.
पचा । क्षमा । घटा । त्वरा । प्रथा । व्यथा । जरा ।
षितो ऽङ् ५।३।१०७

૨૬ भिदा વિગેરે શબ્દો અર્થ વિશેષમાં अङ् પ્રત્યયાંત બને છે.
भिदा-विदारणम् । छिदा-द्वैधीकरणम् । विदा-विचारणा ।
मृजा-शरीरसंस्कारः । क्षिपा-प्रेरणम् । दया-अनुकम्पा ।
रुजा-रोगः । चुरा-चौर्यम् । पृच्छा-प्रश्नः ।
भिदादयः ५।३।१०८

૨૭ ણ્યન્ત ધાતુ, विद्, आस्, श्रन्थ्, घट्ट् અને वन्द् ધાતુથી अन પ્રત્યય થાય છે.

कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना ।
वेदना । आसना । उपासना । श्रन्थना । घट्टना । वन्दना ।

णि-वेत्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः ५।३।१११

૨૮ ઇચ્છા અર્થ સિવાય इष् (૪-૫૨, જવું) ધાતુથી अन થાય છે.

अन्वेषणा । एषणा । पिण्डैषणा ।

ઈચ્છા અર્થમાં પણ ક્વચિત્ થાય છે-

प्राणैषणा । वित्तैषणा । परलोकैषणा ।

इषोऽनिच्छायाम् ५।३।११२

૨૯ क्रुध् વિગેરે અને सम्+पद् વિગેરે ધાતુથી क्विप् થાય છે.

१ क्रुध्, क्रुत् । युध्, युत् । क्षुध्, क्षुत् । तृष्, तृट् ।
त्विष्, त्विट् । रुष् रुट् । रुज्, रुक् । रुच्, रुक् ।
शुच्, शुक् । मुद्, मुत् । मृद्, मृत् । गॄ, गीः ।
त्रै, त्राः । दिश्, दिक् । सृज् स्रक् ।

२ पद्, संपद् । विपद् । आपद् । व्यापद् । प्रतिपद् ।
सद्, संसत् । शास्, आशीः । श्रु, प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् ।
स्रु, परिस्रुत् । नह् उपानत् । वृष्, प्रावृट् । प्रुष्, विप्रुट्
वृत्, निवृत् । उपावृत् । यत्, संयत् । इ, समित् ।
भृ, उपभृत् । इन्ध्, समित् ।

क्रुत्-संपदादिभ्यः क्विप् ५।३।११४

૩૦ भी વિગેરે ધાતુથી क्विप् વિકલ્પે થાય છે.

भीः भीतिः ह्रीः ह्रीतिः । लूः लूनिः । भूः भूतिः ।
कण्डूः कण्डूया । कृत् कृतिः । भित् भित्तिः । छित् छित्तिः ।
तुत् तुत्तिः । दृक् दृष्टिः । ઇત્યાદિ.

भ्यादिभ्यो वा ५।३।११५

૩૧ શાપ (આક્રોશ) ગમ્ય હોય તો, न [नञ्] થી પર રહેલ ધાતુથી અનિ પ્રત્યય થાય છે. अजननिस्ते वृषल भूयात् ।
एवं-अजीवनिः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः ।

नञो ऽनिः शापे ५।३।११७

૩૨ ग्ला, हा અને ज्या ધાતુથી અનિ પ્રત્યય થાય છે.
ग्लानिः । हानिः । ज्यानिः । મતાન્તરે म्लानिः ।

ग्ला—हा—ज्यः ५।३।११८

૩૩ ધાતુથી ભાવમાં अक [णक] પ્રત્યય થાય છે.
भवत आसिका । शायिका । जीविका । कारिका ।

V કૃદન્તના કર્તામાં વર્તમાન નામથી ષષ્ઠી થાય છે.

भावे ५।३।१२२ कर्त्तरि २।२।८६

૩૪ નપુંસક લિંગમાં ભાવમાં ધાતુથી त [क्त] પ્રત્યય થાય છે.
हसितम् छात्रस्य । नृत्यम् मयूरस्य । व्याहृतं कोकिलस्य ।

क्लीबे क्तः ५।३।१२३

૩૫ નપુંસક લિંગમાં ભાવમાં ધાતુથી अन [अनट्] પ્રત્યય થાય છે. गमनम् । भोजनम् । वचनम् । हसनम् छात्रस्य ।

अनट् ५।३।१२४

૩૬ रम् વિગેરે ધાતુથી કર્તામાં अनट् પ્રત્યય થાય છે. रमणी । कमनी । नन्दनी । ह्लादनी । इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः

रम्यादिभ्यः कर्तरि ५।३।१२६

૩૭ भुज् વિગેરે ધાતુથી કર્મમાં અને पत् વિગેરે ધાતુથી અપાદાનમાં अनट પ્રત્યય થાય છે. भुज्यते इति भोजनम् ।
निरदन्ति तदिति निरदनम् । आच्छादनम् । अवस्रावि-अवस्रावणम् । अवसेचनम् । असनम् । वसनम् । आभरणम् ।

प्रपतत्यस्मात् प्रप्रतनः । प्रस्कन्दनः । प्रश्च्योतनः ।
प्रस्रवणः । निर्झरणः । सङ्खोद्धरणः । अपादानम् ।

मुजि–पत्यादिभ्यः कर्मापादाने ५।३।१२८

૩૮ કરણમાં અને આધારમાં ધાતુથી अन [अनट्] થાય છે.
કરણમાં एषणी । लेखनी । विचयनी । इध्मव्रश्चनः । श्मश्रुकर्तनः
આધારમાં- गोदोहनी । सक्तुधानी । तिलपीडनी ।
शयनम् । आसनम् । अधिकरणम् । आस्थानम् ।

करणाधारे ५।३।१२९

૩૯ પુંલિંગનામમાં, કરણ અને આધારમાં ધાતુથી अ [घ]
પ્રત્યય થાય છે. करणे– प्रच्छदः । उरश्छदः । दन्तच्छदः ।
प्लवः । प्रणवः । करः । प्रत्ययः । शारः ।
आधारे–एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः । आलवः । आरवः ।
आपवः । भवः । लयः । विषयः । भरः । प्रसरः । अवसरः ।
परिसरः । विसरः । प्रतिसरः ।

पुं–नाम्नि घः ५।३।१३०

૪૦ પુંલિંગનામમાં કરણ અને આધારમાં વ્યંજનાન્ત ધાતુથી घञ्
પ્રત્યય થાય છે. કરણમાં–विदन्ति विन्दन्ति विन्दते वाऽनेनेति
वेदः । चेष्टतेऽनेन चेष्टो वलम् । रज्यतेऽनेनेति रागः ।
આધારમાં एत्य पचन्ति अस्मिन्निति आपाकः । आरामः ।
लेखः । वन्धः । नेगः । वेगः । रङ्गः ।
क्रमः । प्रासादः । अपामार्गः । नीमार्गः ।

व्यञ्जनाद् घञ् ५।३।१३२

૪૧ કૃચ્છ્ર (દુઃખ) અર્થવાળા दुर् થી તથા અકૃચ્છ્ર (સુખ)
અર્થવાળા सु અને ईषत् થી પર રહેલા ધાતુથી ભાવમાં અને
કર્મમાં अ [खल्] થાય છે.

दुःखेन शय्यते इति दुःशयम् भवता ।
सुखेन शय्यते इति सुशयम् । ईषच्छयं भवता ।
दुःखेन क्रियते इति दुष्करः ।
सुखेन क्रियते इति सुकरः । ईषत्करः कटो भवता ।
दुष्करम् । सुकरम् । ईषत्करं भवता ।
एवम्-दुर्लभम् । सुलभम् । ईषल्लभम् । ઇત્યાદિ

दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थाद् खल् ५।३।१३९

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।३।२१

૪૨ कृच्छ्र (દુઃખ) અર્થવાળા दुर् થી અને अकृच्छ्र (સુખ) અર્થવાળા सु અને ईषद् થી પર રહેલ च्वि ના અર્થમાં વર્તમાન કર્તા અને કર્મથી પર અનુક્રમે भू અને कृ ધાતુથી खल् પ્રત્યય થાય છે. दुःखेनानाढ्येन आढ्येन भूयते दुराढ्यंभवं भवता । सुखेनानाढ्येन आढ्येन भूयते स्वाढ्यंभवं भवता । ईषदाढ्यभवं भवता ।

दुःखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते दुराढ्यंकरो मैत्रो भवता ।
सुखेनानाढ्यः आढ्यः क्रियते स्वाढ्यकरश्चैत्रो भवता ।
ईषदाढ्यंकरश्चैत्रो भवता ।
सुखेनाकटः कटः क्रियन्ते सुकटंकराणि वीरणानि ।

च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भू-कृगः ५।३।१४०

૪૩ शास् युध् दृश् धृष् मृष् અને आ કારાન્ત ધાતુથી अन થાય છે. दुःखेन शिष्यते दुःशासनः । सुशासनः । ईषच्छासनः एवं दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ।
आदन्त-दुरुत्थानम् भवता । सूत्थानम् । ईषदुत्थानम् ।
दुष्पानं पयो भवता । सुपानम् । ईषत्पानम् ।

शास्-युधि-दृशि-धृषि-मृषातो ऽनः ५।३।१४१

VI स्म યુક્ત मा [माङ्] ઉપપદ હોય તો, હ્યસ્તની અને અદ્યતની થાય છે. मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् ।

सस्मे ह्यस्तनी च ५।४।४०

પાઠ ૧૦ મો. કૃદન્ત

૧ પર (પછીના) કાલના ધાત્વર્થ સાથે જેનો કર્તા તુલ્ય (એક) છે, એવા પ્રાગ્ (ભૂત) કાલના અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી– ધાતુના સંબંધમાં–

त्वा (क्त्वा) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. आसित्वा भुङ्क्ते । બેસીને જમે છે. પહેલો બેસે છે અને પછી જમે છે.

અહિં બેસવાનો પ્રાક્ કાલ છે અને જમવાનો પરકાલ છે અને તે બન્ને ધાત્વર્થનો કર્ત્તા તુલ્ય છે, પૂર્વ ધાતુનો અને પર ધાતુનો સબંધ છે, માટે આ **સંબંધક ભૂત કૃદન્ત** કહેવાય છે. भुक्त्वा व्रजति । ખાઈને જાય છે.

भुक्त्वा पुन भुंङ्क्ते । જમીને પુનઃ જમે છે.

स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति નાહીને ખાઇને પીને જાય છે. પક્ષે–आस्यते भोक्तुम् इत्यपि भवति ।

જમવાને બેસાય છે, એ પ્રમાણે પણ(પ્રયોગ) થાય છે.

प्राक्काले ५।४।४७ धातोः संबन्धे प्रत्ययाः ५।४।४१

। क्त्वा પ્રત્યયની પૂર્વે સેટ્ ધાતુથી इ આવે છે. અનિટ્ ધાતુથી નથી આવતી અને વેટ્ ધાતુથી વિકલ્પે આવે છે. જેમકે– याचित्वा । पठित्वा । વિગેરે. पृष्ट्वा । भुक्त्वा । વિગેરે. रद्ध्वा रधित्वा । अक्त्वा अञ्जित्वा । વિગેરે.

स्ताद्यशितो ऽत्रोणादेरिट् ४।४।३२

एकस्वराद् अनुस्वारेतः ४।४।५६ धूगौदितः ४।४।३८

૨ जॄ ગ. ૯ અને व्रश्च् ધાતુથી क्त्वा પ્રત્યયની પૂર્વે इट् થાય છે. जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

जॄ-व्रश्चः क्त्वः ૪।૪।૪૧

૩ दम् વિગેરે (ऊदित्) ધાતુઓથી क्त्वा પ્રત્યયની પહેલાં इट् વિકલ્પે થાય છે. दान्त्वा दमित्वा । शान्त्वा शमित्वा । तान्त्वा तमित्वा। द्यूत्वा देवित्वा । स्यूत्वा । सेवित्वा अस्त्वा । असित्वा ।

ऊदितो वा ૪।૪।૪૨

૪ ધાતુથી પર રહેલ સેટ્ क्त्वा કિદ્ થતો નથી. देवित्वा । सेवित्वा । वर्तित्वा । भ्रंशित्वा । ध्वंसित्वा । व्रश्चित्वा ।

क्त्वा ૪।૩।૨૯

૫ જકારાન્ત ધાતુથી અને नश् ધાતુથી, નકાર ઉપાન્ત્ય હોતે છતે, તકારદિ क्त्वा કિદ્વદ્ વિકલ્પે થાય છે
रक्त्वा । रङ्क्त्वा । भक्त्वा भङ्क्त्वा । मक्त्वा मङ्-क्त्वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । દ્વિ. પા ૧૯ નિ. ૧૪ અને ૧૩.

ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ૪।૩।૨૩

૬ ऋत् तृप् मृप् कृश् वञ्च् लुञ्च् તથા न् ઉપાન્ત્ય છે એવા थ् અને फ् અંતવાળા ધાતુઓથી સેટ્ क्त्वा વિકલ્પે કિદ્વદ્ છે. ऋतित्वा अर्तित्वा । तृपित्वा तर्पित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा मृष्ट्वा । कृशित्वा कर्शित्वा । वचित्वा वञ्चित्वा वक्त्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा ৮. । गुफित्वा । गुम्फित्वा ૯.
मृष् અને वञ्च् ऊदित् હોવાથી क्त्वा પૂર્વે વેટ્ છે. નિ. ૩.

ऋत्तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ૪।૩।૨૪

૭ उकार કે इकार ઉપાન્ત્ય હોય અને વ્યંજન આદિમાં હોય, એવા व् અંત સિવાયના ધાતુથી सेट् क्त्वा અને सन् વિકલ્પે કિદ્વદ્ થાય છે. द्युतित्वा द्योतित्वा । दिद्युतिषते दिद्योतिषते । मुदित्वा मोदित्वा । मुमुदिषते मुमोदिषते । लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिषति लिलेखिषति । પણ-देवित्वा दिदेविषति ।

वौ व्यञ्जनादेः सन्चायवः ४।३।२५

૮ आभीक्ष्ण्य-પુનઃ પુનઃ અર્થમાં अम् [खणम्] અને क्त्वा પ્રત્યય થાય છે. भोजं भोजं याति । વારંવાર જમીને જાય છે. भुक्त्वा भुक्त्वा याति । पायं पायं व्रजति । દ્વિ૦ પાઠ. ૧૯ નિ. ૧૯. पीत्वा पीत्वा व्रजति । नामं नामं गच्छति । દ્વિ૦ પા૦ ૫ નિ ૨ नत्वा नत्वा गच्छति ।

खणम् चाभीक्ष्ण्ये ५।४।४८

॥ આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં દ્વિરુક્તિ થાય છે. भोजं भोजं याति ।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमबादेः ७।४।७३

૯ पूर्व, अग्रे અને प्रथम ઉપપદ હોય ત્યારે खणम् વિકલ્પે થાય છે, पूर्वं भोजं याति । પહેલો જમીને જાય છે. पूर्वं भुक्त्वा याति । अग्रे भोजं याति । अग्रे भुक्त्वा याति । प्रथमं भोजं याति । प्रथमं भुक्त्वा याति ।

पूर्वाग्रे-प्रथमे ५।४।४९

૧૦ अन्यथा एवम् कथम् અને इत्थम् થી પર રહેલ અનર્થક कृ ધાતુથી खणम् વિકલ્પે થાય છે. अन्यथाकारं भुङ्क्ते पक्षे अन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते अन्यथा भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

अन्यथैवं कृगो ऽनर्थकात् ५।४।५०

૧૧ ઈર્ષ્યા પૂર્વક ઉત્તર આપે ત્યારે, यथा અને तथा અવ્યયથી પર રહેલ અનર્થક कृ ધાતુથી खणम् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

कथं भवान् भोक्ष्यत इति पृष्टोऽसूयया तं प्रत्याह-
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

यथा-तथाद् ईर्ष्योत्तरे ५।४।५१

૧૨ આક્રોશ જણાતો હોય ત્યારે, કર્મથી પર कृ ધાતુને खणम् વિકલ્પે થાય છે, પક્ષે क्त्वा થાય છે.
चौरंकारमाक्रोशति । ચોર એમ કહીને તેના ઉપર આક્રોશ કરે છે. તું ચોર છે, એ પ્રમાણે આક્રોશ કરે છે.
અહીં चौरंकारम् એ ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ છે. પા. ૭ નિ. VI પ્રત્યય खित् હોવાથી-म् આગમ થયો છે. પા. ૭ નિ. V||
पक्षे-चौरं कृत्वाक्रोशति ।

शापे व्याप्यात् ५।४।५२

૧૩ स्वादु અર્થવાળા અને દીર્ઘ ન હોય એવા, કર્મથી कृ ધાતુને खणम् વિકલ્પે થાય છે પક્ષે क्त्वा થાય છે
स्वदुंकारं भुङ्क्ते, સ્વાદિષ્ટ કરીને ખાય છે.
मृष्टङ्कारं भुङ्क्ते । મીઠું કરીને ખાય છે.
लवणंकारं भुङ्क्ते । મીઠું કરીને (નાખીને) ખાય છે.
स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । સ્વાદુ કરીને ખાય છે
દીર્ઘથી ન થાય. स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते ।

स्वाद्वर्थाद् अदीर्घाद् ५।४।५४

||| क्त्वा, तुम् અને अम् [णम् खणम्] પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અવ્યય છે. कृत्वा कर्तुम् यावज्जीवमदात् स्वादुंकारं भुङ्क्ते

क्त्वा-तुमम् १।१।३५

૧૪ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા કર્મથી પર રહેલ विद् અને दृश् ધાતુથી अम् [णम्] થાય છે.

अतिथिवेदं भोजयति । यं यमतिथिं जानाति तं तं सर्वम् । જેને જેને અતિથિ જાણે છે, તેને તેને સર્વને જમાડે છે.

कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वाम् । જેને જેને કન્યા જુએ છે. તેને તેને સર્વને વરે છે.

विद्–दृग्भ्यः कार्त्स्न्ये णम् ५।४।५४

૧૫ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા यावत् કર્મથી પર રહેલ विन्द् અને जीव् ધાતુથી णम् થાય છે.
यावद्वेदं भुङ्क्ते । જેટલું મેળવે છે. તેટલું બધું ખાય છે.
यावज्जीवमधीते । જેટલું જીવે છે ત્યાં સુધી ભણે છે.

यावतो विन्द–जीवः ५।४।५५

૧૬ चर्म અને उदर કર્મથી પર રહેલ पूरि [पूर्+णि] ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે. પા. ૩૬ નિ. ૮.
चर्मपूरमास्ते चर्म पूरयित्वास्ते । ચામડાને પૂરીને બેસે છે,
उदरपूरं शेते उदरं पूरयित्वा शेते । પેટ ભરીને સુવે છે,

चर्मोदरात् पूरेः ५।४।५६

૧૭ વૃષ્ટિનું માન જણાતું હોય ત્યારે કર્મથી પર રહેલ पूरि ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે. અને ધાતુના ऊ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. गोष्पदप्रं वृष्टो मेघः । गोष्पदपूरं वृष्टो मेघः । मूषक-बिलपूरं वृष्टो मेघः । यावता गोष्पदादिपूरणं भवति तावद् वृष्टः ।

वृष्टिमाने ऊलुक् चास्य वा ५।४।५७

૧૮ चेल (કપડું) જેનો અર્થ છે એવા કર્મથી પર રહેલ क्नोपि (क्नूय्+णि) ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે. દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. (૪) અને ॥

चेलक्नोपं वृष्टो मेघः । यवता चेलं क्नूय्यते आर्द्रीभवति तावद् वृष्टः । कम्बलक्नोपं वृष्टो मेघ । કાંબળ પલાળીને મેઘ વરસ્યો, કાંબળ પલાળે એટલો મેઘ વરસ્યો.

चेलार्थात् क्नोपेः ५।४।५८

૧૯ गात्र અને पुरुष કર્મથી પર રહેલ स्ना ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે. गात्रस्नायं वृष्टो मेघः । पुरुषस्नायं वृष्टो मेघः। यावता गात्रं पुरुषश्च स्नाप्यते तावद् वृष्टः ।

गात्र–पुरुषात् स्नः ५।४।५९

---

૨૦ शुष्क, चूर्ण અને रूक्ष, કર્મથી પર રહેલ पिष् ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે.

शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । સૂકાને વાટે છે चूर्णपेषं पिनष्टि ચૂર્ણને વાટે છે. रूक्षपेषं पिनष्टि રુક્ષને વાટે છે.

शुष्क–चूर्ण–रूक्षात् पिषस्तस्यैव ५।४।६०

૨૧ अकृत અને जीव કર્મથી પર અનુક્રમે कृ અને जीव् ધાતુથી તેજ ધાતુના સબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે.

अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थः ।

जीवग्राहं गृह्णाति । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

कृग्–ग्रहो ऽकृत–जीवात् ५।४।६१

૨૨ કરણથી પર हन् ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે. पाणिघातं कुड्यमाहन्ति । पाणिना हन्तीति । पादघातं शिलां हन्ति । पादेन हन्तीति । દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૪ अस्युपघातमरीन्हन्ति । તલવાર-વડે શત્રુઓને હણે છે.

शरोपघातं मृगान् हन्ति । બાણવડે મૃગલાઓને હણે છે.

निमूलात् कषः ५।४।६२ हनश्च समूलात् ५।४।६३

करणेभ्यः ५।४।६४

૨૩ આધાર થી પર રહેલ बन्ध् ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે. चक्रबन्धं बद्धः । चारकबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । चक्रादिषु बद्धः इत्यर्थः ।

बन्धे नाम्नि ५।४।६७ आधारात् ५।४।६८

૨૪ जीव અને पुरुष કર્તાથી પર રહેલ અનુક્રમે नश् અને वह् ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે.
जीवनाशं नश्यति । जीवन्नश्यतीत्यर्थः ।
पुरुषवाहं वहति । पुरुषः-प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।

कर्तुः जीव-पुरुषात् नश्-वहः ५।४।६९

૨૫ ऊर्ध्व કર્તાથી પર રહેલ पूर् ગ. ૪. અને शुष् ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે,
ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यते इत्यर्थः ઉભો વધે છે.
ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वः शुष्यति इत्यर्थः ઉભો સુકાય છે.

ऊर्ध्वात् पुः-शुषः ५।४।७०

૨૬ ઉપમા અર્થવાળા કર્મ અને કર્તાથી પર રહેલ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે.
कर्म- सुवर्णनिधायंनिहितः । सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः ।
शाकक्लेशं क्लिष्टः । ओदनापाचं पक्वः ।
कर्त्ता- काकनाशं नष्टः । काक इव नष्टः इत्यर्थः ।
अभ्रविलायं विलीनः । अभ्रमिव विलीनः इत्यर्थः ।

व्याप्यात् चेवात् ५।४।७१

૨૭ તૃતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં उप+दंश् ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે. मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । પક્ષે-मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते । મૂળાવડે કરડીને ખાય છે.

दंशेः तृतीयया ५।४।७३

IV તૃતીયોક્ત નામ કૃદન્ત સાથે વિકલ્પે ઉપપદ સમાસ પામે છે.

तृतीयोक्तं वा ३।१।५०

૨૮ તૃતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં, સંબંધી ધાતુની સાથે એક કર્મવાળા હિંસાર્થક ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે.
दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाः सादयति ।
सादयति-દુઃખી કરે છે.
खडगेन प्रहारं खड्गप्रहारं शत्रून् विजयते ।
પક્ષે-दण्डेनोपहत्य ઇત્યાદિ.

हिंसार्थात् एकाप्यात् ५।४।७४

૨૯ તૃતીયાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામ સાથે યોગમાં उप+पीड् रुध् અને कर्ष् (कृषग-१) ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે.
तृ० पार्श्वाभ्यामुपपीडं शेते पार्श्वोपपीडं शेते ।
પડખા વડે દબાવીને સુવે છે.
स० पार्श्वयोरुपपीडं शेते पार्श्वोपपीडं शेते ।
પડખામાં દબાવીને સુવે છે.
तृ० व्रजेनोपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति
વાડા વડે ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
स० व्रजे उपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति ।
વાડામાં ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
तृ० पाणिनोपकर्षं पाण्युपकर्षं धानाः पिनष्टि ।
હાથ વડે મશળીને ધાણાને પીસે છે.

સ૦ पाणावुपकर्षं पाण्युपकर्षं धानाः पिनष्टि ।
હાથમાં મશળીને ધાણાને પીસે છે.

उपपीड-रुध-कर्षः तत्सप्तम्या ७।४।७५

૩૦ त्वरा જણાતી હોય ત્યારે, **પંચમ્યન્ત નામ સાથે યોગમાં** ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે.
शय्याया उत्थायं, शय्योत्थायं धावति।
પથારીમાંથી ઉઠીને દોડે છે.
પક્ષે-शय्याया उत्थाय धावति ।

पञ्चम्या त्वरायाम् ५।४।७७

૩૧ त्वरा જણાતી હોય ત્યારે, **દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં** ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે.
लोष्टान्ग्राहं युध्यन्ते । ઢેફાં લઈને લડે છે.
दण्डमुद्यामं दण्डोद्यामं धावति । લાકડી ઉપાડીને દોડે છે.
પક્ષે-लोष्टान्गृहीत्वा युध्यन्ते । ઈત્યાદિ

द्वितीयया ५।४।७८

૩૨ **વીપ્સા** અને **આભીક્ષ્ણ્ય** જણાય ત્યારે, **દ્વિતીયાન્ત નામ** સાથે યોગમાં विश्, पत्, पद्, અને स्कन्द् ધાતુથી णम् વિકલ્પે થાય છે.

(૧) गेहं गेहमनुप्रवेशम् गेहानुप्रवेशमास्ते ।
ઘરે ઘરે પ્રવેશ કરીને બેસે છે.

(૨) गेहं अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते ।
ઘરમાં પ્રવેશ કરી કરીને બેસે છે.
પક્ષે-गेहं गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते । ઈત્યાદિ

विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्साभीक्ष्ण्ये ५।४।८१

33 शक् धृष् ज्ञा रभ् लभ् सह् अर्ह् ग्ला घट् અને अस् ધાતુ તથા એના અર્થવાળા ધાતુઓ, તેમજ समर्थ નામ અને તેના અર્થવાળા નામો તથા ધાતુઓ અને ઇચ્છા અર્થવાળા ધાતુઓ ઉપપદ હોય તો કર્મભૂત ધાતુથી तुम् પ્રત્યય થાય છે.

शक्नोति पारयति वा भोक्तुम् ખાવાનું (ખાવું) પુરું કરે છે.
धृष्णोति अध्यवस्यति वा भोक्तुम् । ખાવાને વિચારે છે.
जानाति वेत्ति वा भोक्तुम् । ખાવાને જાણે છે.
आरभते प्रक्रमते वा भोक्तुम् । ખાવાને શરૂ કરે છે
लभते विन्दते वा ,, ખાવાને મેળવે છે.
सहते क्षमते वा ,, ખાવાને સહન કરે છે.
अर्हति प्राप्नोति वा ,, ખાવાને પ્રાપ્ત કરે છે.
ग्लायति म्लायति वा ,, ખાવામાં હર્ષ વગરનો થાય છે.
घटते युज्यते वा ,, ખાવાને (ખાવામાં) યોગ્ય થાય છે.
अस्ति विद्यते वा ,, ખાવાને વિદ્યમાન-હાજર છે.
समर्थोऽलं प्रभवति ईष्टे वा भोक्तुम् । ખાવાને સમર્થ છે.
इच्छति वष्टि अभिलषति वा भोक्तुम् । ખાવાને ઇચ્છે છે.

शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहार्ह-ग्ला-घटास्ति-
समर्थार्थे च तुम् ५।४।९०

V वृ ઉ. वृ આ અને દીર્ઘ ॠ કારાન્ત ધાતુઓથી इट् વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે, પરોક્ષા, આશીઃ અને પરસ્મૈપદ सिच् સિવાય.
प्रावरीता प्रावरिता । वरीता वरिता । तरीतुम् तरितुम्
वृतो नवा ऽनाशीः-सिच्परस्मै च ४।४।३५

VI ऋ અને ऌ પર છતાં સમાન સ્વરનો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.
महऋषिः महर्षिः ।
ऋ-ऌति ह्रस्वो वा १।२।२

તદ્ધિત પ્રકરણ—ભૂમિકા

[સંજ્ઞા વિધિ]

૧ अ [अण्] વિગેરે પ્રત્યયો તદ્ધિત કહેવાય છે. औपगवः ।

तद्धितोऽणादिः ६।१।१

૨ સમ્યગ્ વ્યવહારને માટે જે નામ (સંજ્ઞા) પાડવામાં આવે છે, તે નામ દુ વિકલ્પે કહેવાય છે. देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । सिद्धसेनीयाः । सैद्धसेनाः । પા. ૧૩. નિ. ૧૭.

संज्ञा दु वा ६।१।६

૩ त्यद् तद् વિગેરે સર્વનામો દુ કહેવાય છે. त्यदीयम् । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । एतदीयम् । एकीयम् । द्वीयम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

त्यदादिः ६।१।७

૪ જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર વૃદ્ધિ સંજ્ઞક છે, તે શબ્દ દુ કહેવાય છે. आम्रमयम् । शालमयम् । પા. ૧૨. નિ. ૨૧ (૪).

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ६।१।८

૫ દેશમાં જ વર્તમાન જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર एकार કે ओकार છે, તે શબ્દ ईय વિગેરે પ્રત્યયો કરવામાં, દુ કહેવાય છે. सेपुरे भवा सैपुरिका । सैपुरिकी । પા. ૧૩. નિ. ૨૦. स्कोनगरे भवा स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।

एदोद् देश एवेयादौ ६।१।९

૬ પ્રાગ્ દેશમાં વર્તમાન જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર एकार કે ओकार છે, તે શબ્દ ईय વિગેરે પ્રત્યયો કરવામાં, દુ કહેવાય છે. एणीपचने भव एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ।

प्राग्-देशे ६।१।१०

[સામાન્ય પ્રત્યય વિધિ]

૭ પા. ૧૪. નિ. ૨ માં કહેલ જિત અર્થની પહેલાંના—પાઠ ૧૧. ૧૨ અને ૧૩માં કહેલા, અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં—
अ [अण्] પ્રત્યય થાય છે.
उपगोरपत्यम् औपगवः । પા. ૧૮. નિ. ૧. નિ. ૧૯.
मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् माञ्जिष्ठम् । પા. ૧૮. નિ. ૧૭.
भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ।
अश्मनो विकारः आश्मः પા. ૧૮. નિ. ૧૪.

प्राग् जिताद् अण् ६।१।१३

। धनादि પૂર્વપદ વાળા पति ઉત્તરપદ શબ્દથી अण् થાય છે.
धनपतेः अपत्यम् तत्र भवः तत आगतो वा धानपतः ।
राष्ट्रपतेः इदम् राष्ट्रपतम् । धान्यपतेः इदम् धान्यपतम् ।

धनादेः पत्युः ६।१।१४

૮ (अ) અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં— અને
(ब) इदम् અર્થ સિવાય અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં થતા, अण् ના અપવાદમાં—
(૧) दिति अदिति आदित्य यम અને पति ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી य [ञ्य] પ્રત્યય થાય છે.
(अ) दितेरपत्यम् दैत्यः । अदितेः आदित्यः ।
दितिरदितिरादित्यो देवताऽस्य—
दैत्यम् । आदित्यम् । आदित्यम् । एवं याम्यम् ।
बृहस्पतेरपत्यम् बार्हस्पत्यः । प्रजापतेः प्राजापत्यः ।
बृहस्पतिः देवताऽस्य बार्हस्पत्यम् । एवं याम्यम् ।
(ब) आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः । यमस्य याम्यः ।
वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् ।
इदम् અર્થમાં. आदित्यस्येदम् आदितीयं मण्डलम् ।

इदम् અર્થમાં अण् નો અપવાદ ઈય થશે. પા. ૧૩. નિ. ૧૭

अनिदमि अणपवादे च दित्यदित्यादित्य–यम–पत्युत्तरपदाद् ञ्यः ६।१।१५

(૨) बहिस् શબ્દથી ईक [टीकण्] અને य [ञ्य] થાય છે.
बहिर्जातः वाहीकः । वाह्यः । સ્ત્રી. वाह्या । बाहीकी ।
પા. ૧૮ નિ. ૧૫

बहिषः टीकण् च ६।१।१६

(૩) कलि અને अग्नि શબ્દથી एय [एयण्] થાય છે.
कलि र्देवतास्य कलौ भवम् कलेरिदम् कलेरागतम् कालेयम् । आग्नेयम् ।

कल्यग्नेः एयण् ६।१।१७

(૪) पृथिवी શબ્દથી अ [ञ અને अञ्] થાય છે.
(अ) पृथिव्यां भवः पार्थिवः । સ્ત્રી. पार्थिवा । पार्थिवी ।
(ब) पृथिव्या अपत्यम् " " "

पृथिव्या ञाञ् ६।१।१८

(૫) उत्स વિગેરે શબ્દોથી अ [अञ्] થાય છે.

(अ) उत्सस्येदम् औत्सम् । औदपानम् ।
(ब) उत्सस्यापत्यम् औत्सः । औदपानः ।
तरुण्या अपत्यम् तारुणः । पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः ।
कुरोः अयम् (अपत्यं पुमान्) कौरवः ।
અપત્યાર્થ પણ વિવક્ષાથી ઇદમર્થ કહેવાય.

उत्सादेः अञ् ६।१।१९

(૬) देव શબ્દથી य [यञ्] અને अ [अञ्] થાય છે.

देवस्येदं देवादागतं वा दैव्यम् । दैवम् । दैवी वाक् ।

देवाद् यञ् च ६।१।२१

॥ अण् अञ् एय इकण् नञ् स्नञ् અને टित् (ट् इत् વાળા) પ્રત્યયોનો अ જેને અંતે છે, એવા અકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ई [ङी]પ્રત્યય થાય છે. औपगवी । ઇ.

अणञेयेकण्–नञ्–स्नञ्–टिताम् २।४।२०

॥। ङी પ્રત્યય પર છતાં, (૧) પૂર્વના अ નો લોપ થાય છે. (૨) વ્યંજનથી પર રહેલ તદ્ધિતના य् નો લોપ થાય છે. दैव + ई=दैवी । दैव्य + ई—दैवी । यञ् થી ई થાય છે.

अस्य ङ्यां लुक् २।४।८६ यञो डायन् च वा २।४।६७

मत्स्यस्य यः २।४।८७ व्यञ्जनात् तद्धितस्य २।४।८८

૯ અપત્ય અર્થ સિવાયના અર્થોમાં થયેલા द्विगु સમાસથી પર રહેલા યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયનો (એકવાર) લોપ થાય છે.

द्वयो रथयोः (द्विरथ्या वा) वोढा द्विरथः । अण् લોપ.
पञ्चेन्द्राण्यः (पञ्चेन्द्राणि वा) देवताऽस्य पञ्चेन्द्रः । अण् લોપ.
चतुरोऽनुयोगान् (चतुरनुयोगीं वा) अधीते चतुरनुयोगः । „
त्रीन् वेदान् (त्रिवेदीं वा) अधीते त्रिवेदः । „
पञ्चसु कपालेषु (पञ्चकपाल्यां वा) संस्कृतः पञ्चकपालः । „

द्विगोरनपत्ये य–स्वरादे लुब् अ–द्विः ६।१।२४

૧૦ वत् (પા. ૧૫ નિ. ૨૯) પ્રત્યયની પહેલાંના અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં—स्त्री અને पुंस् શબ્દથી અનુક્રમે न [नञ्] અને स्न [स्नञ्] પ્રત્યય જ થાય છે.

स्त्रिया अपत्यम् स्त्रैणः । पौंस्नः । પ્ર. પા. } ૪૦ નિ. ૬
स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । पौंस्नम् । } ૩૪ નિ. ૧

स्त्रीषु भवम् स्त्रैणम् । पौंस्नम् स्त्रीणामियम् स्त्रैणी । पौंस्नी ।
स्त्रीभ्यो हितम् स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।

प्राग् वतः स्त्री-पुंसाद् नञ् स्नञ् ६।१।२५

૧૧ त्वપ્રત્યયના વિષયમાં-स्त्री અને पुंस् શબ્દથી અનુક્રમે नञ् અને स्नञ् વિકલ્પે થાય છે. स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

त्वे वा ६।१।२६

૧૨ સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રસંગે—गो શબ્દથી य થાય છે.
गोरिदम् गव्यम् । गोरपत्यं गव्यः । गवि भवम् गव्यम् । गौर्देवतास्य गव्यः । गवा चरति गव्यः । પા. ૬ નિ. ૧૧

गोः स्वरे यः ६।१।२७

પાઠ ૧૧ મો. અપત્ય અર્થ

૧ ષષ્ઠયન્ત—નામથી અપત્ય અર્થમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. उपगोरपत्यम् औपगवः औपगवौ औपगवाः । स्त्री औपगवी । यदोः यादवः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

ङसो ऽपत्ये ६।१।२८

૨ અકારાન્ત નામથી इ [इञ्] પ્રત્યય થાય છે.
दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । अस्यापत्यम् इः ।

अत इञ् ६।१।३१

૩ द्रोण શબ્દથી आयन (आयनण्) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
द्रौणायनः । द्रौणिः ।

नडादिभ्य आयनण् ६।१।५३ द्रोणाद् वा ६।१।५९

૪ शिव વિગેરે શબ્દોથી अण् પ્રત્યય થાય છે.
शिवस्यापत्यं शैवः । पाण्डोः पाण्डवः ।

शिवादेः अण् ६।१।६०

૫ ऋषि वृष्णि अन्धक અને कुरु વાચક શબ્દોથી अण् પ્રત્યય થાય છે. ऋषि-वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । गौतमः । वृष्णि-वासुदेवः । अन्धक-श्वाफल्कः । कुरु-नाकुलः । दौर्योधनः

ऋषि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः ६।१।६१

૬ कन्या અને त्रिवेणी શબ્દથી अण् પ્રત્યય થાય છે અને અનુક્રમે कनीन અને त्रिवण આદેશ થાય છે.

कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।

कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च ६।१।६२

૭ शुङ्ग અને शुङ्गा શબ્દથી भारद्वाज (અપત્ય)માં अण् પ્રત્યય થાય છે. शुङ्गस्य शुङ्गाया वाऽपत्यं शौङ्गो भारद्वाजः ।

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ६।१।६३

૮ विकर्ण અને छगल શબ્દથી અનુક્રમે वात्स्य અને आत्रेय (અપત્ય)માં अण् થાય છે. वैकर्णो वात्स्यः । छागल आत्रेयः

विकर्ण-छगलात् वात्स्यात्रेये ६।१।६४

૯ विश्रवस् શબ્દથી अण् પ્રત્યય થાય છે અને અંતનો ण થાય છે, તેમજ विश् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

विश्रवसोऽपत्यम् वैश्रवणः । પક્ષે रावणः ।

णश्च विश्रवसो विश्-लुक् च वा ६।१।६५

૧૦ સંખ્યાવાચિ શબ્દથી, सम् શબ્દથી અને भद्र શબ્દથી પર રહેલ मातृ શબ્દથી अण् પ્રત્યય થાય છે અને मातृ નો मातुर् આદેશ થાય છે. द्वयो मात्रोः अपत्यम् द्वैमातुरः । ગણેશ. षाण्मातुरः । કાર્તિકેય.

शतस्य माता शतमाता, तस्या अपत्यम् शातमातुरः भरतः ।
संगता माता संमाता, तस्या अपत्यम् सांमातुरः ।

भद्रा भद्रस्य वा माता भद्रमाता तस्या अपत्यम् भाद्रमातुरः।

संख्या–सं–भद्राद् मातुः मातुर् च ६।१।६६

११ જેની डु સંજ્ઞા ન હોય, એવા नदी નામ અને मानुषी નામથી अण् પ્રત્યય થાય છે.

यमुनाया यामुनः प्रणेतः । नर्मदाया नार्मदो नीलः ।

देवदत्तायाः दैवदत्तः । सुतारायाः सौतारः ।

डु– चान्द्रभागाया (नद्याः) चान्द्रभागेयः ।

वासवदत्ताया (मानुष्याः) वासवदत्तेयः ।

अडोः नदी–मानुषी–नाम्नः ६।१।६७

१२ पीला साल्वा અને मण्डूक શબ્દથી अण् વિકલ્પે થાય છે.

पैलः । पैलेयः । साल्वः साल्वेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ।

पीला–साल्वा–मण्डूकाद् वा ६।१।६८

१३ दिति અને मण्डूक શબ્દથી एय [एयण्] વિકલ્પે થાય છે.

दैतेयः । दैत्यः । माण्डूकेयः । माण्डूकः माण्डूकिः ।

दितेः च एयण् वा ६।१।६९

१४ ङी અન્તવાળા आप् અન્તવાળા ति અન્તવાળા અને ऊङ् અંતવાળા શબ્દોથી एयण् પ્રત્યય થાય છે.

सुपर्ण्याः अपत्यम् सौपर्णेयः । विनताया वैनतेयः । ગરુડ

युवत्या यौवतेयः । कमण्डल्वाःकामण्डलेयः । પા. १८. નિ. १८

ङ्याप्–त्यूङः ६।१।७०

१५ नदी સિવાયના દ્વિસ્વરવાળા ङी आप् ति અને ऊङ् અંતવાળા શબ્દોથી एयण् પ્રત્યય થાય છે. दात्तेयः ।, गुप्ताया गौप्तेयः ।

द्विस्वराद् अनद्याः ६।१।७१

१६ इञ् પ્રત્યય સિવાયના इकारान्त દ્વિસ્વર નામથી एयण् થાય છે.

नाभेरपत्यम् नाभेयः। अत्रेः आत्रेयः। अहेः आहेयः।

इतः अनिञः ६।१।७२

૧૭ અંગ હીન હોય અથવા જેનો પુરૂષ અનિયત હોય, એવી સ્ત્રીઓને क्षुद्रा કહેવાય છે. क्षुद्रा વાચિ સ્ત્રીલિંગ શબ્દોથી एर [एरण्] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

काणाया अपत्यं काणेरः। काणेयः। दास्या अपत्यं दासेरः दासेयः। नट्या अपत्यं नाटेरः नाटेयः।

क्षुद्राभ्यः एरण् वा ६।३।८०

૧૮ ચતુષ્પાદ્ વાચિ શબ્દોથી एयञ् થાય છે. कमण्डल्वा अपत्यम् कामण्डलेयः। जम्ब्वा जाम्बवेयः। बहुलायाः बाहुलेयः शबलायाः शाबलेयः। सुरभेः सौरभेयः ગાયનો વાછડો.

चतुष्पाद्भ्यः एयञ्। ६।१।८३

૧૯ भ्रातृ શબ્દથી व्य પ્રત્યય થાય છે. भ्रातुरपत्यम् भ्रातृव्यः।

भ्रातुः व्यः ६।१।८८

૨૦ भ्रातृ અને स्वसृ શબ્દથી ईय થાય છે. भ्रात्रीयः। स्वस्रीयः।

ईयः स्वसुश्च ६।१।८९

૨૧ श्वशुर શબ્દથી य પ્રત્યય થાય છે. श्वशुरस्यापत्यम् श्वशुर्यः।

श्वशुराद् यः ६।१।९१

૨૨ જાતિ ગમ્ય હોય તો—

(૧) राजन् શબ્દથી य પ્રત્યય થાય છે. राज्ञोऽपत्यम् राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत्।

(૨) क्षत्र શબ્દથી इय પ્રત્યય થાય છે. क्षत्रस्यापत्यम् क्षत्रियः जातिश्चेत्।

(૩) मनु શબ્દથી य અને अण् પ્રત્યય થાય છે. અને ष् નો આગમ થાય છે.

मनोरपत्यानि मनुष्याः । मनुषी स्त्री । मानुषाः । मानुषी स्त्री । જાતિ ન હોય તો, मानवः । मानवौ । मानवाः । मानवी स्त्री । अण् ।

। મૂઢ (મૂર્ખ) અપત્ય હોય તો माणवः । न નો ण થાય છે.

जातौ-राज्ञः ६।१।९२ क्षत्राद् इयः ६।१।९३

मनोः याणौ षश्चान्तः ६।१।९४

माणवः कुत्सायाम् ६।१।९५

૨૩ कुल શબ્દથી ईन પ્રત્યય થાય છે. कुलस्यापत्यं कुलीनः । आढयकुलीनः ।

कुलाद् ईनः ६।१।९६

૨૪ **સમાસ** વિનાના कुल શબ્દથી य અને एयकञ् વિકલ્પે થાય છે. कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः ।

यैयकञौ असमासे वा ६।१।९७

૨૫ તેના ક્ષત્રિય (રાજા) સાથે સરૂપ (સરખા) રાષ્ટ્ર નામથી રાજા અર્થમાં અને તેના રાષ્ટ્ર સાથે સરૂપ (સરખા) ક્ષત્રિય નામથી અપત્ય અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞક अञ् પ્રત્યય થાય છે. विदेहानां (राष्ट्रस्य) राजा वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । विदेहस्य (राज्ञः) अपत्यम् । वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । એવં ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकु શબ્દ पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पञ्चालाः । पञ्चाल શબ્દ

राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजापत्ये द्रिः अञ् ६।१।११४

॥ બહુવચનમાં દ્રિ સંજ્ઞક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. विदेहाः । સ્ત્રીલિંગમાં લોપ થતો નથી. वैदेही । वैदेह्यौ । वैदेह्यः ।

बहुषु अस्त्रियाम् ६।१।१२४

પાઠ ૧૨ મો. રક્તાદિ સંસ્કૃતભક્ષ્ય પર્યન્ત અર્થો

૧. રક્ત અર્થમાં તૃતીયાન્ત રાગ (જેના વડે વસ્ત્રાદિ રંગાય તે) નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् પ્રત્યય થાય છે.
कुसुम्भेन रक्तम् कौसुम्भम् वासः । कषायेण रक्तम् काषायम् । मञ्जिष्ठया रक्तम् माञ्जिष्ठम् ।

रागाट्टो रक्ते ६।२।१

૨ લાક્ષા અને રોચના શબ્દથી इकण् પ્રત્યય થાય છે
लाक्षया रोचनया वा रक्तम् लाक्षिकम् । रौचनिकम् ।

लाक्षा-रोचनाद् इकण् ६।२।२

૩ સમૂહ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે. चाषाणां समूहः चाषम् । एवं काकम् । बाकम् । शौकम् । भैक्षुकम् । बाडवम् । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।
સમૂહ અર્થમાં નપુંસક લિંગ થાય છે.

षष्ठ्याः समूहे ६।२।९

૪ ભિક્ષાદિ શબ્દોથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् થાય છે. भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । यौवतम् । यौवनम् । વિગેરે.

भिक्षादेः ६।२।१०

૫ ગોત્ર શબ્દોથી તેમજ उक्षन्, वत्स, उष्ट्र, वृद्ध, अज, उरभ्र, मनुष्य, राजन्, राजन्य, राजपुत्र થી अकञ् થાય છે.
औपगवानां समूहः औपगवकम् । ઔપગવ નામનું ગોત્ર છે, એ ગોત્રના બધા માણસોને સામાન્ય રીતે ઔપગવ કહીને બોલાવાય. એ પ્રમાણે અનેક નામવાળાં અનેક ગોત્રો છે.
उक्ष्णाम् समूहः औक्षकम् । वात्सकम् । औष्ट्रकम् ।

वार्द्धकम् । आजकम् । औरभ्रकम् । मानुष्यकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।

गोत्रोक्ष–वत्सोष्ट्र–वृद्धाजोरभ्र–मनुष्य–राज–राजन्य राजपुत्राद् अकञ् ६।२।१२

६ केदार શબ્દથી ण्य અને अकञ् થાય છે. कैदार्यम् । कैदारकम् ।

केदाराण् ण्यश्च ६।२।१३

७ कवचिन् , हास्तिन् , अचित्त (જડવસ્તુ) અને केदार શબ્દથી इकण् થાય છે कावचिकम् । हास्तिकम् । પા. ૧૮, નિ. ૧૩ અચિત, अपूपानां समूह आपूपिकम् । कैदारिकम् ।

कवचि–हस्त्यचित्ताच् चेकण् ६।२।१४

८ नञ् થી પર હોય નહિં એવા धेनु શબ્દથી इकण् થાય છે. धैनुकम् । अधेनूनां समूह आधैनवम् । उत्सादि હોવાથી अञ

धेनोः अनञः ६।२।१५

९ गणिका શબ્દથી ण्य થાય છે. गाणिक्यम् ।

गणिकाया ण्यः ६।२।१७

१० केश થી વિકલ્પે ण्य થાય છે. कैश्यम् । कैशिकम् । નિ. ૭

केशाद् वा ६।२।१८

११ अश्व થી વિકલ્પે ईय થાય છે. अश्वीयम् । आश्वम् । નિ. ૩

वाश्वाद् ईयः ३।२।१९

१२ गो, रथ અને वात શબ્દથી અનુક્રમે त्रल् , कटयल् અને ऊल થાય છે. गवां समूहो गोत्रा । रथानां समूहो रथकट्या । वातानां समूहो वातूलः । ल् इत् હોવાથી સ્ત્રીલિંગ

गो–रथ–वातात् त्रल्–कटयल्–ऊलम् ६।२।२४

૧૩ પાશાદિશબ્દોથી અને गो, रथ, અને वात શબ્દથી य [ल्य] થાય છે. पाश्या । तृण्या । खल्या । गव्या । रथ्या । वात्या ।

पाशादेश्च ल्यः ६।२।२५

૧૪ श्वन् વિગેરે શબ્દોથી अञ् પ્રત્યય થાય છે. शूनां समूहः शौवम् । अह्नां ,, आह्नम् । दण्डिनां ,, दाण्डम् । चक्रिणां ,, चाक्रम् । વિગેરે.

श्वादिभ्यः अञ् ६।२।२६

૧૫ खल વિગેરે શબ્દોથી इन् [लिन्] પ્રત્યય થાય છે. खलानां समूहः खलिनी । खल्या । पाशादि थी ल्य ऊकानां समूहः ऊकिनी । कुटुम्बानां समूहः कुटुम्बिनी ।

खलादिभ्यो लिन् ६।२।२७

૧૬ ग्राम, जन, बन्धु, गज અને सहाय શબ્દોથી तल् થાય છે. ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजता । सहायता ।

ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् ६।२।२८

૧૭ पुरुष શબ્દથી एयञ् થાય છે. पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम् । । पुरुष શબ્દથી कृत વિગેરે ૪ અર્થમાં પણ एयञ् થાય છે. पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हितम् पौरुषेयमार्हतशासनम् । पुरुषस्य वधः पौरुषेयो वधः । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयो विकारः हस्ताद्यवयवच्छेदः ।

पुरुषात् कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् ६।२।२९

૧૮ **વિકાર અર્થમાં ષષ્ઠયન્ત નામથી** પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् પ્રત્યય થાય છે. દ્રવ્યની બીજી અવસ્થા, વિકાર કહેવાય છે. अश्मनो विकारः आश्मनः । आश्मः પા. ૧૮. નિ. ૧૪ भस्मनो भास्मनः । मृत्तिकाया मार्तिकः ।

विकारे ६।२।३०

૧૯ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં प्राणिन्, औषधि, અને वृक्ष વાચિ ષષ્ઠયન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् થાય છે.
प्राणि–कापोतं सक्थि । कापोतं मांसम् । मायूरं सक्थि । मायूरं मांसम् ।
औषधि–दौर्वं काण्डम् । दौर्वं भस्म । दूर्वा ધરો
वृक्ष–कारीरं काण्डम् । कारीरं भस्म ।

प्राण्यौषधि–वृक्षेभ्योऽवयवे च ६।२।३१

અહીંથી આગળ–प्राणि, औषधि અને वृक्ष વાચિ શબ્દોથી વિકાર અને અવયવ એ બે અર્થોમાં અને બીજા શબ્દોથી ફક્ત વિકાર અર્થમાં જ પ્રત્યય થાય છે, એમ જાણવું.

૨૦ त्रपु અને जतु શબ્દથી अण् થાય છે. અને ष આગમ થાય છે.
त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जतुनो विकारः जातुषम् ।

त्रपु–जतो षोऽन्तश्च ६।२।३३

॥ पयस् અને द्रु શબ્દથી य થાય છે. पयस्यम् । द्रव्यम् ।
॥। द्रु શબ્દથી માન અર્થમાં वय પ્રત્યય થાય છે.
द्रो दारुणो विकारो द्रुवयं मानम् ।

पयो–द्रो र्यः ६।२।३५ द्रोः वयः ६।२।४३

૨૧ ભક્ષ્ય અને આચ્છાદન વર્જીત—

(૧) નામથી मयट् વિકલ્પે થાય છે. भस्मनो विकारः भस्ममयम् भास्मनम् । अश्मनः विकारः आश्ममयम् आश्मनम् ।
प्राणि-कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतमयम् । कापोतम्
औषधि–दुर्वायाः ,, ,, दुर्वामयम् । दौर्वम् ।
वृक्ष–शिरीषस्य ,, ,, शिरीषमयम् । शैरीषम् ।
करीरस्य ,, ,, करीरमयम् । कारीरम् ।

ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનમાં થતો નથી—
मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः । अण्
आभक्ष्याच्छादने वा मयट् ६।२।४६
(૨) એકસ્વરવાળા નામથી નિત્ય मयट् થાય છે.
वाचां विकारः वाङ्मयम् । मृन्मयम् ।
एकस्वरात् ६।२।४८
(૩) પ્રાણિ સિવાય दु સંજ્ઞક શબ્દથી मयट् થાય છે.
आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । काशमयम् तन्मयम्
दोः अ-प्राणिनः ६।२।४९
(૪) गो શબ્દથી પુરીષ અર્થમાં मयट् થાય છે.
गोः पुरीषम् गोमयम् । गव्यम् पयः सक्थि वा । નિ. ૧૨ ભૂ.
गोः पुरीषे ६।२।५०
IV વિકાર કે અવયવ પુષ્પ કે મૂલ હોય તો પ્રત્યયનો બહુ પ્રકારે લોપ થાય છે. मल्लिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्पं मल्लिका । कदम्बस्य कदम्बम् । विदार्या मूलम् विदारी । કોઈ વખત લોપ ન થાય वरणस्य पुष्पाणि वारणानि । एर-ण्डस्य मूलानि ऐरण्डानि । કોઈ વખત પુષ્પ મૂલ સિવાય પણ લોપ થાય છે बदरस्य विकारो वृक्षः बदरी स्त्री ।
लुप् बहुलं पुष्प-मूले ६।२।५७
V વિકાર, ફલ હોય તો પ્રત્યયનો લોપ થાય છે
कपित्थस्य विकारः फलम् कपित्थम् ।
फले ६।२।५८
૨૨ ભ્રાતૃ અર્થમાં ષષ્ઠયન્ત पितृ અને मातृ શબ્દથી व्य [डुल] થાય છે. पितुः भ्राता पितृव्यः । मातुः भ्राता मातुलः ।
पितृ-मातुः व्य-डुलं भ्रातरि ६।२।६२

૨૩ પિતૃ અને માતૃ અર્થમાં ષષ્ઠયન્ત પિતૃ અને માતૃ શબ્દથી आमह [डामहट्] પ્રત્યય થાય છે.
पितुः पिता पितामहः, माता पितामही ।
मातुः पिता मातामहः, माता मातामही ।

पित्रोः डामहट् ६।२।६३

૨૪ નિવાસ અને અદૂરભવ અર્થમાં ષષ્ઠયન્ત નામથી યથાવિહિત अण् પ્રત્યય થાય છે અને તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે. દેશ એટલે જનપદ, ગામ, નગર, પર્વત, નદી સમુદ્ર વિગેરે.
१ शिबीनां निवासः शैवः । २ विदिशाया नगर्या अदूरभवं वैदिशं पुरम् ।

निवासादूरभवे इति देशे नाम्नि ६।२।६९

૨૫ 'તે એમાં છે' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી યથાવિહિત अण् થાય છે. અને તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે.
उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् औदुम्बरं पुरम् ।

तदत्र अस्ति ६।२।७०

૨૬ નિર્વૃત્ત અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામથી अण् થાય છે. અને તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે. कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । सगरैः निर्वृत्तः सागरः ।

तेन निर्वृत्ते च ६।२।७१

૨૭ યથા યોગે ઉપરના ચાર અર્થમાં, मतु પ્રત્યય થાય છે અને તે નદીનું નામ હોય છે. उदुम्बराः सन्ति अस्याम् उदुम्बरावती नदी । वीरणावती । शरावती ।
भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । जह्नुना जाह्नवी ।
ભાગીરથી વિગેરેમાં मतु થતો નથી अण् થાય છે.

नद्यां मतुः ६।२।७२

૨૮ મધુ વિગેરે શબ્દોથી મતુ થાય છે. અને તે દેશનું નામ હોય છે. मधुमान् । विसवान् ।

मध्वादेः ६।२।७३

૨૯ नड, कुमुद, वेतस અને महीप શબ્દથી डित् मतु થાય છે અને તે દેશનું નામ હોય છે. नड्वान्। कुमुद्वान् । वेतस्वान्। महीष्मान् ।

नड-कुमुद-वेतस-महिषाड् डित् ६।२।७४

૩૦ नड અને शाद શબ્દથી डित् वल થાય છે અને તે દેશનું નામ હોય છે.

नड्वलम् । शाद्वलम् ।

नड-शादात् वलः ६।२।७५

૩૧ 'એનો દેવતા' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી યથાવિહિત अण् વિગેરે થાય છે. जिनो देवतास्य जैनः । शैवः । अग्नि र्देवतास्य आग्नेयः । आदित्यः ।

देवता ६।२।१०१

૩૨ वेत्ति અને अधीते અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત નામથી अण् થાય છે. मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्त्तः । छन्दोऽधीते छान्दसः । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः । પા. ૧૮ નિ. ૨

तद्वेत्त्यधीते ६।२।११७

૩૩ न्याय વિગેરે શબ્દોથી इकण् થાય છે.

न्यायं वेत्ति अधीते वा नैयायिकः ।

न्यायादेःइकण् ६।२।११८

૩૪ સંસ્કૃત ભક્ષ્ય અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી યથા-વિહિત अण् થાય છે. भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा अपूपाः । पात्राः ।

संस्कृते भक्ष्ये ६।२।१४०

૩૫ क्षीर શબ્દથી एयण् થાય છે. क्षीरे संस्कृता क्षैरेया यवागूः

क्षीराद् एयण् ६।२।१४२

૩૬ અપત્ય વિગેરે અર્થ સિવાય, અન્ય અર્થમાં क्वचित् યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। सम्प्रति युज्यते साम्प्रतम्। साम्प्रतः।

क्वचित् ६।२।१४५

પાઠ ૧૩ મો. શેષ અર્થોમાં-પ્રત્યયો

૧ પાઠ ૧૧ અને ૧૨ માં 'અપત્ય' થી લઈને 'સંસ્કૃત:ભક્ષ્ય' સુધીના અર્થોમાં પ્રત્યયો કહ્યા છે, હવે તે અર્થો: સિવાય અન્ય—શેષ અર્થોમાં, એટલે કે, 'જિત' અર્થની પહેલાં પાઠ ૧૩માં નિ. ૧ થી ૩૫ સુધીમાં 'કૃત' લબ્ધ અર્થથી લઈને જે અર્થો કહેવામાં આવશે, તે સર્વ અર્થોમાં, પ્રત્યય કહેવાય છે–

शेषे ६।३।१

૨ नदी વિગેરે શબ્દોથી एयण् થાય છે.
नद्यां जातो भवो वा नादेयः। मह्यां माहेयः। वने वानेयः।

नद्यादेरेयण् ६।३।२

૩ राष्ट्र थी इय થાય છે. राष्ट्रे जातो भवो वा राष्ट्रियः।

राष्ट्रादियः ६।३।३

૪ दूर થી एत्य થાય છે. दूरे भवो दूरेत्यः।

दूरादेत्यः ६।३।४

૫ उत्तर થી आहञ् થાય છે. औत्तराहः।

उत्तरादाहञ् ६।३।५

६ पारावार तथा पार अवार અને अवारपार थी ईन થાય છે.
अवारस्य समुद्रस्य पारम् पारावारः तत्र भवो जातो वा पारावारीणः । पारीणः । अवारीणः अवारपारीणः ।

पारावाराद् ईनः ६।३।६

व्यस्त–व्यत्यस्तात् ६।३।७

७ दिव् तथा प्राच्, अपाच्, उदच् અને प्रत्यच् थी य થાય છે.
दिवि भवं दिव्यम् । प्राचि प्राग्वा भवं प्राच्यम् ।
अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

द्यु–प्रागपागुदक्–प्रतीचो यः ६।३।८

८ ग्राम थी ईनञ्, य અને एयकञ् થાય છે.
ग्रामे भवः ग्रामीणः ग्राम्यः । ग्रामेयकः ।

ग्रामादीनञ् च ६।३।९

९ कुल, कुक्षि અને ग्रीवा શબ્દથી અનુક્રમે श्वा असि અને अलङ्कार અર્થમાં एयकञ् થાય છે. कुले भवः कौलेयकः श्वा कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ।

कत्र्यादेश्च एयकञ् ६।३।१०

कुल–कुक्षि–ग्रीवाच् श्वास्यलङ्कारे ६।३।१२

१० दक्षिणा पश्चात् અને पुरस् શબ્દથી त्यण् થાય છે.
दक्षिणस्यां दिशि भवः दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

दक्षिणा–पश्चात्–पुरसः त्यण् ६।३।१३

११ क्व, इह, अमा અને त्र તથા तस् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોથી त्यच् થાય છે. क्वत्यः । इहत्यः । अमात्यः । तत्रत्यः । कुतस्त्यः ।

क्वेहामा–त्र–तसस्त्यच् ६।३।१६

૧૨ निस् શબ્દથી ગત અર્થમાં त्यच् થાય છે.
निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालः ।
निसो गते ६।३।१८

૧૩ ऐषमस् ह्यस् અને श्वस् થી त्यच् વિકલ્પે થાય છે.
ऐषमो भवम् ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । નિ. ૩૪ જુઓ.
ऐषमोह्यः-श्वसो वा ६।३।१९

૧૪ अरण्य શબ્દથી अ [ण] થાય છે.
आरण्याः सुमनसः । आरण्याः पशवः ।
रूप्योत्तरपदारण्याण् णः ६।३।२२

૧૫ भवत् [भवतु] શબ્દથી इकण् અને ईय [ईयस् થાય છે.
भवतः भवत्या वा इदम् भावत्कम् । स्त्री भावत्की ।
,, ,, भवदीयम् । भवदीया ।
भवतोरिकणीयसौ ६।३।३०

૧ स् અંત વાળા પ્રત્યયો પર છતાં, પૂર્વનું નામ પદ થાય છે.
भवतः इदम्-भवत्+ईयस्=भवदीयम् । પદ સંજ્ઞા થવાથી
त् નો द् પ્ર. ૨૫ નિ. ૧
नाम सिदय्व्यञ्जने १।१।२१

૧૬ पर, जन અને राजन् થી अकीय થાય છે.
परकीयः । जनकीयः । राजकीयः ।
पर-जन-राज्ञोऽकीयः ६।३।३१

૧૭ दु સંજ્ઞાવાળા નામોથી ईय થાય છે.
देवदत्तीयः । तदीयः । शालीयः । गोनर्दीयः ।
दोरीयः ६।३।३२

૧૮ उष्ण વિગેરે પૂર્વપદ હોય એવા काल શબ્દથી ईय પ્રત્યય થાય છે. उष्णकालीयः ।

उष्णादिभ्यः कालात् ६।३।३३

૧૯ वि વિગેરે પૂર્વપદ હોય એવા काल શબ્દથી તથા काशि વિગેરે दु સંજ્ઞક શબ્દોથી णिक અને इकण् પ્રત્યય થાય છે. वैकालिकः । स्त्री वैकालिका । वैकालिकी । तात्कालिका । तात्कालिकी । काशिका काशिका । चैदिका चैदिकी ।

व्यादिभ्यो णिकेकणौ ६।३।३४ काश्यादेः ६।३।३५

૨૦ વાહિક દેશમાં ग्राम વાચિ दु શબ્દોથી णिक અને इकण् થાય છે. सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।

वाहीकेषु ग्रामात् ६।३।३६

૨૧ દેશવાચિ वृजि અને मद्र શબ્દથી क પ્રત્યય થાય છે. वृजिकः । मद्रकः ।

वृजि-मद्राद् देशात् कः ६।३।३८

॥ ईકારાન્ત પ્રાગ્દેશ વાચિ दु સંજ્ઞક શબ્દોથી अकञ् થાય છે. काकन्द्यां भवः काकन्दक । माकन्दकः

दोरेव प्राचः ६।३।४० ईतोऽकञ् ६।३।४१

॥। र ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા પ્રાગ્દેશ વાચિ दु સંજ્ઞક શબ્દોથી अकञ् થાય છે. पाटलिपुत्रे भवः पाटलिपुत्रकः ।

रोपान्त्यात् ६।३।४२

૨૨ प्रस्थ पुर અને वह અન્તવાળા, य ઉપાન્ત્યવાળા અને धन्वन् (મરુદેશ) અર્થવાળા દેશ વાચિ दु શબ્દોથી अकञ् થાય છે. मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । सांकाश्यकः । धन्वन्-पारेधन्वकः । ऐरावतकः ।

प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वर्थात् ६।३।४३

૨૩ દુ સંજ્ઞક રાષ્ટ્ર, बहुवचनान्तराष्ट्र અને धूमादि દેશવાચિ શબ્દોથી अकञ् થાય છે. आभिसारे भवः आभिसारकः । अङ्गेषु जातः आङ्गकः । धूमे भवः धौमकः ।

राष्ट्रेभ्यः ६।३।४४

बहुविषयेभ्यः ६।३।४७ धूमादेः ६।३।४६

IV „ क ઉપાન્ત્ય હોય એવા અને कच्छादि દેશ વાચિ શબ્દોથી अण् થાય છે. इक्ष्वाकुषु जातः ऐक्ष्वाकः । काच्छः ।

कोपान्त्याच् चाण् ६।३।५६

૨૪ युष्मद् अस्मद् થી अञ् અને ईनञ् વિકલ્પે થાય છે. અને युष्माक અને अस्माक એકવચનમાં तवक અને ममक આદેશ થાય છે. युष्माकमयं युवयोर्वा यौष्माकः । यौष्माकीणः પક્ષે युष्मदीयः । अस्माकमयमावयोर्वा आस्माकः । आस्माकीनः । પક્ષે अस्मदीयः । એકવચનમાં तवायं तावकः । तावकीनः । त्वदीयः । मामकः । मामकीनः । मदीयः ।

वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माकौ च अस्यैकत्वे तु तवक–ममकम् ६।३।६७

૨૫ अन्त अवस् અને अधस् શબ્દથી अम પ્રત્યય થાય છે. अन्तमः । अवमः । अधमः । પા. ૧૮. નિ. ૧૫

अमोऽन्ताऽवोऽधसः ६।३।७४

૨૬ पश्चात्, आदि, अन्त અને अग्र થી इम થાય છે. पश्चिमः । आदिमः । अन्तिमः । अग्रिमः । પા. ૧૮. નિ. ૧૭

पश्चादाद्यन्ताऽग्राद् इमः ६।३।७५

૨૭ मध्य થી म થાય છે. मध्यमः ।

मध्यान् मः ६।३।७६

૨૮ अध्यात्म આદિ શબ્દોથી इकण् થાય છે. अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् । अकस्माद् भवम् आकस्मिकम् । आमुष्मिकम् । ऐहिकम् ।

अध्यात्मादिभ्य इकण् ६।३।७८

૨૯ समान પૂર્વપદ હોય એવા શબ્દોથી તેમજ लोक ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી इकण् થાય છે. समानग्रामे कृतो भवो वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । इह लोके कृतो भवो वा ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः ।

समानपूर्व-लोकोत्तर-पदात् ६।३।७९

૩૦ वर्षा શબ્દથી, काल વિશેષ વાચિ શબ્દથી इकण् થાય છે. वर्षासु भवः वार्षिकः । मासिकः । सांवत्सरिकः । दैवसिकः । रात्रिकः ।

वर्षा-कालेभ्यः ६।३।८०

૩૧ चिर परुत् परारि શબ્દથી त्न વિકલ્પે થાય છે. चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । પક્ષે चिरंतनम् । ઇત્યાદિ.

चिर-परुत्-परारेः त्नः ६।३।८५

૩૨ पुरा થી न વિકલ્પે થાય છે. पुरा भवं पुराणम् । पुरातनम्

पुरो नः ६।३।८६

૩૩ पूर्वाह्ण અને अपराह्ण થી तनट् વિકલ્પે થાય છે.
पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णतनः । अपराह्णेतनः । अपराह्णतनः । સપ્તમીનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. પક્ષે-पौर्वाह्णिकः । आपराह्णिक ।

पूर्वाह्णाऽपराह्णात् तनट् ६।३।८७. ३।२।२४

૩૪ सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे અને કાલ વાચિ અવ્યય શબ્દોથી तनट् થાય છે. साये भवः सायन्तनम् । चिरन्त-

नम् । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । અવ્યય-दिवातनम् । प्रातस्तनम् । प्राक्तनम् ।

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययात् ६।३।८८

૩૫ કાલવાચિ नक्षत्र શબ્દો, ઋતુવાચિ શબ્દો, અને सन्ध्यादि શબ્દોથી अण् થાય છે. पुष्ये भवः पौषः । आश्विनः । रौहिणः । सौवातः । પા. ૧૮ નિ. ૩ ग्रीष्मे भवः ग्रैष्मः । शैशिरः । वासन्तः । सन्ध्यायां भवः सान्ध्यः । आमावास्यः ।

भ-ऋतु-सन्ध्यादेः अण् ६।३।८९

૩૬ संवत्सर શબ્દથી फल અને पर्व અર્થમાં अण् થાય છે. सांवत्सरम् फलम् पर्व वा ।

संवत्सरात् फल-पर्वणोः ६।३।९०

૩૭ हेमन्त શબ્દથી વિકલ્પે अण् અને त નો લોપ થાય છે. हैमन्तम् । हैमनम् । हैमन्तिकम् । નિ. ૩૦

हेमन्ताद् वा त-लुक् च ६।३।९१

૩૮ प्रावृष् શબ્દથી एण्य થાય છે. प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ।

प्रावृषः एण्यः ६।३।९२

શેષ અર્થો

૧ કૃત લબ્ધ ક્રીત અને સંભૂત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् વિગેરે અને एयण् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે. स्रुघ्ने कृतः स्रौघ्नः । नद्यां कृतः नादेयः । एवं लब्धः ઇત્યાદિ

तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-संभूते ६।३।९४

૨ કુશળ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી अण् વિગેરે અને एयण् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

स्रुघ्ने कुशलः स्रौघ्नः । नद्यां कुशलः नादेयः ।

कुशले ६।३।९५

૩ अश्मन् વિગેરે શબ્દોથી क થાય છે.
अश्मनि कुशलः अश्मकः । પત્થર કોરવાથાં કુશળ
त्सरुकः । त्सरु એટલે તલવારની મુંઠ, તે પકડવામાં કુશળ.

को ऽश्मादेः ६।३।९७

૪ **જાત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી** યથા વિહિત (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) अण् વિગેરે અને एयण् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । वाह्यः । वाहीकः । कालेयः । आग्नेयः । स्त्रैणः । पौंस्नः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारावारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

जाते ६।३।९८

૫ प्रावृष् શબ્દથી इक થાય છે. प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

प्रावृष इकः ६।३।९९

૬ **સાધુ પુષ્પ્યત્ અને પચ્યમાન અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત કાલ-વિશેષ વાચિ નામથી** યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. हेमन्ते साधु हैमनम् अनुलेपनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । शैशिराः मुद्गाः ।

साधु-पुष्प्यत्-पच्यमाने ६।३।११७

૭ **ઉપ્ત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત કાલવિશેષ વાચિ નામથી** યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. शरदि उप्ताः शारदा यवाः ।

उप्ते ६।३।११८

૮ भव અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् વિગેરે અને ण्यण् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે भव એટલે સત્તા—હોવું અને जात એટલે જન્મેલ. स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । वाह्यः । नादेयः । राष्ट्रियः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

भवे ६।३।१२३

૯ दिश् વિગેરે શબ્દોથી અને देह ના અંશવાચક શબ્દોથી य થાય છે. दिशि भवो दिश्यः । वर्ग्यः । रहस्यम् । आद्यः । अन्त्यः । वंश्यः । वेश्यः । काल्यः ।

देहांशः—मूर्धन्यः । दन्त्यः । कर्ण्यः । ओष्ठ्यः । तालव्यः पाण्यः । पद्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

दिगादि—देहांशाद् यः ६।३।१२४

૧૦ मध्य શબ્દથી दिनण् अ[ण] અને ईय પ્રત્યય થાય છે. અને म् આગમ થાય છે. मध्ये भवो माध्यंदिनः । माध्यमः । माध्यमीयः ।

मध्याद् दिनण्—णेया मोन्तश्च ६।३। १२६

૧૧ जिह्वामूल, अङ्गुलि અને मध्य શબ્દથી ईय થાય છે. जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः मध्यीयः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्चेयः ६।३।१२७

૧૨ वर्ग અંતે હોય એવા શબ્દથી ईय થાય છે. कवर्गीयः । पवर्गीयो वर्णः ।

वर्गान्ताद् ६।३।१२८

૧૩ परि અને अनु થી પર રહેલ ग्राम શબ્દ અંતે હોય એવા અવ્યયીભાવ સમાસથી इकण् પ્રત્યય થાય છે.

ग्रामात्परि परिग्रामम् तस्मिन्भवः पारिग्रामिकः ।
ग्रामस्य समीपम् अनुग्रामम् तस्मिन्भवः आनुग्रामिकः ।

अन्तःपूर्वादिकण् ६।३।१३७ पर्यनोः ग्रामात् ६।३।१३८

૧૪ उप થી પર રહેલ जानु नीवि અને कर्ण શબ્દ અંતે હોય એવા અવ્યયીભાવ સમાસથી प्रायेण भव અર્થમાં एकण् પ્રત્યય થાય છે. औपजानुकः सेवकः । પા. ૧૮, નિ. ૨૦ औपनीविकं ग्रीवादाम । औपकर्णिकः सूचकः ।

उपाज् जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण ६।३।१३९

૧૫ આગત અર્થમાં પંચમ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે अण् વિગેરે તેમજ एयण् વિગેરે થાય છે. स्रुघ्नात् आगतः स्रौघ्नः । माथुरः गव्यः । स्त्रैण. ।
नादेयः । राष्ट्रियः । ग्रामीणः । ग्राम्यः ।

तत आगते ६।३।१४९

૧૬ વિદ્યાનો અને યોનિનો સંબંધ જે શબ્દોને છે, તે શબ્દોથી अकञ् થાય છે. आचार्यादागतम् आचार्यकम् । पैतामहकम् ।

विद्या-योनि सम्बन्धे ६।३।१५०

૧૭ पितृ શબ્દથી य વિકલ્પે થાય છે. નિ. ૧૮
पितुरागतम् पित्र्यम् । પક્ષે पैतृकम् । પા. ૧૮. નિ. ૨૦

पितुः यो वा ६।३।१५१

। ऋकारनो यકારાદિ તદ્ધિત પર છતાં र् થાય છે. पित्र्यम् ।
૧૮ ऋકારાન્ત નામથી इकण् થાય છે.

ऋतो रः तद्धिते १।२।२६

हौतृकम् । मातृकम् । मातृकी विद्या । जामातृकम् ।

ऋत इकण् ६।३।१५२

૭ निर्वृत्त અર્થમાં (૧) अक्षद्यूतादि શબ્દોથી अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् वैरम् ।
(૨) ભાવવાચિ શબ્દોથી इम પ્રત્યય થાય છે. पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । कुट्टिमम् । संमूर्च्छिमम् । (૩) याचित અને अपमित्य શબ્દથી कण् પ્રત્યય થાય છે. याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । अपमित्य (प्रतिदानेन) निर्वृत्तमापमित्यकम् ।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ६।४।२० भावादिमः ६।४।२१

याचितापमित्यात् कण् ६।४।२२

८ वर्तते અર્થમાં ओजस् અને अम्भस् શબ્દથી ओजसा (बलेन) वर्तते औजसिकः । साहसिकः । आम्भसिकः ।

ओजः–सहो-ऽम्भसो वर्तते ६।४।२७

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૯ वर्तते અર્થમાં (૧) प्रतिलोम अनुलोम प्रतीप अन्वीप प्रतिकूल અને अनुकूल શબ્દથી

प्रतिलोमं वर्तते प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिक । आन्वीपिकः । प्रतिकूलं वर्तते प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।	ક્રિયા વિશેષણ-દ્વિતીયા

(૨) परिमुख અને परिपार्श्व શબ્દથી परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः पारिपार्श्विकः सेवकः ।

तं प्रत्यनोः लोमेप–कूलात् ६।४।२८

परेः मुख–पार्श्वात् ६।४।२९

१० रक्षत् અને उञ्छत् અર્થમાં समाजं रक्षति सामाजिकः । सामवायिकः । नागरिकः ।
बदराणि उञ्छति बादरिकः । श्यामाकिकः । नैवारिकः ।

रक्षद्–उञ्छतोः ६।४।३०

પાઠ ૧૪ મો

૧ અહીંથી આગળ પાઠ ૧૪ માં બતાવેલા અર્થોમાં અપવાદ સિવાય इकण् પ્રત્યય થાય છે.

इकण् ६।४।१

તૃતીયાન્ત નામથી—

૨ जित जयत् दीव्यत् અને खनत् અર્થમાં

अक्षैर्जितम् आक्षिकम् । शालाकिकम् । अक्षै र्जयतिआक्षिकः। शालाकिकः । अक्षैः दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । कौद्दालिकः ।

तेन जित–जयत्–दीव्यत्-खनत्सु ६।४।२

૩ સંસ્કૃત અર્થમાં અને સંસૃષ્ટ અર્થમાં

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । विद्यया वैद्यिकः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । विषेण वैषिकम् ।

संस्कृते ६।४।३ संसृष्टे ६।४।४

૪ तरति અર્થમાં (૧) उडुपेन तरति औडुपिकः ।

(૨) नौ શબ્દ અને દ્વિ સ્વર શબ્દોથી इक પ્રત્યય થાય છે.

नावा तरति नाविका । बाहुभ्याम् बाहुकः –का ।

तरति ६।४।९ नौ–द्विस्वरादिकः ६।४।१०

૫ चरति અર્થમાં हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति–भक्षयति दाधिकः ।

पादाभ्यां चरति पदिकः । इकट् પ્રત્યય पाद नो पद् થાય છે.

चरति ६।४।११ पदिकः ६।४।१३

૬ जीवति અર્થમાં वेतनादि શબ્દોથી वेतनेन जीवति वैतनिकः । वाहेन वाहिकः । વિગેરે.

वेतनादेः जीवति ६।४।१५

(૩) सेना શબ્દથી ण्य વિકલ્પે થાય છે. सैन्यः । सैनिकः।

समूहार्थात् समवेते ६।४।४६

पर्षदो ण्यः ६।४।४७ सेनाया वा ६।४।४८

૧૬ चरति અર્થમાં धर्म अधर्म શબ્દથી धर्मं चरति धार्मिकः। आधर्मिकः ।

धर्माधर्मात् चरति ६।४।४९

પ્રથમાન્ત નામથી—

૧૭ अस्य पण्यम् અર્થમાં (૧) अपूपाः पण्यम् अस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः । गान्धिकः ।

(૨) किशरादि શબ્દોથી इकट् થાય છે. किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी । तगरिकः । तगरिकी ।

तदस्य पण्यम् ६।४।५४ किशरादेरिकट् ६।४।५५

૧૮ अस्य शिल्पम् અર્થમાં (શિલ્પ એટલે કુશળપણું—હોંશિયારીથી થતી ક્રિયા વિશેષ) नृत्तं शिल्पमस्य नार्त्तिकः । गैतिकः। वादनिकः । मृदङ्गः (मृदङ्गवादनम्) शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । मौरजिकः । वैणिकः ।

शिल्पम् ६।४।५७

૧૯ अस्य शीलम् અર્થમાં (शीलम् प्राणिनां स्वभावः)

(૧) अपूपा (अपूपभक्षणम्) शीलमस्य आपूपिकः । मौदकिकः । ताम्बुलिकः । વિગેરે. परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः ।

(૨) अङ् પ્રત્યયાન્ત स्था ધાતુથી તેમજ छत्रादि શબ્દોથી अञ् પ્રત્યય થાય છે आस्था शीलमस्य आस्थः । व्यवस्था शीलमस्य वैयवस्थः । निष्ठा शीलमस्य नैष्ठः । વિગેરે.

૧૧ घ्नत् અર્થમાં पक्षि मत्स्य અને मृग અર્થવાળા શબ્દોથી

पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः	मात्स्यकः	मार्गिकः ।
शाकुनिकः	मैनिकः	हारिणिकः ।
मायूरिकः	शाफरिकः	सौकरिकः ।

पक्षि–मत्स्य–मृगार्थात् घ्नति ६।४।३१

૧૨ गच्छति અર્થમાં (૧) परदार વિગેરે શબ્દોથી परदारान्गच्छति पारदारिकः । गौरुदारिकः । गौरुतल्पिकः । सभर्तृकां (सपत्नीं) गच्छति साभर्तृकिकः । વિગેરે.
(૨) प्रतिपथ શબ્દથી इक અને इकण् પ્રત્યય થાય છે.
पन्थानं २ प्रति पथोऽभिमुखम् वा प्रतिपथम् ।
प्रतिपथं गच्छति प्रतिपथिकः प्रातिपथिकः ।

परदारादिभ्यो गच्छति ६।४।३८
प्रतिपथाद् इकश्च ६।४।३९

૧૩ पृच्छति અર્થમાં सुस्नात વિગેરે શબ્દોથી सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिक । सौखशायनिकः । વિગેરે

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ६।४।४२

૧૪ ब्रुवत् અર્થમાં प्रभूत વિગેરે શબ્દોથી प्रभूत ब्रूते प्राभूतिकः । पर्याप्तं ब्रूते पार्याप्तिकः । વિગેરે.

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ६।४।४३

૧૫ समवेत (तादात्म्यात्तदेकदेशीभूत) અર્થમાં (૧) સમૂહવાચિ શબ્દોથી समूहं समवैति सामूहिकः । सामाजिकः । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः ।
(૨) पर्षद् શબ્દથી ण्य થાય છે, पर्षदं समवैति पार्षद्यः ।

(૨) समानतीर्थ શબ્દથી य થાય છે. समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । तीर्थमिहगुरुः समानस्य सः ।

निकटादिषु वसति ६।४।७७ सतीर्थ्यः ६।४।७८

પંચમ્યન્ત નામથી—

૨૩ અભિગમાર્હ અર્થમાં क्रोशशत यौजनशत અને योजन શબ્દથી क्रोशशतादभिगममर्हति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । यौजनिको मुनिः ।

क्रोश–योजनपूर्वात् शताद् योजनाच्चाभिगमार्हे ६।४।८६

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૨૪ याति અર્થમાં (૧) क्रोशशत योजनशत અને योजन શબ્દથી क्रोशशतं याति–गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः ।

(૨) पथिन् શબ્દથી इकट् થાય છે. पन्थानं याति पथिकः ।

(૩) पन्थानं नित्यं याति पान्थः । पान्था સ્ત્રી અહિં ण પ્રત્યય અને पथिन् નો पन्थ થાય છે.

तद् यात्येभ्यः ६।४।८७

पथ इकट् ६।४।८८ नित्यं णः पन्थश्च ६।४।८९

તૃતીયાન્ત નામથી—

૨૫ શોભમાન અર્થમાં (૧) कर्णवेष्टकाभ्यां शोभते कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । औपानहिकौ पादौ ।

(૨) कर्म અને वेष શબ્દથી यપ્રત્યય થાય છે. कर्मणा शोभते कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण शोभते वेष्यो नटः ।

शोभमाने ६।४।१०२ कर्म–वेषाद् यः ६।४।१०३

छत्रं (छादनक्रिया शीलमस्य) छात्रः । छात्री । चुरा शील-
मस्य चौरः । चौरी । तपः ,, तापसः । तापसी । વિગેરે.

शीलम् ६।४।५९ अङ्स्था–च्छत्रादेरञ् ६।४।६०

२० अस्य प्रहरणम् અર્થમાં (१) असिः प्रहरणमस्य
आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । मौष्टिकः । धानुष्कः
પા, १८ નિ. २० । मौद्गरिकः । मौशलिकः ।

(२) परश्वध શબ્દથી अण् વિકલ્પે થાય છે.
परश्वधः (पर्शुः) प्रहरणमस्य पारश्वधः । पारश्वधिकः ।
(३) शक्ति અને यष्टि થી टीकण् થાય છે. शक्तिः
प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टीकः । याष्टीकी ।
(४) इष्टि વિગેરે શબ્દોથી टीकण् વિકલ્પે થાય છે. इष्टिः
प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । ऐष्टीकी । ऐष्टिकः । ईषा ,, ऐषीकः ।
ऐषीकी । ऐषिकः । दाण्डीकः । दाण्डिकः વિગેરે.

प्रहरणम् ६।४।६२ परश्वधाद् वाण् ६।४।६३
शक्ति–यष्टेः टीकण् ६।४।६४ वेष्ट्यादिभ्यः ६।४।६५

સપ્તમ્યન્ત નામથી—

२१ नियुक्त અર્થમાં (१) द्वारे नियुक्तः दौवारिकः પા. १८
નિ. ३ । आपणिकः । भाण्डशालिकः । आतरे नियुक्तः
आतरिकः । વિગેરે

(२) अगारान्त શબ્દથી इक થાય છે. भाण्डागारे नियुक्तः
भाण्डागारिकः । भाण्डागारिका ।

तत्र नियुक्ते ६।४।७४ अगारान्ताद् इकः ६।४।७५

२२ वसति અર્થમાં

(१) निकटादि શબ્દોથી निकटे वसति नैकटिकः । वृक्षमूले
वसति वार्क्षमूलिकः । श्माशानिकः । आवसथिकः । વિગેરે

૩૦ अस्य प्राप्तः અર્થમાં

(૧) समय શબ્દથી समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।

(૨) ऋतु વિગેરે શબ્દોથી अण् થાય છે. ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पफलम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।

(૩) काल શબ્દથી य થાય છે.

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापसः । काल्या मेघाः ।

समयात् प्राप्तः ६।४।१२४

ऋत्वादिभ्योऽण् ६।४।१२५ कालाद् यः ६।४।१२६

૩૧ अस्य दीर्घः અર્થમાં काल શબ્દથી

दीर्घः कालोऽस्य कालिकं ऋणम्, वैरम् । कालिकी संपत् ।

दीर्घ ६।४।१२७

૩૨ આગળ કહેવાતા, क्रीत થી માંડીને अर्हत् સુધીના અર્થોમાં–

(૧) त्रिंशद् અને विंशति શબ્દથી डक પ્રત્યય થાય છે પ્રત્યયાન્ત શબ્દ કોઈની સંજ્ઞા ન હોય તો. (कापवादः) त्रिंशता क्रीतम् त्रिंशकम् । विंशत्या ,, विंशकम् । त्रिंशतमर्हति त्रिंशकः । विंशकः ।

(૨) शत् ति અને ष्टि અંતવાળા સિવાય સંખ્યા શબ્દથી डति પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી તથા त्रिंशत् અને विंशति શબ્દથી क પ્રત્યય થાય છે. (इकणोऽपवादः)

द्वाभ्यां क्रीतम् द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

कतिभिः क्रीतम् कतिकम् । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ।

(૩) કેવલ शत શબ્દથી य અને इक પ્રત્યય થાય છે. પ્રકૃતિથી અર્થ अतद्–ભિન્ન હોય તો. शतेन क्रीतम् शत्यम् । शति-

૨૬ निर्वृत्त અર્થમાં कालवाचि શબ્દથી आह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । मासिकम् । वार्षिकम् । सांवत्सरिकम् । ઈત્યાદિ

निर्वृत्ते ६।४।१०५

द्वितीयान्त નામથી—

૨૭ भावि અને भूत અર્થમાં मासं भावी मासिक उत्सवः મહીના સુધી થવાનો ઉત્સવ. मासं भूतः मासिकः व्याधिः મહીના સુધી થયેલો વ્યાધિ.

तं भावि-भूते ६।४।१०६

૨૮ भूत અર્થમાં (૧) वर्ष શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુસમાસથી પ્રાણી અર્થમાં अ પ્રત્યય થાય છે. द्वे वर्षे भूतो द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षो वत्सः ।

(૨) मास શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુસમાસથી વય ગમ્ય હોય તો य પ્રત્યય થાય છે. द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः त्रिमास्यो दारकः ।

(૩) मास શબ્દથી વય ગમ્ય હોય તો ईनञ् અને य થાય છે. मासं भूतो मासीनो मास्यो दारकः ।

(૪) षण्मास શબ્દથી વય ગમ્ય હોય તો य यण् અને इकण् થાય છે. षण्मासान्भूतः षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः ।

प्राणिनि भूते ६।४।११२ मासाद् वयसि यः ६।४।११३ इनञ् च ६।४।११४ षण्मासाद् य-यणिकण् ६।४।११५

પ્રથમાન્ત નામથી—

૨૯ अस्य प्रयोजनम् અર્થમાં जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । दैपोत्सविकम् ।

प्रयोजनम् ६।४।११७

(૨) पृथिवी અને सर्वभूमि શબ્દથી अञ् પ્રત્યય થાય છે.
पृथिव्या हेतुः संयोग उत्पातो वा पार्थिवः ।
सर्वभूमेः ,, ,, ,, सार्वभौमः । પા. ૧૮ નિ. ૬

૩૫ ઈશ અને જ્ઞાત અર્થમાં—
पृथिवी અને सर्वभूमि શબ્દથી अञ् પ્રત્યય થાય છે.
पृथिव्या ईशः ज्ञातो वा पार्थिवः ।
सर्वभूमेः ,, ,, सार्वभौमः ।

हेतौ संयोगोत्पाते ६।४।१५३

पृथिवी–सर्वभूमेः ईश-ज्ञातयोश्चाञ् ६।४।१५६

૩૬ જ્ઞાત અર્થમાં
लोक सर्वलोक શબ્દથી યથાવિહિત इकण् પ્રત્યય થાય છે.
लोकस्य ज्ञातः लौकिकः । सार्वलौकिकः । પા. ૧૮ નિ. ૬.

लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते ६।४।१५७

પ્રથમાન્ત નામથી—

૩૭ 'એનું માન' અર્થમાં યથા વિહિત इकण् પ્રત્યય થાય છે.
૧ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः ।
वर्षशतम् ,, वार्षशतिको देवदत्तः । वार्षसहस्रिकः ।
૨ सङ्ख्या વાચિ શબ્દથી યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે, જેનું માન હોય તે જો સંઘ સૂત્ર અને પાઠ હોય તો.
पञ्च गावः मानमस्य पञ्चकः संघः । सप्तकः ।
अष्टा अध्याया मानमस्य अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् ।
शतकं निदानम् ।
अष्टौ रूपाणि–वारा मानमस्य अष्टकः पाठोऽधीतः ।
૩ पञ्चद्, दशद् એ બે શબ્દ વર્ગ અભિધેય હોય ત્યારે डत् પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે નિપાત થાય છે. પક્ષે क થાય છે.

पञ्च मानमस्य वर्गस्य पञ्चद् वर्गः । पञ्चको वर्गः ।
दश ,, ,, दशद् वर्गः । दशको वर्गः ।

૪ સંખ્યા વાચિ શબ્દથી स्तोम અભિધેય હોય તો डट् પ્રત્યય થાય છે (ऋगादीनां समूहः स्तोमः)

पञ्चदश मानमस्य पञ्चदशः स्तोमः
विंशतिः मानमस्य विंशः । पञ्चविंशः । त्रिंशः ।

मानम् ६।४।१६९ संख्यायाः संघ–सूत्र–पाठे ६।४।१७१
पञ्चद्–दशद् वर्गे वा ६।२।१७५ स्तोमे डट् ६।४।१७६

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૩૮ अर्हत् અર્થમાં

(૧) યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । वैषिकः । वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । आभिषेचनिकः । बालीवर्दिकः । चामरिकः । शत्यः । शतिकः ।

(૨) दण्डादि થી य થાય છે. दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुशल्यः ।

(૩) यज्ञ થી इय થાય છે. यज्ञमर्हति यज्ञियो देशः यजमानः।

(૪) पात्र થી य અને इय બે પ્રત્યય થાય છે.
पात्रमर्हति पात्र्यः । पात्रियः ।

(૫) छेदादि થી नित्यमर्हति અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.
छेदम् नित्यमर्हति छैदिकः । भैदिकः ।

तमर्हति ६।४।१७७
दण्डादे र्यः ६।४।१७८ यज्ञादियः ६।४।१७९
पात्रात् तौ ६।४।१८० छेदादेः नित्यम् ६।४।१८२

પાઠ ૧૫ મો वहति વિગેરે અર્થો

૧ અહીંથી આગળ આવતા અર્થોમાં-
ईय પ્રત્યયની પહેલાં, અપવાદ સિવાય य પ્રત્યય થાય છે.
यः ७।१।१

૨ वहति અર્થમાં-
(૧) દ્વિતીયાન્ત रथ युग અને प्रासङ्ग શબ્દથી.
रथं वहति रथ्यः। द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः। युगं वहति युग्यः। प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः। प्रसज्यते इति प्रासङ्गः यत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते तत्।
(૨) धुर् શબ્દથી य અને एयण् થાય છે.
धुरं वहति धुर्यः। धौरेयः। (अन्यमते धुरीणः)
(૩) हल અને सीर થી इकण् થાય છે.
हलं वहति हालिकः। सैरिकः।
(૪) शकट થી अण् થાય છે. शकटं वहति शाकटो गौः।
वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ७।१।२ धुरो यैयण् ७।१।३
हल-सीरादिकण् ७।१।६ शकटादण् ७।१।७

૩ विध्यति अनन्येन (आत्मना) અર્થમાં, દ્વિતીયાન્ત નામથી
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। ऊरू विध्यन्ति ऊरव्याः कण्टकाः पा. १८ नि. १९। उरो विध्यन्ति उरस्या वाताः। शर्करादयस्तु न अन्येन करणेन विध्यन्ति अपि तु आत्मना।
विध्यति अनन्येन ७।१।८

૪ लब्धरि અર્થમાં, દ્વિતીયાન્ત धन અને गण શબ્દથી.
धनं लब्धा धन्यः। गणं लब्धा गण्यः।
धन-गणाल्लब्धरि ७।१।९

૫ અર્થ વિશેષમાં हृद्य વિગેરે શબ્દો આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. हृदयस्य प्रियं हृद्यमौषधम् । हृद्यो देशः । हृदयस्य बन्धनः हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । पदमस्मिन्दृश्यम् पद्यः कर्दमः । तुलया संमितं तुल्यं भाण्डम् । तुल्यः-सदृशः । मूलमेषामुत्पाट्यं मूल्या मुद्गाः । मूलेन (उत्पत्तिकारणेन) आनाम्यं (प्राप्यम्) मूल्यम् કીંમત । मूलेन (उपादानेन) समः मूल्यः पटः उपादानेन समानफलः। वशं गतः वश्यो गौः । पथोऽनपेतं पथ्यम् ओदनादि । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा। धेनुरेव धेनुष्या आऋणप्रदानात् दोहार्थं धेनु दीयते सा। गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः (एवं नामा कश्चिदग्निः । जनीं (वधूम्) वहन्ति जन्याः जामातुः वयस्या उच्यन्ते । धर्मेण प्राप्यम् धर्म्यम् सुखम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम् (यद् धर्ममनुवर्तते)

हृद्य—पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् ७।१।११

૬ તાર્ય અને વધ્ય અર્થમાં-અનુક્રમે તૃતીયાન્ત नौ અને विष શબ્દથી. नावा तार्यम् नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । विषेण वध्यो (वधार्हो) विष्यः ।

नौ-विषेण तार्य-वध्ये ७।१।१२

૭ અનપેત અર્થમાં પંચમ્યન્ત न्याय અને अर्थ શબ્દથી. न्यायादनपेतम् न्याय्यम्। अर्थादनपेतम् अर्थ्यम् ।

न्यायार्थाद् अनपेते ७।१।१३

૮ સાધુ અર્થમાં (साधुः प्रवीणो योग्य उपकारको वा)-

(૧) સપ્તંમ્યન્ત નામથી.

कर्मणि साधुः कर्मण्यः। सभायां सभ्यः। शरणे शरण्यः।

(૨) पथिन् अतिथि वसति અને स्वपति શબ્દથી एयण्

पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । स्वापतेयम् ।

(૩) भक्त શબ્દથી ण થાય છે. भक्ते साधुः भाक्तः शालिः।

(૪) पर्षद् શબ્દથી ण्य અને ण થાય છે. पर्षदि साधुः पार्षद्यः। पर्षदि साधुः पार्षदः। અન્યમતે परिषद् થી પણ पारिषद्यः। पारिषदः।

(૫) सर्वजन શબ્દથી ण्य અને ईनञ् થાય છે. सार्वजन्यः। सार्वजनीनः।

(૬) प्रतिजन વિગેરેથી ईनञ् થાય છે. प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः। आनुजनीनः। इदंयुगे साधुः ऐदंयुगीनः।

(૭) कथा વિગેરેથી इकण् થાય છે.

कथायां साधुः काथिकः। विकथायां वैकथिकः।

तत्र साधौ ७।१।१५

पथ्यतिथि–वसति–स्वपतेरेयण् ७।१।१६

भक्ताण् णः ७।१।१७ पर्षदो ण्य-णौ ७।१।१८

सर्वजनाण्ण्येनञौ ७।१।१९

प्रतिजनादेरीनञ् ७।१।२० कथादेरिकण् ७।१।२१

૯ (૧) અહીંથી આગળ આવતા અર્થોમાં—
અપવાદ સિવાય ईय પ્રત્યય થાય છે. નિ. ૧૧ સુધી.

(૨) हविर्भेद अन्नभेद અને अपूपादि શબ્દથી य વિકલ્પે

(૩) उवर्णान्त અને युगादि શબ્દોથી य થાય છે.

ईयः ७।१।२८ हविरन्नभेदाऽपूपादे र्यो वा ७।१।२९

उवर्ण-युगादेर्यः ७।१।३०

૧૦ हित અર્થમાં (हित उपकारकः)—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી યથા વિહિત પ્રત્યય થાય છે.
वत्सेभ्यो हितः वत्सीयः । करभीयः । पित्रीयः । मात्रीयः ।
आमिक्ष्यः आमिक्षीयः । ओदन्यः ओदनीयः । अपूप्यः ।
अपूपीयः । વિગેરે. युग्यः । हविष्यः । વિગેરે.

(૨) प्राण्यङ्ग रथ खल तिल यव वृष ब्रह्म माष थी य
दन्तेभ्यो हितम् दन्त्यम् । कर्ण्यम् । चक्षुष्यम् ।
कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । रथाय हिता रथ्या
भूमिः । खलाय हितम् खल्यम् अग्निरक्षणम् ।
तिलेभ्यो हितः तिल्यो वायुः । यवेभ्यो हितः
यव्यस्तुषारः । वृषाय हितम् वृष्यम्क्षीरपाणम् ।
ब्रह्मणे हितः ब्रह्मण्यो देशः । माषेभ्यो हितः माष्यो
वातः ।

(૩) अवि અને अज શબ્દથી थ्यप् પ્રત્યય થાય છે.
अविभ्यो हितम् अविथ्यम् । अजेभ्यो हितम् अजथ्यम् ।
पकारः पुंवद्भावार्थः—अजाभ्यो हिता अजथ्या यूतिः ।

(૪) भोग ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી અને आत्मन् શબ્દથી
ईन થાય છે. मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः । पितृ-
भोगाय पितृभोगीणः । आत्मने हितः आत्मनीनः ।

(૫) કર્મધારય સમાસમાં पञ्च सर्व विश्व શબ્દથી પર
રહેલ जन શબ્દથી ईन થાય છે. पञ्चजनेभ्यः पञ्चजनाय
वा हितः पञ्चजनीनः । सर्वजनीनः । विश्वजनीनः ।

(૬) महत् અને सर्व થી પર રહેલ जन શબ્દથી इकण् થાય છે.
महते जनाय हितः माहाजनिक । सर्वस्मै जनाय
हितः सार्वजनिकः ।

(૭) सर्व શબ્દથી ण વિકલ્પે થાય છે. सर्वस्मै हितः सार्वः।
    पक्षे सर्वीयः ।

तस्मै हिते ७।१।३५

प्राण्यङ्ग–रथ–खल–तिल–यव–वृष–ब्रह्म–माषाद् यः ७।१।३७

अव्यजात् थ्यप् ७।१।३८

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ७।१।४०

पञ्च–सर्व–विश्वाज् जनात् कर्मधारये ७।१।४१

महत्–सर्वादिकण् ७।१।४२ सर्वाण् णो वा ७।१।४३

११ तदर्थ અર્થમાં—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી પરિણામિ-કારણ દ્રવ્ય અભિધેય હોય તો, યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारार्थानीत्यर्थः । शङ्कवे इदम् शङ्कव्यं दारु नि ९ (३)। आमिक्षायै इदम् आमिक्ष्यम् आमिक्षीयं दधि। ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः। अपूप्यम् अपूपीयम् पिष्टम् ।

(૨) ચતુર્થ્યન્ત નામથી પરિણામિ-કારણ દ્રવ્ય ચર્મ અભિધેય હોય તો, अञ् પ્રત્યય થાય છે. वर्ध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म।

(૩) ऋषभ અને उपानह् શબ્દથી ञ्य થાય છે.
    ऋषभायायम् आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः ।

परिणामिनि तदर्थे ७।१।४४ चर्मणि अञ् ७।१।४५

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ७।१।४६

१२ ક્રિયારૂપ अर्ह અર્થમાં—ષષ્ઠયન્ત નામથી वत् પ્રત્યય થાય છે. राज्ञोऽर्हं राजवत् वृत्तं राज्ञः। રાજાનું વર્તન

૧૦ हित અર્થમાં (हित उपकारकः)—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી યથા વિહિત પ્રત્યય થાય છે.
वत्सेभ्यो हितः वत्सीयः। करभीयः। पित्रीयः। मात्रीयः। आमिक्ष्यः आमिक्षीयः। ओदन्यः ओदनीयः। अपूप्यः। अपूपीयः। વિગેરે. युग्यः। हविष्यः। વિગેરે.

(૨) प्राण्यङ्ग रथ खल तिल यव वृष ब्रह्म माष થી य
दन्तेभ्यो हितम् दन्त्यम्। कर्ण्यम्। चक्षुष्यम्। कण्ठ्यम्। ओष्ठ्यम्। नाभ्यम्। रथाय हिता रथ्या भूमिः। खलाय हितम् खल्यम् अग्निरक्षणम्। तिलेभ्यो हितः तिल्यो वायुः। यवेभ्यो हितः यव्यस्तुषारः। वृषाय हितम् वृष्यम्क्षीरपाणम्। ब्रह्मणे हितः ब्रह्मण्यो देशः। माषेभ्यो हितः माष्यो वातः।

(૩) अवि અને अज શબ્દથી थ्यप् પ્રત્યય થાય છે.
अविभ्यो हितम् अविथ्यम्। अजेभ्यो हितम् अजथ्यम्। पकारः पुंवद्भावार्थः—अजाभ्यो हिता अजथ्या यूतिः।

(૪) भोग ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી અને आत्मन् શબ્દથી ईन થાય છે. मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः। पितृभोगाय पितृभोगीणः। आत्मने हितः आत्मनीनः।

(૫) કર્મધારય સમાસમાં पञ्च सर्व विश्व શબ્દથી પર રહેલ जन શબ્દથી ईन થાય છે. पञ्चजनेभ्यः पञ्चजनाय वा हितः पञ्चजनीनः। सर्वजनीनः। विश्वजनीनः।

(૬) महत् અને सर्व થી પર રહેલ जन શબ્દથી इकण् થાય છે.
महते जनाय हितः माहाजनिक। सर्वस्मै जनाय हितः सार्वजनिकः।

(૩) वर्ण વિશેષ વાચિ શબ્દોથી અને दृढादि શબ્દોથી य (टयण्) અને इमन् તથા त्व तल् વિકલ્પે થાય છે. शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। शुक्लत्वम्। शुक्लता। कार्ष्ण्यम्। कृष्णत्वम्। कृष्णता। शितेर्भावः शैत्यम्। शितिमा। शितित्वम्। शितिता। शैतम् अण् નિ. ૧૬ (૯)। ઇત્યાદિ. दृढस्य भावः दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढत्वम्। दृढता। विमतेर्भावः वैमत्यम्। विमतिमा। विमतित्वम्। विमतिता। वैमतम् अण्। ઇ.

भावे त्व-तल् ७।१।५५ पृथ्वादेरिमन् वा ७।१।५८

वर्ण-दृढादिभ्यष् टयण् च वा ७।१।५९

૧૬ ભાવ અને કર્મ (ક્રિયા) અર્થમાં–

(૧) पत्यन्त શબ્દોથી राजान्त શબ્દોથી गुणाङ्ग (જે શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં ગુણ અંગ એટલે હેતુભૂત હોય તે) શબ્દથી અને राजादि શબ્દોથી य [टयण्] તથા त्व तल् પ્રત્યય થાય છે. अधिपतेर्भावः कर्म वा आधिपत्यम्। अधिपतित्वम्। अधिपतिता। अधिराजस्य भावः कर्म वा आधिराज्यम्। अधिराजत्वम्। अधिराजता। मौढ्यम्। मूढत्वम्। मूढता। मौर्ख्यम्। वैदुष्यम्। राज्यम्। राजत्वम्। राजता। काव्यम्। कवित्वम्। कविता ઇ. अबुधस्य भावः कर्म वा आबुध्यम्। अचतुरस्य आचतुर्यम्।

(૨) अर्हत् શબ્દથી टयण् પ્રત્યય થાય છે અને त् નો न्त् થાય છે તથા त्व तल्. अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। टित् હોવાથી ङी आर्हन्ती। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता।

(૩) सहाय શબ્દથી વિકલ્પે टयण् તથા त्व तल् થાય છે. सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम्। साहायकम्। अकञ् નિ. ૧૬ (૧૦)। सहायत्वम्। सहायता।

રાજાને યોગ્ય છે. राजवद्वर्तत भरतः। एवं कुलीनवत्।

तस्यार्हे क्रियायां वत् ७।१।५१

૧૩ ક્રિયારૂપ इव (સાદૃશ્ય) અર્થમાં—સ્યાદ્યન્ત નામથી वत् પ્રત્યય થાય છે. क्षत्रिया इव क्षत्रियवद्युध्यन्ते ब्राह्मणाः। अश्ववद्धावति चैत्रः। देवमिव देववत्पश्यन्ति मुनिम्। साधुनेवं साधुवदाचरितं मैत्रेण। ब्राह्मणवद्दत्तं क्षत्रियाय।

स्यादेरिवे ७।१।५२

૧૪ इव (સાદૃશ્ય) અર્થમાં—(૧) સપ્તમ્યન્ત નામથી वत् પ્રત્યય થાય છે. मथुरायामिव मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्रासादाः।
(૨) ષષ્ઠયન્ત નામથી वत् પ્રત્યય થાય છે. चैत्रस्येव चैत्रवद् मैत्रस्य गावः।

तत्र ७।१।५३ तस्य ७।१-५४

૧૫ 'ભાવ' અર્થમાં-(૧) ષષ્ઠયન્ત નામથી त्व અને त [तल्] પ્રત્યય થાય છે. भवतोऽस्मात् अभिधान-प्रत्ययौ इति भावः- शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं द्रव्यसंसर्गी भेदको गुणः। જેનાથી નામ અને ઓળખ થાય છે તે ભાવ, એટલે કે દ્રવ્યના શબ્દ (નામ)ની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત ભૂત, દ્રવ્યમાં રહેલ વિશેષ (તે દ્રવ્યને ઓળખવનાર) ગુણ. गोः भावः गोत्वम्। गोता। अश्वत्वम्। अश्वता। शुक्लत्वम्। शुक्लता। स्त्रीत्वम्। स्त्रीता। स्त्रैणम्। पुंस्त्वम्। पुंस्ता। पौंस्नम्।
(૨) पृथु વિગેરે શબ્દોથી इमन् તથા त्व तल् વિકલ્પે થાય છે. पृथो र्भावः प्रथिमा। पृथुत्वम्। पृथुता। पार्थवम्। मृदो र्भावः म्रदिमा। मृदुता। मार्दवम् નિ. ૧૬ (૯) अण्। बहुलस्य भावः बंहिमा। बहुलत्वम्। बहुलता। बाहुल्यम् ट्यण् નિ. ૧૫ (૩)। वत्सस्य भावः वत्सिमा। वत्सत्वम्। वत्सता। वात्सम् अञ् નિ. ૧૬ (૭)। વિગેરે.

(૩) वर्ण વિશેષ વાચિ શબ્દોથી અને दृढादि શબ્દોથી य (टयण्) અને इमन् તથા त्व तल् વિકલ્પે થાય છે. शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। शुक्लत्वम्। शुक्लता। कार्ष्ण्यम्। कृष्णत्वम्। कृष्णता। शितेर्भावः शैत्यम्। शितिमा। शितित्वम्। शितिता। शैतम् अण् નિ. ૧૬ (૯)। ઇત્યાદિ. दृढस्य भावः दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढत्वम्। दृढता। विमतेर्भावः वैमत्यम्। विमतिमा। विमतित्वम्। विमतिता। वैमतम् अण्। ઇ.

भावे त्व-तल् ७।१।५५ पृथ्वादेरिमन् वा ७।१।५८

वर्ण-दृढादिभ्यष् टयण् च वा ७।१।५९

૬ ભાવ અને કર્મ (ક્રિયા) અર્થમાં–

(૧) पत्यन्त શબ્દોથી राजान्त શબ્દોથી गुणाङ्ग (જે શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં ગુણ અંગ એટલે હેતુભૂત હોય તે) શબ્દથી અને राजादि શબ્દોથી य [टयण्] તથા त्व तल् પ્રત્યય થાય છે. अधिपतेर्भावः कर्म वा आधिपत्यम्। अधिपतित्वम्। अधिपतिता। अधिराजस्य भावः कर्म वा आधिराज्यम्। अधिराजत्वम्। अधिराजता। मौढ्यम्। मूढत्वम्। मूढता। मौर्ख्यम्। वैदुष्यम्। राज्यम्। राजत्वम्। राजता। काव्यम्। कवित्वम्। कविता ઇ. अबुधस्य भावः कर्म वा आबुध्यम्। अचतुरस्य आचतुर्यम्।

(૨) अर्हत् શબ્દથી टयण् પ્રત્યય થાય છે અને त् નો न्त् થાય છે તથા त्व तल्. अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। टित् હોવાથી ङी आर्हन्ती। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता।

(૩) सहाय શબ્દથી વિકલ્પે टयण् તથા त्व तल् થાય છે. सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम्। साहायकम्। अकञ् નિ. ૧૬ (૧૦)। सहायत्वम्। सहायता।

(૪) सखि वणिज् અને दूत થી य તથા त्व तल् થાય છે. सख्यु र्भावः कर्म वा सख्यम्। सखित्वम्। सखिता। वणिज्या। वणिज्यम्। वणिक्त्वम्। वणिक्ता। दूत्यम्। दूतत्वम्। दूतता। वाणिज्यम्। दौत्यम्। ट्यण् નિ. ૧૬ (૧)

(૫) स्तेन શબ્દથી य થાય છે અને न લોપાય છે. તથા त्व तल् થાય છે. स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनत्वम्। स्तेनता। स्तैन्यम्। ट्यण् ३४

पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ७।१।६०

अर्हतस् तो न्त् च ७।१।६१ सहायाद् वा ७।१।६२

सखि-वणिग्-दूताद् यः ७।१।६३

स्तेनान् न लुक् च ७।१।६४

(૬) कपि અને ज्ञाति થી एय [एयण्] તથા त्व तल् થાય છે. कापेयम्। कपित्वम्। कपिता। ज्ञातेयम्। ज्ञातित्वम्। ज्ञातिता।

(૭) પ્રાણિજાતિ શબ્દોથી અને वय વાચિ શબ્દોથી अ [अञ्] તથા त्व तल् થાય છે. आश्वम्। अश्वत्वम्। अश्वता। गार्दभम्। माहिषम्। हस्तिनो हास्तम्। પા. ૧૮ નિ. ૧૩ कौमारम्। कुमारत्वम्। कुमारता। कैशोरम्। शावम्।

(૮) युवादि શબ્દોથી अ [अण्] થાય છે. यूनो युवते र्वा भावः कर्म वा यौवनम्। युवत्वम्। युवता। यौवनिका अकञ् નિ.૧૬(૧૧)। स्थाविरम्। स्थविरत्वम्। स्थविरता ઇ.। स्थाविर्यम् श्रामण्यम् पैशुन्यम् ट्यण् નિ. ૧૬ (૧)

(૯) लघु સ્વર આદિમાં હોય એવા इवर्णान्त અને उ वर्णान्त અને ऋ वर्णान्त શબ્દોથી अण् તથા त्व तल् થાય છે.

शुचे र्भावः कर्म वा शौचम् । शुचित्वम् । शुचिता । शकुनेः शाकुनम् । मुने र्भावः कर्म वा मौनम् । हरितक्या हारितकम् । तितउनस्तैतवम् । पृथोः पार्थवम् । पटोः पाटवम् । लाघवम् । वध्वा वाधवम् । पितुः पैत्रम् ।

(१०) ત્રણ કે તેથી વધારે સ્વરવાળા શબ્દોમાં य् ઉપાન્ત્ય હોય અને य् ની પૂર્વે ગુરુ સ્વર હોય એવા શબ્દોથી अकञ् તથા त्व तल् થાય છે. रामणीयकम् । रमणीयत्वम् । रमणीयता । दार्शनीयकम् । कामनीयकम् । औपाध्यायकम् । आचार्यकम् ।

(११) चौरादि શબ્દોથી अकञ् તથા त्व तल् થાય છે. चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका स्त्री. चौरकम् न. । धौर्तिका स्त्री. । धौर्तकम् न. । मानोज्ञकम् न । प्रैयरूपकम् न. । चौरत्वम् । चोरता । चौर्यम् धौर्त्यम् टयण् नि. १६(१)

कपि-ज्ञातेरेयण् ७।१।६५

प्राणिजाति-वयोर्थाद् अञ् ७।१।६६

युवादेरण् ७।१।६७

ॠवर्णाल् लघ्वादेः ७।१।६९

योपान्त्याद् गुरूपोत्तमाद् असुप्रख्याद् अकञ् ७।१।७२

चौरादेः ७।१।७३

१७ ક્ષેત્ર અર્થમાં–(૧) ષષ્ઠયન્ત નામથી शाकट અને शाकिन પ્રત્યય થાય છે. इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकटम् । मूलकशाकिनम् ।

(૨) ધાન્ય વાચિ શબ્દોથી ईन [ईनञ्] થાય છે कुलत्थानां

(૨) अध्वन् શબ્દથી य અને ईन થાય છે.
अध्वानमलंगामी अध्वन्यः। अध्वनीनः। પા. ૧૮ નિ. ૯

(૩) अभ्यमित्र શબ્દથી ईय य અને ईन થાય છે.
अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमीत्रीयः। अभ्यमित्र्यः।
अभ्यमित्रीणः अमित्राभिमुखं भृशं गन्तेऽत्यर्थः।

अनुगु अलम् ७।१।१०२ अध्वानं येनौ ७।१।१०३
अभ्यमित्रमीयश्च ७।१।१०४

૨૫ समांसमीन अद्यश्वीन अद्यप्रातीन आगवीन અને साप्तपदीन શબ્દો ईन પ્રત્યયાન્ત નિપાતથી સિદ્ધ થાય છે.
समां समां गर्भं धारयति समांसमीना गौः। समा–वर्षम्।
अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौः।
अद्य श्वो वा भविष्यति अद्यश्वीनो लाभः। अद्यश्वीनं मरणम्। एवम् अद्यप्रातः शब्दात् अद्यप्रातीना गौः। अद्यप्रातीनो लाभः। अद्यप्रातीनं मरणम्।
आ–गोप्रतिदानं कारी, आगवीनः कर्मकरः प्रतिदान-शब्दस्य लुप्। सप्तभिः पदैः अवाप्यम् साप्तपदीनं सख्यम्। साप्तपदीनः सखा અહીં ईनञ् છે માટે વૃદ્ધિ.

समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनाऽऽगवीनसाप्तपदीनम्
७।१।१०५

૨૬ अपडक्ष आशितंगु अलंकर्म અને अलंपुरुष શબ્દથી સ્વાર્થમાં ईनપ્રત્યય થાય છે. अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्मिन् अषडक्षीणो मन्त्रः। अषडक्षीणा क्रीडा द्वाभ्यां साध्यत इत्यर्थः। अषडक्षीणः कन्दुकः येन द्वौ क्रीडतः अदृश्यानि षडक्षीण्यस्य अषडक्षीणः चैत्रः पितुः पिता महस्य पुत्रस्य चादृष्टेत्यर्थः। इन्द्रियपर्यायो वाक्षशब्दः अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्य अषडक्षीणोऽमनस्कः

आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितंगु तत ईनः आशितंगवीनमरण्यम्। अलं कर्मणे अलंकर्मीणः। अलंपुरुषाय अलंपुरुषीणः।

अषडक्षाशितंग्वलङ्कर्मालंपुरुषादीनः ७।१।१०६

૨૭ સ્વાર્થમાં-अञ्च જેને અન્તે છે એવા નામથી ईन પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. પણ દિગ્વાચિ સ્ત્રીલિંગનામથી થતો નથી. प्राक् प्राचीनम्। प्रत्यक् प्रतिचीनम्। उदक् उदीचीनम्। अवाक् अवाचीनम्। सम्यङ् समीचीनः। प्राचीना शाखा। प्राची दिक् અહીં ईन નહિ થાય.

अदिक्स्त्रियां वाञ्चः ७।१।१०७

૨૮ 'તુલ્ય' અર્થમાં-(૧) शाखादि થી य થાય છે. शाखायाः तुल्यः शाख्यः। मुखस्य तुल्यः मुख्यः। जघन्यः।

(૨) द्रु શબ્દથી य થાય છે. ભવ્ય હોય તો.

विशिष्टेष्टपरिणामेन भवतीति भव्यम्–अभिप्रेतानामर्थानां पात्रम्। द्रुतुल्यः द्रव्यम् अयं माणवकः। द्रव्यं कार्षापणम्। यथा द्रु अग्रन्थि अजिह्मं दारु उपकल्प्यमानं विशिष्टेष्टरूपं भवति तथा माणवकोऽपि विनीयमानो विद्यालक्ष्म्यादिभाजनं भवतीति।

(૩) कुशाग्र શબ્દથી ईय થાય છે. कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्रीयं। शास्त्रम् कुशाग्रीया बुद्धिः तीक्ष्णत्वात्।

(૪) शर्करादि થી अण् થાય છે. शार्करं दधि मधुरत्वात्।

(૫) सपत्नी થી अ થાય છે. सपत्न्यास्तुल्यः सपत्नः शत्रुः।

तस्य तुल्ये० ७।१।१०८ शाखादेः यः ७।१।११४

द्रोः भव्ये ७।१।११५ कुशाग्रादीयः ७।१।११६

शर्करादेः अण् ७।१।११८ अः सपत्न्याः ७।१।११९

૨૯ 'विस्तृत' અર્થમાં-वि શબ્દથી शाल शङ्कट અને कट પ્રત્યય થાય છે: विशालः । विशङ्कटः । विकटः ।

वेः विस्तृते शाल–शङ्कटौ ७।१।१२३

कटः ७।१।१२४

૩૦ સંકીર્ણ પ્રકાશ અધિક અને સમીપ અર્થમાં-અનુક્રમે सम् प्र उद् અને नि શબ્દથી कट પ્રત્યય થાય છે.
सङ्कटः । प्रकटः । उत्कटः । निकटम् ।

सं–प्रोन्नेः संकीर्ण-प्रकाशाधिक-समीपे ७।१।१२५

૩૧ 'घटते અર્થમાં-સપ્તમ્યન્ત कर्म શબ્દથી ठ પ્રત્યય થાય છે.
कर्मणि घटते कर्मठः–कर्मशूरः ।

तत्र घटते कर्मणष् ठः ७।१।१३७

૩૨ 'अस्य संजातम्' અર્થમાં-પ્રથમાન્ત तारकादि શબ્દોથી इत પ્રત્યય થાય છે. तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः।
पुष्पाणि संजातान्यस्य पुष्पितस्तरुः ।
पण्डा (सदसद्विवेकिनी बुद्धिः) संजातास्य पण्डितः। ઇત્યાદિ

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतः ७।१।१३८

૩૩ 'अस्य प्रमाणम्' અર્થમાં-(૧) પ્રમાણ વાચિ પ્રથમાન્ત શબ્દથી-मात्रट् થાય છે. आयाममानं प्रमाणम् લંબાઇનું માન તે પ્રમાણ તે બે પ્રકારનું છે. ઉર્ધ્વમાન અને તિર્યગ્માન.
૧ जानुनी प्रमाणमस्य जानुमात्रमुदकम् । जानुमात्रा खाता ખાઇ । ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुमात्री खाता ।
૨ रज्जुमात्री भूमिः । પ્રત્યય टित् હોવાથી ङी.
(૨) हस्ति અને पुरुष શબ્દથી વિકલ્પે अण् થાય છે. हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिद्वयसम् उदकम् । નિ. (૩) हास्तिनी । हस्तिमात्री । हस्तिदघ्नी । हस्तिद्वयसी खाता ।

पौरुषम्। पुरुषमात्रम्। पुरुषदघ्नम्। पुरुषद्वय समुदकम्। पौरुषी। पुरुषमात्री छाया।

(૩) ઉર્ધ્વ પ્રમાણવાચિ શબ્દથી दघ्नट् અને द्वयसट् વિકલ્પે થાય છે. ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नम्। ऊरुद्वयसम्। ऊरुमात्रमुदकम्।

(૪) માનવાચિ शन् અંતવાળા शद् અંતવાળા અને विंशति શબ્દથી डिन् પ્રત્યય થાય છે. पञ्चदश परिमाणमस्य पञ्चदशी अर्धमासः। त्रिंशी मासः। त्रयस्त्रिंशिनो देवविशेषाः। विंशिनो भवनेन्द्राः।

प्रमाणाद् मात्रट् ७।१।१४०

हस्ति-पुरुषाद् वाण् ७।१।१४१

वोर्ध्वं दघ्नट् द्वयसट् ७।१।१४२

शन्-शद्-विंशतेः ७।१।१४६ डिन् ७।१।१४७

૩૪ 'એનુમાન' અર્થમાં–

(૧) પ્રથમાન્ત इदम् અને किम् શબ્દથી अत् [अतु] પ્રત્યય થાય છે તથા इदम् નો इय् અને किम् નો किय् આદેશ થાય છે.

चतुर्विधं मानम्—

प्रमाण-इदं मानमस्य इयान् पटः। कियान् पटः।

परिमाण-इयद्धान्यम्। कियद्धान्यम्।

उन्मान-इयत्सुवर्णम्। कियत्सुवर्णम्।

संख्या-इयन्तो गुणिनः। कियन्तो गुणिनः।

(૨) तद् यद् અને एतद् થી आवत् [डावतु] પ્રત્યય થાય છે. यावत्। तावत्। एतावत्। यावती। तावती।

इदं-किमोऽतुः इय्-किय् चास्य ७।१।१४८

यत्तदेतदो डावादिः ७।१।१४९

'એનું સંખ્યામાન' અર્થમાં

૩૫ यत् तद् અને किम् થી अति [डति] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય
या संख्या मानमेषां यति यावन्तः।
तति तावन्तः। कति कियन्त।
यत्तत्–किमः सङ्ख्याया डति वा ७।१।१५०

'એના અવયવ' અર્થમાં—

૩૬ (૧) સંખ્યા વાચી નામથી तयट् પ્રત્યય થાય છે.
चत्वारोऽवयवा अस्याः चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः।
पञ्चतयो यमः। सप्ततयी नयप्रवृत्तिः। दशतयो धर्मः।
द्वादशतयः सिद्धान्तः।
(૨) द्वि અને त्रि શબ્દથી अयट् વિકલ્પે થાય છે.
द्वौ अवयवावस्य द्वयं द्वितयं तपः।
त्रयं त्रितयं जगत्। त्रयः त्रितयो मोक्षमार्गः।
द्वयी द्वितयी। त्रयी त्रितयी रज्जुः।
अवयवात् तयट् ७।१।१५१
द्वि त्रिभ्यामयट् वा ७।१।१५२

'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં—

૩૭ (૧) ષષ્ઠયન્ત સંખ્યાવાચિ નામથી अ [डट्] પ્રત્યય થાય છે.
एकादशानां पूरणः एकादशः एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः।
संख्यापूरणे डट् ७।१।१५५
(૨) विंशति વિગેરેથી વિકલ્પે तमट् પ્રત્યય થાય છે.
विंशतेः पूरणः विंशतितमः, विंशः।
विंशतितमी, विंशी। एकविंशतितमः, एकविंशः।
विंशत्यादे र्वा तमट् ७।१।१५६
(૩) शत વિગેરે તથા मास अर्धमास અને संवत्सर શબ્દથી
तमट् થાય છે. शतस्य पूरणः शततमः। शततमी।

एकशततमः । एकशततमी । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

शतादि–मासार्ध-मास-संवत्सरात् ७।१।१५७

(४) संख्या આદિમાં ન હોય એવા षष्टि વિગેરે શબ્દોથી तमट् પ્રત્યય થાય છે.

षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । एकषष्टितमः एकषष्टः । નિ. (૨)

षष्ट्यादेः असंख्यादेः ७।१।१५८

(५) સંખ્યા આદિમાં ન હોય એવા नकारान्त શબ્દોથી मट् પ્રત્યય થાય છે. पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । पञ्चमी । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ।

नो मट् ७।१।१५९

(६) षट् कति અને कतिपय શબ્દથી थट् પ્રત્યય થાય છે.

षण्णां पूरणः षष्ठः । षष्ठी ।

कतीनां पूरणः कतिथः । कतिथी । कतिपयथी ।

षट्–कति–कतिपयात् थट् ७।१।१६२

(७) चतुर् શબ્દથી थट् પ્રત્યય થાય છે.

चतुर्णां पूरणः चतुर्थः । चतसृणां पूरणी चतुर्थी ।

चतुरः ७।१।१६३

(८) चतुर् શબ્દથી य અને ईय પ્રત્યય થાય છે અને च નો લોપ થાય છે. तुर्यः तुरीयः । तुर्या तुरीया ।

येयौ च लुक् च ७।१।१६४

(९) द्वि શબ્દથી तीय થાય છે. द्वितीयः । द्वितीया ।

द्वेस् तीयः ७।१।१६५

(૧૦) त्रि શબ્દથી तीय થાય છે અને तृ આદેશ થાય છે
तृतीयः । तृतीया ।

त्रेस् तृ च ७।१।१६६

(૧૧) बहु गण पूग અને संघ શબ્દથી तिथ [पित्तिथट्] પ્રત્યય થાય છે. बहुतिथः । गणतिथः । पूगतिथः ।

पित्तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् ७।१।१६०

(૧૨) अतु અંતવાળા શબ્દોથી इथट् થાય છે.
इयतिथः । कियतिथः ।

अतोरिथट् ७।१।१६१

૩૮ કર્તાની તૃતીયાના અર્થમાં-(૧) દ્વિતીયાન્ત કેવલ पूर्व શબ્દથી અને આદિપદ સહિત पूर्व શબ્દથી इन् પ્રત્યય થાય છે. पूर्वमनेन (कटः कृतः) पूर्वी कटम् । पूर्वी ओदनम् । पूर्वी पयः । कृतः कटः पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्त-पूर्वी ओदनम् । ઇત્યાદિ.

(૨) પ્રથમાન્ત इष्टादि શબ્દોથી इन् થાય છે.
इष्टो यज्ञोऽनेन इष्टी यज्ञे । अधीती व्याकरणे । ઇત્યાદિ.

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ७।१।१६७ इष्टादेः ७।१।१६८

। क्त પ્રત્યાન્ત શબ્દથી इन् થાય છે. તે इन् -પ્રત્યયાન્ત શબ્દના કર્મમાં વર્તમાન નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે.
अधीतं व्याकरणमनेन अधीती व्याकरणे ।

व्याप्ये क्तेनः २।२।९९

૩૯ 'वित्त' અર્થમાં-તૃતીયાન્ત નામથી चञ्चु અને चण પ્રત્યય થાય છે. वित्तो ज्ञातः प्रकाशः इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचञ्चुः । विद्याचणः । केशचञ्चुः । केशचणः ।

तेन वित्ते चञ्चु-चणौ ७।१।१७५

॥ માનવાચિ-हस्त-वितस्ति વિગેરે શબ્દોથી मात्रट् આદિ પ્રત્યયોનો અસંશયમાં લોપ થાય છે. हस्तःप्रमाणमस्य हस्तः ।

मानाद् असंशये लुप् ७।१।१४२

પાઠ ૧૬ મો

१ 'તે એનું છે' 'તે એમાં છે' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી मत् [मतु] પ્રત્યય થાય છે.

गावोऽस्य सन्ति गोमान् । यवमान् । દ્વિ. પા. ૨૨ નિ. ૧૨
वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् । प्लक्षवान् पर्वतः ।
अस्ति-धनमस्यास्ति अस्तिमान्-धनवान् ।
स्वस्ति-आरोग्यमस्यास्ति स्वस्तिमान्-आरोग्यवान् ।
राजा अस्ति अस्य राजवान् देशः । પ્ર. પા. ૪૭ નિ. ૨

तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुः ७।२।१

। સારો રાજા છે જેનો એવા અર્થમાં मतु પરછતાં राजन् શબ્દનો न् લોપાતો નથી.

शोभनो राजाऽस्य राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी ।
પ્ર. પા. ૪૬. નિ. ૯

राजन्वान् सुराज्ञि २।१।९८

२ य પ્રત્યય સુધી मतु પ્રત્યય થાય છે. નિ. ૨૯

आ यात् ७।२।२

३ नौ વિગેરે શબ્દોથી इक પ્રત્યય થાય છે. नौरस्यास्मिन्वास्तीति नाविकः । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् ।

नावादेरिकः ७।२।३

४ शिखा વિગેરે શબ્દોથી इन् થાય છે. शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । નિ ૨

शिखादिभ्य इन् ७।२।४

૫ व्रीहि વિગેરે શબ્દોથી इक અને इन् થાય છે. व्रीहयोऽस्यास्मिन्वा सन्ति व्रीहिकः। व्रीही। व्रीहिमान्। मायिकः। मायी। मायावान्। मायावी। विन्। નિ. ૨૭

व्रीह्यादिभ्यस् तौ ७।२।५

૬ અનેક સ્વરવાળા અકારાન્ત શબ્દથી इक અને इन् થાય દણ્ડિકઃ। दण्डी। दण्डवान्। छत्रिकः। छत्री। छत्रवान्।

अतः अनेकस्वरात् ७।२।६

૭ व्रीहि વાચિ શબ્દોથી અને तुन्दादि શબ્દોથી इल તથા इक અને इन् થાય છે. कलमा अस्यास्मिन्वा सन्ति कलमिलः। कलमिकः। कलमी। कलमवान्। शालिलः। शालिकः। शाली। शालिमान्।

तुन्दादि—तुन्दिलः। तुन्दिकः। तुन्दी। तुन्दवान्। उदरिलः। उदरिकः। उदरी। उदरवान्।

व्रीह्यर्थ—तुन्दादेरिलश्च ७।२।९

૮ વિવૃદ્ધ સ્વાંગ વાચિ શબ્દથી इल इक અને इन् થાય છે. विवृद्धौ-महान्तौ कर्णौ अस्य स्तः कर्णिलः। कर्णिकः। कर्णी। कर्णवान्। ओष्ठिलः ओष्ठिकः। ओष्ठी। ओष्ठवान्।

स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते ७।२।१०

૯ वलि वटि અને तुण्डि શબ્દથી भ થાય છે. वलिभः। वलिनः નિ. ૨૦। वलिवान्। वटिभः। वटिवान्। तुण्डिभः। तुण्डिलः નિ. ૧૪ तुण्डिवान्। प्रवृद्धा नाभिः तुण्डिः।

वलि—वटि—तुण्डे र्भः ७।२।१६

૧૦ ऊर्णा अहम् અને शुभम् શબ્દથી यु [युस्] થાય છે. ऊर्णायुः उरभ्रः। अहंयुः अहंकारी। शुभंयुः कल्याणबुद्धिः।

ऊर्णाहं-शुभमो युस् ७।२।१७

૧૧ कम् અને शम् શબ્દથી युस् ति यस् तु त व અને भ થાય છે. कंयुः। शंयुः। कन्तिः। शंतिः। कंयः। शंयः। कन्तुः। शन्तुः। कन्तः। शन्तः। कंवः। शंवः। कंभः शंभः। युस् અને यस् પ્રત્યયમાં स् ઈત્, નામની પદ સંજ્ઞા થવા માટે છે.

कं-शंभ्याम् युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ૭।૨।૧૮

૧૨ वल वात दन्त અને ललाट શબ્દથી ऊल થાય છે. वलूलः। वातूलः। दन्तूलः। ललाटूलः। वलवान्। वातवान्। दन्तवान्। ललाटवान्।

वल-वात-दन्त-ललाटाद् ऊलः ૭।૨।૧૯

૧૩ પ્રાણિના અંગવાચિ અકારાન્ત શબ્દથી ल થાય છે. चूडालः। जङ्घालः। शिखालः। चूडावान्। जङ्घावान्। शिखावान्।

प्राण्यङ्गादातो लः ૭।૨।૨૦

૧૪ सिध्म વિગેરે શબ્દોથી ક્ષુદ્રજન્તુવાચિ શબ્દોથી અને રુગવાચિ શબ્દોથી ल થાય છે. सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः। सिध्मवान्। गडुलः। गडुमान्। तुण्डिलः। ક્ષુદ્રજંતુ-यूकालः। यूकावान्। રુગ્-मूर्च्छालः। मूर्च्छावान्।

सिध्मादि-क्षुद्रजन्तु-रुग्भ्यः ૭।૨।૨૧

૧૫ वाच् શબ્દથી નિંદામાં आल અને आट થાય છે. वाचालः। वाचाटः। यो बहु निःसारं भाषते स एवं क्षिप्यते।

वाच आलाटौ ૭।૨।૨૪

૧૬ वाच् શબ્દથી ग्मिन् થાય છે. वाग्मी। वाग्वान्।

ग्मिन् ૭।૨।૨૫

૧૭ मधु વિગેરે શબ્દોથી र થાય છે. मधुरो रसः। मधुरं मधु। मधुरं क्षीरम्। मधुमान् घटः। खं-महत्कण्ठविवरमस्यास्ति

खरः गर्दभः । खवानन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्ये यस्यास्ति मुखरः वाचालः । मुखवानन्यः ।

मघ्वादिभ्योरः ७।२।२६

૧૮ कृषि વિગેરે શબ્દોથી वल [वलच्] થાય છે. कृषीवलः कुटुम्बी । कृषिमत्क्षेत्रम् । आसुतीवलः कल्यपालः । आसुतिमान् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान् ग्रामः । पितृवलः ।

कृष्यादिभ्यो वलच् ७।२।२७

॥ वलच् પ્રત્યય પર છતાં पित्रादि સિવાય શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. आसुतिः सुरा सास्यास्तीत्यासुतीवलः ।

वलच्यपित्रादेः ३।२।८२

૧૯ लोम વિગેરે શબ્દોથી श અને पिच्छ વિગેરે શબ્દોથી इल થાય છે. लोमशः । लोमवान् । पिच्छिलः । पिच्छवान् ।

लोम-पिच्छादेः शेलम् ७।२।२८

૨૦ अङ्ग વિગેરે શબ્દોથી न થાય છે.

अङ्गानि अस्याः सन्ति अङ्गना कल्याणाङ्गी । अङ्गवती अन्या ।

नोऽङ्गादेः ७।२।२९

૨૧ प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा અને वृत्ति શબ્દથી अ [ण] થાય છે. प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् । स्त्री तु प्राज्ञा ई.

प्रज्ञा-श्रद्धार्चा-वृत्ते र्णः ७।२।३३

૨૨ ज्योत्स्ना વિગેરે શબ્દોથી अण् થાય છે. ज्योत्स्ना अस्मिन्नस्ति ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तमिस्रमस्त्यस्य तामिस्रः पक्षः । तामिस्री रात्रिः । ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान् । तमिस्रं तमःसमूहः । तपोऽस्यास्ति तापसः ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ७।३।३४

૨૩ सिकता અને शर्करा શબ્દથી अण् થાય છે.
सैकतः । सिकतावान् देशः । शार्करः शर्करावानोदनः ।
सिकता-शर्करात् ७।२।३५

૨૪ कच्छू શબ્દથી उर [डुर] થાય છે. कच्छुरः । कच्छूमान् ।
कच्छ्वा डुरः ७।२।३९

૨૫ उन्नत दन्त શબ્દથી डुर થાય છે.
उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः । अन्यो दन्तवान् ।
दन्तादुन्नताद् ७।२।४०

૨૬ अभ्र વિગેરે શબ્દોથી अ થાય છે. अभ्राण्यस्मिन्सन्ति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्ति अर्शसो देवदत्तः । उरसः उरस्वान् ।
अभ्रादिभ्यः ७।२।४६

૨૭ अस् અન્તવાળા શબ્દોથી तपस् माया मेधा અને स्रज् શબ્દથી विन् થાય છે. यशस्वी । यशस्वान् । सरस्वी । सरस्वान् । सरस्वती । तेजस्वी । वर्चस्वी । तपस्वी नि.२२ । मायावी । मायावान् । मेधावी । मेधावान् । स्रग्वी । स्रग्वान् ।
अस्-तपो-माया-मेधा-स्रजो विन् ७।२।४७

॥ स् અન્તવાળું અને त् અંતવાળું નામ मत्वर्थ પ્રત્યય પર છતાં પદ થતું નથી. यशस्वी । तडित्वान् ।
न स्तं मत्वर्थे १।१।२३

૨૮ गुण વિગેરે શબ્દોથી य થાય છે.
गुण्यः पुरुषः । गुणवान् । हिम्यः पर्वतः हिमवान् ।
गुणादिभ्यो यः ७।२।५३

૨૯ પ્રશસ્ત અને આહત રૂપ શબ્દથી य થાય છે. प्रशस्तं

रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । रूपवान् । आहतं रूपमस्यास्ति रूप्यः कार्षापणः ।

रूपात् प्रशस्ताहताद् ७।२।५४

૩૦ पूर्णमास् શબ્દથી अण् થાય છે. पूर्णो माश्चन्द्रमा अस्यामस्ति पौर्णमासी ।

पूर्णमासोऽण् ७।२।५५

૩૧ वात अतिसार અને पिशाच શબ્દથી इन् પ્રત્યય થાય છે. અને क ઉમેરાય છે. वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

वातातिसार–पिशाचात् कश्चान्तः ७।२।६१

૩૨ પૂરણ પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી વય ગમ્ય હોય તો इन् પ્રત્યય જ થાય છે. पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्ति पञ्चमी बालकः ।

पूरणाद् वयसि ७।२।६२

૩૩ 'એનો પ્રકાર' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી जातीयर् પ્રત્યય થાય છે. पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः । मृदुजातीयः । यज्जातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतः प्रकारोऽस्य नानाजातीयः । एवंजातीयः ।

प्रकारे जातीयर् ७।२।७५

૩૪ ભૂતપૂર્વ અર્થમાં (૧) વર્તમાન નામથી चर [च्चरट्] પ્રત્યય થાય છે. पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । भूतपूर्वं आढ्यः आढ्यचरः । आढ्यचरी । दर्शनीयचरः दर्शनीयचरी ।

(૨) ષષ્ઠ્યન્ત નામથી रूप्य અને च्चरट् પ્રત્યય થાય છે. देवदत्तस्य भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यो गौः । देवदत्तचरः ।

भूतपूर्वे च्चरट् ७।२।७८

षष्ठ्याः रूप्य–च्चरट् ७।२।८०

IV અવ્યયો–ધણ્ સિવાય तसु વિગેરે शस् પર્યન્ત પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અવ્યયો છે.

अघण्–तस्वाद्याशसः १।१।३२

૩૫ ષષ્ઠયન્ત નામથી વ્યાશ્રય ગમ્ય હોય તો तस् [तसु] પ્રત્યય થાય છે. नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आदित्यः कर्णतोऽभवत्। अर्जुनस्य पक्षे देवाः कर्णस्य पक्षे आदित्योऽभवदित्यर्थः। त्वत्तोऽभवत्। मत्तोऽभवत्।

व्याश्रये तसुः ७।२।८१

૩૬ સર્વ અને ઉભય અર્થમાં અનુક્રમે વર્તમાન परि અને अभि થી तसु થાય છે. परितः सर्वत इत्यर्थः। अभितः उभयत इत्यर्थः।

पर्यभेः सर्वोभये ७।२।८३

૩૭ आदि વિગેરે શબ્દોથી तसु પ્રત્યય થાય છે.
आदौ आदेर्वा आदितः। एवं मध्यतः। अन्यतः अग्रतः। वक्षस्तः। पार्श्वतः। पृष्ठतः। मुखतः। सर्वतः। इतः। प्रमाणेन प्रमाणाद्वा प्रमाणतः। पृष्ठेन पृष्ठतोऽर्कं सेवेत।

आद्यादिभ्यः ७।२।८४

૩૮ અપાદાન પંચમી વાળા નામથી तसु પ્રત્યય થાય છે.
ग्रामत आगच्छति। चौरतो बिभेति। त्वत्तः। मत्तः।

अ-हीय-रुहोऽपादाने ७।२।८८

૩૯ પંચમ્યન્ત किम् થી તથા द्वि युष्मद् अस्मद् અને भवतु સિવાય सर्वादि શબ્દોથી અને અવૈપુલ્યાર્થ–અનેકાર્થ बहु થી तस् [पित्तस्] થાય છે. सर्वतः। यतः। ततः। बहुतः।

किमद्व्यादि–सर्वाद्यवैपुल्य–बहोः पित्तस् ७।२।८९

૪૦ तस् કે तसु (નિ. ૩૭, ૩૮, ૩૯) પર છતાં इदम् નો इ, एतद् નો अ અને किम् નો कु થાય છે. इतः । अतः । कुतः ।

इतो-ऽतः कुतः ७।२।९०

૪૧ ततोभवान् । तत्रभवान् વિગેરે શબ્દો પૂજ્ય અર્થમાં વપરાય છે. એ પ્રમાણે आयुष्मद् । दीर्घायुस् । અને देवानांप्रिय પૂર્વે પણ ततः तत्र इतः कुतः વિગેરે જોડાય છે.

भवत्वायुष्मद्-दीर्घायु-र्देवानांप्रियैकार्थात् ७।२।९१

त्रप् च ७।२।९२

૪૨ त्रप् પ્રત્યય પર છતાં किम् નો क्व અને कुत्र, एतद् ને अत्र અને इदम् નો इह નિપાત થાય છે. (નિ. ૪૩ થી त्रप् कस्मिन् इति क्व कुत्र । एतस्मिन् इति अत्र । अस्मि[illegible] इह । क्वभवान् । कुत्रभवान् । अत्रभवान् । इहभवान्

क्व-कुत्रात्रेह ७।२।९३

૪૩ સપ્તમ્યન્ત किम् શબ્દથી તથા द्वि युष्मद् अस्मद् અને भव સિવાય सर्वादि શબ્દોથી અને અનેકાર્થ बहु શબ્દથી त्र પ્રત્યય થાય છે. सर्वत्र । तत्र । बहुषु-बहुत्र ।

सप्तम्याः ७।२।९४

૪૪ સપ્તમ્યન્ત किम् यत् तद् सर्व एक અને अन्य શબ્દ કાલ વાચ્ય હોય ત્યારે दा પ્રત્યય થાય છે. कस्मिन् [illegible] कदा । यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ।

किम्-यत्-तत्-सर्वैकान्यात् काले दा ७।२।९५

V तसादि પ્રત્યયો પર છતાં-

(૧) किम् નો क થાય છે. कदा । कर्हि ।

(૨) द्वि પર્યન્ત त्यदादि ના અંતનો अ થાય છે.
ततः । तत्र । तथा । तर्हि । यतः । यत्र । यदा । यथा
किमः कस्तसादौ च २।१।४० आद्वेः अः २।१।४१

૪૫ सदा अधुना इदानीम् तदानीम् અને एतर्हि કાલ માં નિપાત છે. सर्वस्मिन् काले सदा । अस्मिन्काले अधुना इदानीम् एतर्हि । तस्मिन् काले तदानीम् ।
सदाधुनेदानीं–तदानीमेतर्हि ७।२।९६

૪૬ सद्यस् अद्य અને परेद्यवि અહન્ વાચ્યમાં નિપાત છે. समानेऽह्नि सद्यः । अस्मिन् अहनि अद्य । परस्मिन् परेद्यवि ।
सद्योद्य–परेद्यव्यह्नि ७।२।९७

૪૭ पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर અને इतर શબ્દથી अहन् વાચ્ય હોય ત્યારે एद्युस् પ્રત્યય થાય છે. पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वेद्युः । अपरेद्युः । ઈત્યાદિ.
पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतराद् एद्युस् ७।२।९८

૪૮ उभय શબ્દથી अहन् વાચ્યમાં द्युस् અને एद्युस् થાય છે. उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः । उभयेद्युः ।
उभयाद् द्युश्च ७।२।९९

૪૯ ऐषमस् परुत् અને परारि વર્ષ વાચ્યમાં નિપાત છે. अस्मिन् वर्षे ऐषमः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् वर्षे परारि ।
ऐषमः-परुत्–परारि वर्षे ७।२।१००

૫૦ અનદ્યતન કાલમાં યથા સંભવ र्हि પ્રત્યય થાય છે. कस्मिन्ननद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि ।
अनद्यतने र्हि ७।२।१०१

૫૧ પ્રકારમાં વર્તમાન किम् અને द्व्यादि સિવાય સર્વનામથી था પ્રત્યય થાય છે. सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा तथा । ઇ.

प्रकारे था ७।२।१०२

૫૨ कथम् અને इत्थम् પ્રકારમાં નિપાત છે. केन प्रकारेण कथम्

कथमित्थम् ७।२।१०३

૫૩ પ્રકારમાં વર્તમાનં સંખ્યા વાચિ નામથી धा થાય છે. एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । बहुधा । कतिधा ।

संख्याया धा ७।२।१०४

૫૪ વિચાલ ગમ્ય હોય ત્યારે સંખ્યા વાચિનામથી धा પ્રત્યય થાય છે. વિચાલ એટલે એકનું અનેક થવું અને અનેકનું એક થવું. एको राशि द्वौ क्रियते द्विधा क्रियते । द्विधा भवति । त्रिधा क्रियते । अनेकः एकः क्रियते एकधा क्रियते ।

विचाले च ७।२।१०५

૫૫ एक શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં ध्यम् [ध्यमञ्] વિકલ્પે થાય છે. एकेन प्रकारेण ऐकध्यम् एकधा भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति एकधा करोति ।

वैकाद् ध्यमञ् ७।२।१०६

૫૬ द्वि અને त्रि શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં धम् [धमञ्] અને एधा વિકલ્પે થાય છે. द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् त्रैधम् द्वेधा त्रेधा द्विधा त्रिधा भुङ्क्ते । एकं राशिं द्वौ करोति द्वैधम् द्वेधा त्रेधा । द्विधा त्रिधा करोति ।

द्वि-त्रेः धमञेधौ वा ७।२।१०७

૫૭ द्वि અને त्रि શબ્દથી પ્રકારવત્ અને વિચાલવત્ અર્થમાં धण् પ્રત્યય થાય છે. द्वौ प्रकारौ विभागौ वा एषां द्वैधानि। त्रैधानि । આ અવ્યય નથી. નિ. IV જુઓ.

तद्वति धण् ७।२।१०८

૫૮ વાર અર્થમાં સંખ્યાવાચિનામથી कृत्वस् પ્રત્યય થાય છે. पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। षट्कृत्वः । शतकृत्वः। सहस्रकृत्वोऽधीते। बहुकृत्वः ।

वारे कृत्वस् ७।२।१०९

૫૯ एक द्वि त्रि અને चतुर् થી स् [सुच्] પ્રત્યય થાય છે અને एक નો सकृत् થાય છે. सकृत् । द्विः । त्रिः । चतु र्भुङ्क्ते ।

द्वि–त्रि–चतुरः सुच् ७।२।११०

एकात् सकृत् चास्य ७।२।१११

૬૦ આસન્ન વાર અર્થમાં बहु શબ્દથી धा થાય છે. बहव आसन्ना वारा अस्य बहुधा भुङ्क्ते । ઉપરાઉપર જમે છે.

बहो र्धा ऽऽसन्ने ७।२।११२

૬૧ દિગ્ દેશ અને કાળમાં વર્તમાન—(૧) પ્રથમા પંચમી અને સપ્તમ્યન્ત દિક્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં धा પ્રત્યય થાય છે.

प्राची दिग् रमणीया प्राग् रमणीयम् । (અવ્યય હોવાથી
प्राग् देशो रमणीयः " " નપુંસક થાય છે.
" कालो " " "
प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः ।
प्राचः देशाद् " "
प्राचः कालाद् " "

प्राच्यां दिशि वसति प्राग् वसति ।
प्राचि देशे " " "
प्राचि काले " " "

दिग्शब्दाद् दिग्देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः ७।२।११३

VI अञ्च् અન્તવાળા શબ્દથી धा અને एन નિ. (૧૦) પ્રત્યયનો લોપ થાય છે प्राचीदिग् दूरादूरा वा रमणीया देशः कालो वा प्राग् रमणीयम् प्रागागतः । प्राग् वसति । અને લોપ થયા પછી સ્ત્રી પ્રત્યયનો પણ લોપ થાય છે.

लुब् अञ्चेः ७।२।१२३

(૨) ऊर्ध्व થી रि અને रिष्टात् થાય છે અને उप આદેશ થાય છે.

ऊर्ध्वा दिग् देशः कालो वा रमणीयः उपरि रमणीयम् ।
" " " " " उपरिष्टाद् रमणीयम् ।
એવં- उपर्यागतः । उपरिष्टादागतः ।
उपरि वसति । उपरिष्टाद् वसति

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चास्य ७।२।११४

(૩) पूर्व अवर અને अधर શબ્દથી अस् અને अस्तात् પ્રત્યય થાય છે અને અનુક્રમે पुर् अव् અને अध् આદેશ થાય છે. पुरो रमणीयम् पुरस्ताद् रमणीयम् । पुर आगतः पुरस्ताद् आगतः । पुरो वसति पुरस्ताद् वसति । એવું अवः । अवस्ताद् । अधः । अधस्ताद् ।

पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ७।२।११५

(૪) पर अवर થી स्तात् થાય છે. परस्ताद् । अवरस्तात्

परावरात् स्तात् ७।२।११६

(૫) दक्षिण उत्तर તેમજ पर અને अवर થી अतस् થાય છે.
दक्षिणतः । उत्तरतः । परतः । अवरतः ।

दक्षिणोत्तरात् चातस् ७।२।११७

(૬) अधर અને अपर થી તેમજ दक्षिण અને उत्तर થી
आत् થાય છે. अधरात् पश्चात् दक्षिणात् उत्तरात्

अधरापराच् चात् ७।२।११८

VII अपर નો पश्च આદેશ થાય છે. पश्चात् ।

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ७।२।१२४

(૭) પ્રથમા અને સપ્તમ્યન્ત दक्षिण થી आ વિકલ્પે થાય છે.
दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणा वसति । पक्षे अतसातौ ।

वा दक्षिणात् प्रथमा–सप्तम्या आ ७।२।११९

(૮) દૂર રહેલ दक्षिण શબ્દથી आ અને आहि થાય છે.
ग्रामाद् दूरा दक्षिणा दिग्देशो वा रमणीयः—
ग्रामाद् दक्षिणा दक्षिणाहि रमणीयम् । ग्रामाद् दक्षिणा
दक्षिणाहि वसति । दक्षिण શબ્દ કાલમાં વપરાતો નથી.

आऽऽही दूरे ७।२।१२०

(૯) उत्तर શબ્દથી आ અને आहि વિકલ્પે થાય છે.
उत्तरा । उत्तराहि । पक्षे उत्तरतः । उत्तरात् ।

वोत्तरात् ७।२।१२१

(૧૦) અદૂર (નજીક) दिक् શબ્દથી एन થાય છે. अदूरा पूर्वा
दिग् रमणीया देशः कालो वा पूर्वेणास्य रमणीयम्
वसति । એવં अपरेण । दक्षिणेन । उत्तरेण । अधरेण ।
પરિશિષ્ટ નિ. ૭ જુઓ.

अदूरे एनः ७।२।१२२

૬૨ कृ તેમજ भू અને अस् ધાતુ સાથેના યોગમાં કર્મ અને કર્તાથી 'પહેલાં તે નથી તેનું તે થવું' ગમ્ય હોય ત્યારે ० [च्वि] પ્રત્યય થાય છે. વ્યાપ્તિ હોય તો स्सात् થાય છે.

प्राग् अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् ।
,, अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति पटः ।
,, ,, ,, स्यात् शुक्लीस्यात् पटः ।

सर्वं काष्ठं प्राग् अनग्निमग्निं करोति अग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसाद् भवति । अग्निसात्स्यात् ।

પ્રત્યયમાં ડબલ स् હોવાથી स જ રહેશે. મૂર્ધન્ય ष् થશે નહિં

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां प्रागतत्-तत्त्वे च्विः ७।२।१२६ व्याप्तौस्सात् ७।२।१३०

૬૩ અવ્યક્ત શબ્દના અનુકરણ રૂપ અનેકસ્વરવાળા શબ્દથી कृ भू અને अस् સાથેના યોગમાં इति પરમાં ન હોય તો આ [डाच्] પ્રત્યય થાય છે અને તે શબ્દ ડબલ થાય છે.

पटत् करोति पटपटाकरोति भवति स्यात् ।
दमत् करोति दमदमाकरोति भवति स्यात् ।

अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात् कृ-भ्वस्तिना अनितौ द्विश्च ७।२।१४५

VIII આદિમાં पटत् ના त्, डाच् પરછતાં લોપાય છે. पटपटाकरोति ।

डाच्यादौ ७।२।१४९

૬૪ बहु અર્થવાળા અને अल्प અર્થવાળા કારક વાચિનામથી અનુક્રમે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયમાં शस् [प्शस्] થાય છે.

१ ग्रामे बहवो ददति बहुशो ददति ।
बहु धनं ददाति बहुशो धनं ददाति ।

विवाहे बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः बहुशो भुक्तमतिथिभिः ।
बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति बहुशोऽतिथिभ्यो ददाति ।
बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति ।
बहुषु ग्रामेषु वसति बहुशो ग्रामेषु वसति ।
એવં भूरिशः । प्रभूतशः । गणशः ।
२ अल्प आगच्छति अल्पश आगच्छति । ઇત્યાદિ

बह्वल्पार्थात् कारकाद् इष्टानिष्टे प्शस् ७।२।१५०

૬૫ **સંખ્યા વાચિ** કારક નામથી અને **એકવચનાર્થ** કારક નામથી **વીપ્સામાં** शस् થાય છે.

१ एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः। एकैकेन दीयते एकशो दीयते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । २ माषं माषं देहि माषशो देहि । पादशः । अर्धशः । वनशः प्रविशति । क्रमेण क्रमेण क्रमशः ।

संख्यैकार्थाद् विप्सायां शस् ७।२।१५१

સ્વાર્થમાં

૬૬ (૧) સ્વરૂપ અર્થમાં વર્તમાન વર્ણ અને અવ્યયથી कार થાય છે. अकारः । इकारः । ककार । खकारः
ओंकारः । नमस्कारः । चकारः । एवकारः । हुंकारः ।

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः ७।२।१५६

(૨) र થી एफ પણ થાય છે. रेफः । रकारः ।

रादेफः ७।२।१५७

૬૭ नामन् रूप અને भाग શબ્દથી धेय પ્રત્યય થાય છે.
नामैव नामधेयम् । रूपधेयम् । भागधेयम् ।

नाम-रूप-भागाद् धेयः ७।२।१५८

૬૮ मर्त વિગેરે શબ્દોથી य પ્રત્યય થાય છે.
मर्त एव मर्त्यः सूर एव सूर्यः । भाग एव भाग्यम् ।
मर्तादिभ्यो यः ७।२।१५९

૬૯ नव શબ્દથી ईन तन त्न અને य થાય છે. અને नू આદેશ થાય છે. नवमेव नवीनम् । नूतनम् । नूत्नम् । नव्यम् ।
नवाद् ईन–तन–त्नं च नू चास्य ७।२।१६०

૭૦ પુરાણ અર્થમાં વર્તમાન प्र શબ્દથી न ईन तन અને त्न થાય છે. प्रणम् । प्रीणम् । प्रतनम् । प्रत्नम् पुराणम् ।
प्रात् पुराणे नश्च ७।२।१६१

૭૧ देव શબ્દથી तल् થાય છે. देव एव देवता ।
देवात् तल् ७।२।१६२

૭૨ भेषज વિગેરે શબ્દોથી य [टयण्] પ્રત્યય થાય છે.
भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एव आनन्त्यम् ।
चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । त्रैलोक्यम् ।
भेषजादिभ्यः टयण् ७।२।१६४

૭૩ प्रज्ञ વિગેરે શબ્દોથી अण् થાય છે.
प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञी कन्या । वणिगेव वाणिजः । ઇ.
प्रज्ञादिभ्योऽण् ७।२।१६५

૭૪ विनय વિગેરે શબ્દોથી इकण् થાય છે.
विनय एव वैनयिकम् । समय एव सामयिकम् ।
समाय एव सामायिकम् ઇ.
उपाय एव औपयिकम् । उपाय નો पा હ્રસ્વ થાય છે.
वाच इकण् ७।२।१६८ विनयादिभ्यः ७।२।१६९
उपायाद् ह्रस्वश्च ७।२।१७०

૭૫ मृद् થી तिक થાય છે. मृदेव मृत्तिका ।

मृदः तिकः ७।२।१७१

૭૬ પ્રશસ્ત અર્થમાં मृद् થી स અને स्न થાય છે.

प्रशस्ता मृद् मृत्सा । मृत्स्ना ।

स-स्नौ प्रशस्ते ७।२।१७२

પાઠ ૧૭ મો. પ્રકૃત વિગેરે અર્થો

૧ प्रकृत (प्रचुर अथवा प्रधान) અર્થમાં નામથી સ્વાર્થમાં मयट् થાય છે. अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम् પ્રચુર અન્ન અથવા પ્રધાન અન્ન घृतमयम् । दधिमयम् ।

प्रकृते मयट् ७।३।१

૨ प्रकृतम् अस्मिन् અર્થમાં નામથી मयट् થાય છે.
अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयम् भोजनम् ।
अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा ।

अस्मिन् ७।३।२

૩ प्रकृत અને प्रकृतम् अस्मिन् એ બે અર્થોમાં બહુવચનમાં વર્તમાન નામથી સમૂહવત્ પ્રત્યયો થાય છે. અને मयट् પ્રત્યય થાય છે. अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम् । अपूपमयम् । मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । धैनुकम् । धेनुमयम् । अपूपाः प्रकृता अस्मिन् आपूपिकम् । अपूपमयम् पर्व । मौदकिकी । मोदकमयी पूजा । गणिकाः प्रकृता यस्यां यात्रायां गाणिक्या गणिकामयी यात्रा (પા. ૧૨. નિ. ૭, ૮, ૯) अश्वीया अश्वमयी यात्रा । પા. ૧૨. નિ. ૧૧

तयोः समूहवच्च बहुषु ७।३।३

૧૨ સ્વાર્થમાં यावादि શબ્દોથી क પ્રત્યય થાય છે. याव-અળતો.
याव एव यावकः । भिक्षुरेव भिक्षुकः । ઇત્યાદિ

यावादिभ्यः कः ७।३।१५

૧૩ અસહાય અર્થમાં एक શબ્દથી आकिन् અને क પ્રત્યય થાય છે. एकाकी । एककः એકલો-બીજો સાથે ન હોય તેવો.

एकाद् आकिन् चा-ऽसहाये ७।३।२७

૧૪ હવે આગળ કહેવાતા અર્થોમાં—

(૧) क [कप्] પ્રત્યય થાય છે.

प्राग् नित्यात् कप् ७।३।२८

(૨) त्याद्यन्त અને सर्वादि ના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે अक् પ્રત્યય થાય છે. (कप् નો અપવાદ).

त्यादि-सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वो-ऽक् ७।३।२९

(૩) સકારાદિ ઓકારાદિ અને ભકારાદિ વર્જીત स्याद्यन्त युष्मद् અને अस्मद् ના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે अक् થાય છે.

युष्मदस्मदोऽसो-भादि-स्यादेः ७।३।३०

(૪) અવ્યયના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે अक् થાય છે અને અવ્યયના અન્ત્ય क् નો द् થાય છે.

अव्ययस्य को द् च ७।३।३१

૧૫ કુત્સિત અલ્પ અને અજ્ઞાત અર્થમાં—
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે कप् વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

(૧) कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाश्वः अश्वकः । गर्दभकः ।
(૨) कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि ।
सर्वके । विश्वके । सर्वकस्मै । विश्वकस्मै ।

(૩) त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । युष्मकासु ।
युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्याम् । अस्मकाभिः ।
(૪) कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः उच्चकैः । नीचकैः ।
धिक्–धकिद् । पृथक्–पृथकद् ।

कुत्सिताऽल्पाऽज्ञाते ૭।૩।૩૩

૩૬ 'બેમાં નિર્ધારવું હોય એવા અર્થમાં—

(૧) एक શબ્દથી વિકલ્પે अतर [डतर] થાય છે.
एकतरो भवतोः पटुः पक्षे–एकको भवतोः पटुः । अव

वैकाद् द्वयोः निर्धार्येडतरः ૭।૩।૫૨

(૨) यत् तत् किम् અને अन्य શબ્દથી डतर થાય છે.
यतरो भवतोः पटुः ततर आगच्छतु । ઈત્યાદિ.

यत्–तत्–किमन्यात् ૭।૩।૫૩

૩૭ 'બહુમાં નિર્ધારવું હોય' એવા અર્થમાં

(૧) यत् तत् અને अन्य શબ્દથી તથા किम् શબ્દથી પ્રશ્ન વિષયમાં डतम અને डतर વિકલ્પે થાય છે.

यतमो यतरो वा भवतां पटुः ततमः ततरो वा आगच्छतु
कतमः कतरो वा भवतां पटुः ? । अन्यतमोऽन्यतरो व
भवतां पटुः ।
પક્ષે–अक्–यको भवतां पटुः सकः आगच्छतु । ઈ.
कतमः कतरो वा भवतां देवदत्तः ? । પ્રશ્ન
किम् નિંદામાં પણ વપરાય છે. को भवतां देवदत्तः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ૭।૩।૫૪

। સંખ્યા અને અવ્યયથી પર રહેલ अङ्गुलि શબ્દાન્ત તત્પુરુષ સમાસથી अ [ड] પ્રત્યય થાય છે.
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्वयङ्गुलम् । अत्यङ्गुलः ।
संख्या–ऽव्ययाद् अङ्गुलेः ७।३।१२४

॥ सु पूति उद् અને सुरभि શબ્દથી પર રહેલ आगन्तु (આહાર્ય) ગુણમાં વર્તમાન गन्ध શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસથી इ [इत्] સમાસાન્ત થાય છે.
सुगन्धि सुगन्धम् शरीरम् । उद्गन्धि उद्गन्धं पलम् ।

॥। અલ્પ અર્થમાં વર્તમાન गन्ध શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિથી इत् સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.
सूपस्य गन्धो-मात्राऽस्मिन् सूपगन्धि सूपगन्धं भोजनम् ।
वा–ऽऽगन्तौ ७।३।१४५ वा–ऽल्पे ७।३।१४६

પાઠ ૧૮ મો તદ્ધિત-વિધિ

૧ ञित् અને णित् તદ્ધિત પર છતાં, શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । इञ् પ્રત્યય
उपगोरपत्यम् औपगवः । अण् પ્રત્યય
वृद्धिः स्वरेष्वादेः ञ्णिति तद्धिते ७।४।१

૨ ञित् અને णित् તદ્ધિત પર છતાં, પદાન્ત य् અને व् ની પૂર્વે ऐ અને औ આવે છે. व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः । नैयायिकः । स्वागमं वेत्ति अधीते वा सौवागमिकः ।
य्वः पदान्तात् प्राग् ऐदौत् ७।४।५

૩ ञित् અને णित् તદ્ધિત પર છતાં, द्वार વિગેરે શબ્દોના य् અને व् પહેલાં ऐ અને औ થાય છે. द्वारे नियुक्तः दौवारिकः ।
द्वारादेः ७।४।६

૪ जङ्गल धेनु અને वलज ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વ-પદની નિત્ય અને ઉત્તરપદની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गलः कौरुजाङ्गलः । वैश्वधेनवः, वैश्वधैनवः ।

जङ्गल–धेनु–वलजस्य उत्तरपदस्य तु वा ७।४।२४

૫ हृद् भग અને सिन्धु ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થાય છે. सुहृदः भावः सौहार्दम् । (सौहृदम् પણ થાય છે.) सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः ।

हृद्–भग–सिन्धोः ७।४।२५

૬ अनुशातिक વિગેરે શબ્દોની ञित् णित् તદ્ધિત પર છતાં, પૂર્વપદ અનેઉત્તરપદના સ્વરોમાં **આદિસ્વરની વૃદ્ધિ** થાય છે. अनुशातिकस्येदम् आनुशातिकम् । आधैनवम् । ऐहलौकिकः पारलौकिकः । सार्वलौकिकः । सार्वभौमः । ઈત્યાદિ

अनुशतिकादीनाम् ७।४।२७

૭ णि इष्ठ અને ईयसु પ્રત્યય પર છતાં—

(૧) विन् અને मतु નો લોપ થાય છે स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। अयमेषां स्रग्विणामतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रग्विणोरतिशयेन स्रग्वी स्रजीयान् । त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयति । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

विन्–मतोः णीष्ठेयसौ लुप् ७।४।३२

(૨) अल्प અને युवन् નો कन् વિકલ્પે થાય છે. कनयति । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे अल्पयति । अल्पिष्ठः । अल्पीयान्। यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । નિ. ૮ (૫)

अल्प–यूनोः कन् वा ७।४।३३

(૩) प्रशस्य નો श्र થાય છે. श्रयति । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।
प्रशस्यस्य श्रः ७।४।३४

(૪) वृद्ध અને प्रशस्य નો ज्य થાય છે. ज्ययति । ज्येष्ठः ।
वृद्धस्य च ज्यः ७।४।३५

(૫) ज्य આદેશથી ईयसु ના ई નો आ થાય છે. ज्यायान् ।
ज्यायान् ७।४।३६

(૬) बाढ અને अन्तिक નો साध અને नेद થાય છે. साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।
बाढान्तिकयोः साधनेदौ ७।४।३७

૮ इमन् णि इष्ठ અને ईयसु પર છતાં—
(૧) प्रिय નો प्रा, प्रेमा । प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् ।
स्थिर નો स्था, स्थेमा । स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्फिर નો स्फा × स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् ।
उरु નો वर्, वरिमा । वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् ।
गुरु નો गर्, गरिमा । गरयति । गरिष्ठः । गरीयान् ।
बहुल નો बंह्, बंहिमा । बंहयति । बंहिष्ठः । बंहीयान् ।
तृप्र નો त्रप्, त्रपिमः । त्रपयति । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् ।
दीर्घ નો द्राघ्, द्राघिमा । द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान्
वृद्ध નો वर्ष्, वर्षिमा । वर्षयति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।
वृन्दारक वृन्द् वृन्दिमा वृन्दयति वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् ।
प्रिय–स्थिर–स्फिरोरु–गुरु–बहुल–तृप्र–दीर्घ–वृद्ध–वृन्दारकस्य इमनि च प्रा–स्था–स्फा–वर–गर–बंह–त्रप–द्राघ–वर्ष–वृन्दम् ७–४–३८

(૨) पृथु વિગેરે શબ્દોના ऋ નો र થાય છે.
पृथु, प्रथिमा । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् ।
मृदु, म्रदिमा । म्रदयति । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् ।
भृश, भ्रशिमा । भ्रशयति । भ्रशिष्ठः । भ्रशीयान् ।
कृश, क्रशिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् ।
दृढ, द्रढिमा । द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् ।
परिवृढ, परिव्रढिमा । परिव्रढिष्ठः । परिव्रढीयान् ।

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ७।४।३९

(૩) बहु નો णि અને इष्ठ પર છતાં, भूय् થાય છે.
भूययति । भूयिष्ठः ।

बहोः णीष्ठे भूय् ७।४।४०

(૪) बहु નો ईयसु અને इमन् પર છતાં, भू થાય છે. અને પ્રત્યયના इ વર્ણનો લોપ થાય છે. भूयान् । भूमा ।

भू लुक् चेवर्णस्य ७।४।४१

(૫) स्थूल વિગેરે શબ્દોના અન્તસ્થાદિ અવયવનો લોપ અને નામિનો ગુણ થાય છે. स्थूल, × । स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर, × । दवयति । दविष्ठः । दवीयान् । युवन्, × । यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व, ह्रसिमा ह्रसयति ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् । क्षिप्र, क्षेपिमा । क्षेपयति । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षुद्र, क्षोदिमा । क्षोदयति । क्षोदिष्ठः । क्षोदियान् ।

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्या-ऽन्तस्थादेः गुणश्च नामिनः ७।४।४२

(૬) तृ પ્રત્યયનો અને અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવનો લોપ થાય છે. कर्तृमन्तमाचष्टे करयति । कर्तारमाचष्टे करयति । पटु, पटिमा । पटयति पटिष्ठः पटीयान् । लघु, लघिमा । लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । विमनस्, विमनिमा ।

अन्त्य–स्वरादेः ७।४।४३

(૭) એકસ્વરવાળા શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવનો લોપ થતો નથી. स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । નિ. ૭ (૧). श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

नैकस्वरस्य ७।४।४४

૯ अध्वन् અને आत्मन् શબ્દનો ईन પ્રત્યય પર છતાં, અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. નિ. ૧૩ નો અપવાદ
अध्वानमलगामी अध्वनीनः । आत्मने हितः आत्मनीनः ।

ईनेऽध्वा–ऽऽत्मनोः ७।४।४८

૧૦ अन् અંતવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો ट्य સિવાય य પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થતો નથી. मूर्धनि भवः मूर्धन्यः ।

अनोऽट्ये ये ७।४।५१

૧૧ अन् અંત નામના અંત્ય સ્વરાદિનો अण् પર છતાં, લોપ થતો નથી. सुत्वनोऽपत्यम् सौत्वनः पर्वणि भवः पार्वणः ।

अणि ७।४।५२

૧૨ સંયોગથી इन् હોય એવા इन् અંત નામના અન્ત્ય સ્વારાદિનો अण् પર છતાં, લોપ થતો નથી. शङ्खिनोपत्यंशाङ्खिनः

संयोगादिनः ७।४।५३

૧૩ અપદ न्‌કારાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરાદિનો તદ્ધિત પર છતાં, લોપ થાય છે. मेधाविनोऽपत्यम् मैधावः । आग्निशर्मिः । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः ।

नो ऽपदस्य तद्धिते ७।४।६१

૧૪ અપદ अश्मन् શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિનો, વિકાર અર્થમાં તદ્ધિત પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે.

अश्मनो विकारः आश्मः आश्मनो वा ।

वा ऽश्मनो विकारे ७।४।६३

૧૫ અપદ અવ્યય નામના અન્ત્ય સ્વરનો તદ્ધિત પર છતાં પ્રાયઃ લોપ થાય છે. बहिर्जातो बाह्यः । बाहीकः । शश्वद् भवः शाश्वतिकः शाश्वतः અહિં લોપ થયો નથી. તથા પા. ૧૩ નિ. ૩૦, અને ૩૫ થી इकण् અને अण् થયો છે.

प्रायो ऽव्ययस्य ७।४।६५

૧૬ અપદ विंशति શબ્દના ति નો डित् પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशतेः पूरणः विंशः ।

विंशतेः तेः डिति ७।४।६७

૧૭ અપદ अ વર્ણાન્ત અને इ વર્ણાન્ત શબ્દના अ વર્ણનો અને इ વર્ણનો તદ્ધિત પર છતાં લોપ થાય છે.

दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । नाभेरपत्यम् नाभेयः ।

अवर्णेवर्णस्य ७।४।६८

૧૮ कद्रू અને पाण्डु સિવાય उ વર્ણાન્ત શબ્દના उ વર્ણનો एय પર છતાં લોપ થાય છે. कमण्डल्वा अपत्यम् कामण्डलेयः ।

अकद्रू–पाण्ड्वोः उवर्णस्यैये ७।४।६९

૧૯ स्वयंभू સિવાય અપદ उवर्णान्त શબ્દના उ વર્ણનો તદ્ધિત પર છતાં, अव् થાય છે. उपगोरपत्यम् औपगवः ।

अस्वयंभुवो ऽव् ७।४।७०

૨૦ ऋवर्णान्त उवर्णान्त दोस् इसन्त અને उसन्त શબ્દથી તેમજ शश्वत् અને अकस्मात् સિવાય तकारान्त શબ્દથી પર રહેલ इक પ્રત્યયના इ નો લોપ થાય છે. मातुरागतम् मातृकम् । पैतृकम् । निषादकर्ष्वां भवः नैषादकर्षुकः પરિ. નિ. ૧૨ दोर्भ्याम् तरति दौष्कः । सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । उदश्विता संस्कृतः ओदनः औदश्वित्कः । शकृता संसृष्टः पादः शाकृत्कः । शश्वद्भवं शाश्वतिकम् । अकस्माद्भवम् आकस्मिकम् ।

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुस-शश्वदकस्मात्तः इकस्येतो लुक् ७।४।७१

૨૧ ભય વિગેરે કારણો વડે ચિત્ત ડોળાઇ જવાથી બોલનારને ઉતાવળ થઇ જાય છે, ત્યારે બોલનાર માણસ પદ કે વાક્ય અનેકવાર બોલે છે. गच्छ गच्छ । मा जल्प मा जल्प । अहिरहिरहिः ।

असकृत् संभ्रमे ७।४।७२

૨૨ ભૃશ આભીક્ષ્ણ્ય અને અવિચ્છેદ જણાતો હોય ત્યારે પદ કે વાક્ય બેવાર-ડબલ બોલાય છે, પણ અતિશય અર્થમાં આવતા तमप् આદિ પ્રત્યયની પહેલાં જ ડબલ થાય છે અને પછી तमप् વિગેરે થાય છે.

૧ ભૃશ સંપૂર્ણપણે કે અતિશયથી કરવું તે.

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ।

૨ આભીક્ષ્ણ્ય-પુનઃ પુનઃ કે વારંવાર કરવું તે. भोजं भोजं व्रजति । પા. ૧૦ નિ. ૮

૩ અવિચ્છેદ–સતત કરવું તે. पचति पचति । अधीते अधीते । कुरुते कुरुतेतमाम् । પહેલાં દ્વિત્વ પછી तमप्

भृशा–ऽऽभीक्ष्ण्या–ऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमवादेः ७।४।७३

। ભૃશ અને આભીક્ષ્ણ્યમાં સર્વકાળ અને અર્થમાં हि અને स्व થાય છે, યથાવિધિ ધાતુનો સંબંધ હોય તો. लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति । અત્યંત કાપે છે વારંવાર કાપે છે.

भृशा–ऽऽभीक्ष्ण्ये हि–स्वौ यथा विधि त–ध्वमौ च तद्–युष्मदि ५।४।४२

૨૩ નાના–અનેકમાંના એક બે વિગેરેનું અવધારણ–નક્કી કરવું હોય ત્યારે બે વાર બોલાય છે. अस्मात् कार्षापणाद् इह भवद्भ्यां माषं माषं देहि, द्वौ द्वौ देहि । આ તોલા સુવર્ણમાંથી બે પૂજ્યોને માષો માષો સોનું આપ. બે બે માષા આપ.

नाना–ऽवधारणे ७।४।७४

૨૪ અધિકતામાં અને અનુક્રમમાં જે શબ્દ હોય છે તે બે વાર બોલાય છે. नमो नमः अधिकं नम इत्यर्थः ।
मूले मूले स्थूला अनुक्रमेण मूले स्थूलाः ।

आधिक्या–ऽऽनुपूर्व्ये ७।४।७५

૨૫ બીજાથી અતિશય જણાતો હોય ત્યારે पूर्व અને प्रथम બે વાર બોલાય છે. पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति પહેલાં પહેલાં ખીલે છે. प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते પહેલાં પહેલાં પાકે છે.

पूर्व–प्रथमावऽन्यतोऽतिशये ७।४।७७

॥ સ્વરની પછી રહેલ: ર્ અને હ્ ની પછી આવેલા ર્ હ્ અને સ્વર સિવાય નો વર્ણ ડબલ વિકલ્પે થાય છે. अर्क्कः अर्कः । ब्रह्म्म ब्रह्म ।

र्-हाद् अ-र्-ह-स्वरस्यऽनु नवा १।३।३१

૨૬ સમીપ અર્થમાં अधस् अधि અને उपरि બે વાર બોલાય છે. अधोऽधो अध्यधि उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः

ગામની નજીક નજીક ગામો છે.

सामीप्येऽधोध्युपरि ७।४।७९

॥ અહીં દ્વિતીયા થાય છે. उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः ।

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः २।२।३४

૨૭ વીપ્સામાં બે વાર બોલાય છે. વીપ્સા-ક્રિયા ગુણ દ્રવ્ય કે જાતિવડે દરેકને વ્યાપી જવાની ઇચ્છા. वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । गृहे गृहे अश्वाः । योद्धा योद्धा क्षत्रियः ।

विप्सायाम् ७।४।८०

૨૮ વીપ્સામાં બે વાર બોલાયેલા एक શબ્દમાંના આદિમાં રહેલ एक શબ્દના સ્યાદિનો લોપ થાય છે અને પુંવત્ થાય છે. एकैकः । एकैका । एकैकस्याः । एक, एका । एक, एकस्याः ।

प्लुप् चा-ऽऽदौ एकस्य स्यादेः ७।४।८१

૨૯ વીપ્સામાં બે વાર બોલાયેલા द्वि શબ્દનું વિકલ્પે द्वन्द्वम् બને છે. द्वन्द्वं तिष्ठतः द्वौ द्वौ तिष्ठतः । द्वन्द्वं हीनानि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां हीनानि । द्वन्द्वं युद्धम्, द्वयोः द्वयोः युद्धम् । द्वन्द्वं स्थितम्, द्वयोः द्वयोः स्थितम् ।

द्वन्द्वं वा ७।४।८२

૩૦ બોલનારના મનને પીડા (આબાધ) થતી હોય તે વખતે બોલનાર બે વાર બોલે છે અને પૂર્વપદના સ્યાદિનો લોપ અને પુંવત્ થાય છે. ऋक् ऋक् । पूः पूः । गतगतः । गतगता ।

आबाधे ७।४।८५

૩૧ ગુણ શબ્દ સદૃશ અર્થમાં વિકલ્પે ડબલ થાય છે અને પૂર્વપદના સ્યાદિનો લોપ થાય છે અને પુંવત્ થાય છે.
शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । कालककालिका । શુક્લાદિ સદૃશ—અપરિપૂર્ણ ગુણવાળુ, એ પ્રમાણે બોલાય છે. પક્ષે—शुक्लजातीयम् । પા. ૧૬ નિ. ૭૩

नवा गुणः सदृशे रित् ७।४।८६

૩૨ ક્ષિયા—આચારભ્રષ્ટતા, આશીઃ—પ્રાર્થના વિશેષ અને પ્રૈષ—તિરસ્કાર પૂર્વક પ્રેરણા જણાતી હોય ત્યારે, વાક્યના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વર, બીજાવાક્યની આકાંક્ષાવાળા ત્યાદ્યન્ત પદ સંબંધી, પ્લુત વિકલ્પે થાય છે. स्वयं ह रथेन याति ३ याति वा उपाध्यायं पदातिं गमयति। सिद्धान्तमध्येषीष्ठा३ः अध्येषीष्ठा वा व्याकरणं च तात। कटं च कुरु३ कुरु वा ग्रामं च गच्छ ।

क्षिया–ऽऽशीः–प्रैषे ७।४।९२

૩૩ પ્રત્યભિવાદમાં—ગુરુના આશીર્વાદમાં આમંત્ર્ય भोः ગોત્ર અને નામનો અન્ત્ય સ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે, પણ સ્ત્રી અને શુદ્રના વિષયમાં થતો નથી.

अभिवादये मैत्रोऽहं भोः आयुष्मानेधि भोः ३ भो वा ।
,, गार्ग्योऽहं ,, कुशल्यसि गार्ग्य ३ गार्ग्य वा ।
,, मैत्रोऽहं ,, आयुष्मन्नेधि मैत्र ३ मैत्र वा ।

अस्त्री–शूद्रे प्रत्यभिवादे भो–गोत्र–नाम्नो वा ७।४।१०१

तद्धित-परिशिष्ट

१ स्यादि प्रत्ययो पर छतां, बीजा प्रत्ययो पर छतां अने उत्तर पद पर छतां, एक वचनमां युष्मद् अने अस्मद् नो म् सुधीना अवयवनो अनुक्रमे त्व म थाय छे. एटले त्वद् मद् थाय छे. त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । तवायं त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

त्व-मौ प्रत्ययोत्तरपदे च एकस्मिन् २।१।११

२ य कारादि तद्धित पर छतां, नामिनो रेफ पर छतां दीर्घ थतो नथी. धुरं वहति धुर्यः । गिरि साधुः गिर्यः ।

न यि तद्धिते २।१।६५

३ जेमां पाणी रहे छे एवा अर्थमां अने संज्ञामां, उदक शब्दनो मतु प्रत्यय पर छतां उदन् थाय छे. उदन्वान् घटः । उदन्वान् मेघः । संज्ञा. उदन्वान्, समुद्रः ऋषिः आश्रमश्च ।

उदन्वान् अब्धौ च २।१।९७

४ णि, क्य अने घुट् सिवायना य कारादि अने स्वरादि प्रत्यय पर छतां, (१) पाद् नो पद् थाय छे. व्याघ्रस्येव पादौ अस्य व्याघ्रपाद्- व्याघ्रपादः अपत्यम् वैयाघ्रपद्यः य प्रत्यय । द्वौ पादौ अस्य द्विपाद्-द्विपदे हितम् द्विपदीयम् ।

य स्वरे पादः पद् अणि-क्य-घुटि २।१।१०२

(२) उदञ्च् नो उदीच् थाय छे. उदीच्यः । उदीचः पश्य ।

उदच उदीच् २।१।१०३

(૩) अच् નો च् થાય છે અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. प्राच्यः । प्रतीच्यः । प्राची । प्रतीची ।

अच् चः प्राग् दीर्घश्च २।१।१०४

(૪) य કારાદિ, સ્વરાદિ અને मतु પર છતાં, क्वस् उष् થાય છે. विदुषि साधुः विदुष्यः । विदुषः इदम् वैदुषम् । विदुष्मान् ।

क्वसुष् मतौ च ३।१।१०५

---

૫ तस् પ્રત્યયાન્ત सर्व, उभय, अभि અને परि થી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાય છે. सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्रामं वनानि । अभितो ग्रामं क्षेत्राणि अभितः--उभयतः । परितो ग्रामं क्षेत्राणि परितः--सर्वतः (સંબંધ ષષ્ઠ્યપવાદઃ)

सर्वोभया-ऽभि-परिणा तसा २।२।३५

૬ रि, रिष्टात्, स्तात्, अस्तात्, अस्, अतस् અને आत् પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણનામને ષષ્ઠી થાય છે.

(ऊर्ध्व) उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टात् ग्रामस्य ।
(पर) परस्तात् ग्रामस्य । (पूर्व) पुरस्ताद् ग्रामस्य ।
पुरो ग्रामस्य । (दक्षिण) दक्षिणतो ग्रामस्य ।
(उत्तर) उत्तरात् ग्रामस्य । દ્વિ. પા. ૩૨. નિ. ૫ નો અપવાદ.

रि-रिष्टात्-स्ताद्-अस्ताद्-अस्-अतस्-आता २।२।८२

૭ एन પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને ષષ્ઠી થાય છે, પણ एन પ્રત્યય अञ्च् થી પર વિહિત ન હોય તો.

पूर्वेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य ।
प्राग् ग्रामात् । અહિં दिग् શબ્દના યોગમાં પંચમી થાય છે.

द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन अनञ्चेः २।२।११७

---

૮ અવ્યય ભિન્ન શબ્દના र् નો–
(૧) પ્રત્યયવિષયક क, ख, प, फ પર છતાં स् થાય છે.
पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । पयस्कम् ।

प्रत्यये २।३।६

(૨) काम्य પર છતાં स् નાં જ र् નો स् થાય છે.
पयस्काम्यति । પણ, अहःकाम्यति અહિં स् નો र् નથી.

रोः काम्ये २।३।७

૯ નામિ સ્વરથી પર રહેલ र् નો–
(૧) પ્રત્યય વિષયક क, ख, प, फ, પર છતાં ष् થાય છે.
सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् ।
(૨) काम्य પર છતાં स् ના જ र् નો ष् થાય છે.
सर्पिष्काम्यति । પણ, गीःकाम्यति અહિં स् નો र् નથી.

नामिनः तयोः षः २।३।८

૧૦ નામથી વિહિત-કરાયેલા तकरादि પ્રત્યયો પર છતાં, હ્રસ્વ-નામિથી પર રહેલ પદાન્ત स् નો ष् થાય છે.
सर्पिषो भावः सर्पिष्ट्वम् । सर्पिष्टा । त्व । तल् ।,
सर्पिषः इति सर्पिष्टः । तस् પ્રત્યય
निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयः चण्डालः । त्य [त्यच्]
चतुष्टयः वेदः (चत्वारोऽवयवा अस्य) तयट् ।

प्रकृष्टं सर्पिः सर्पिष्टरम् । सर्पिष्टमम् । तरप् । तमप् ।
,, वपुः । वपुष्टरम् । वपुष्टमम् ।

ह्रस्वाद् नाम्नः ति २।३।३४

---

૧૧ વ્યંજન પછી રહેલા અપત્યના य નો, यકારાદિ તદ્ધિત અને આકારાદિ સિવાય સ્વરાદિ તદ્ધિત પર છતાં લોપ થાય છે.
आदित्ये साधुः आदित्यः । आदित्यस्येदं आदितीयं मण्डलम् ।

तद्धितय-स्वरे ऽनाति २।४।९२

૧૨ ङी, आत्, ई અને ऊ નો क પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે.
(कुमारी) कुमारिका । (सोमपा) सोमपकः । સ્ત્રીલિંગે-सोमपिका अ નો ई થાય છે. (लक्ष्मीः) लक्ष्मिका ।
(वधूः) वधुका ।

ङ्या-ऽऽदीदूतः के २।४।१०४

૧૩ कच् પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થતો નથી.
बहुकुमारीकः । बहुसोमपाकः । बहुलक्ष्मीकः । बहुवधूकः ।

न कचि २।४।१०५

૧૪ कच् પ્રત્યય પર છતાં, आप् વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.
प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः । સ્ત્રીલિંગે-प्रियखट्विका ।

नवा-ऽऽपः २।४।१०६

---

૧૫ दिग् વાચિ નામ અને अधिक નામ, બીજા નામ સાથે સંજ્ઞામાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તર પદ છતાં, કર્મધારય સમાસ પામે છે.

१ दक्षिणाः कोशलाः दक्षिणकोशला जनपदः સંજ્ઞામાં કર્મ
दक्षिणस्यां शालायां भवः दाक्षिणशालः । તદ્ધિતમાં ,,
दक्षिणो गौः धनमस्य दक्षिजगवधनः । ઉત્તરપદમાં ,,
२ अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः તદ્ધિતમાં ,,
अधिको गौः धनमस्य अधिकगवधनः । ઉત્તરપદમાં ,,

दिग्–अधिकं संज्ञा–तद्धितोत्तरपदे ३।१।९८

૧૬ સંખ્યાવાચિ નામ બીજા નામ સાથે સંજ્ઞામાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં, ઉત્તરપદ પર છતાં અને સમાહાર કહેવાનો હોય ત્યારે કર્મધારય સમાસ પામે છે અને આ જ સમાસ સંજ્ઞા સિવાય દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે.

१ पञ्चाम्राः । સંજ્ઞામાં કર્મધારય.
२ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् द्वैमातुरः । દ્વિગુ
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः ओदनः पञ्चकपाल ओदनः ।
३ पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । ,,
४ पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । ,,

संख्या समाहारे च द्विगुश्चा–ऽनाम्न्ययम् ३।१।९९

૧૭ ઐકાર્થ્ય–એક પદ થયે છતે, स्यादि નો લોપ થાય છે.
चित्रगुः । पुत्रीयति । उपगोः अपत्यम् औपगवः ।

ऐकार्थ्ये ३।२।८

૧૮ અકારાન્ત કાલવાચિ નામથી સપ્તમીનો तन, तर, तम પ્રત્યય અને काल શબ્દ પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થતો નથી.
पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णतनः । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमाम् पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले ।

कालात् तन–तर–तम–काले ३।२।२४

૧૯ क्यङ् मानिन् અને पित् તદ્ધિત પર છતાં, પરતઃ–વિશેષ્યના વશથી થયેલ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, પુંવત્–પુલિંગ જેવો થાય છે.

૧ श्येनीवाचरति श्येतायते । श्येत–સફેદ, સ્ત્રીલિંગે श्येनी

૨ दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी अयम् अस्याः ।

૩ अजायै हितम् अजथ्यं यूथम् । भूतपूर्वा पट्वी पटुचरी ।

क्यङ्–मानि–पित्तद्धिते ३।२।५०

૨૦ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ અને પરતઃ જાતિ સ્ત્રીલિંગ, णि પ્રત્યય અને તદ્ધિતનો યકારાદિ તથા સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પુંવત્ થાય છે.

૧ पट्वीमाचष्टे पटयति । श्येन्यां साधुः श्येत्यः । भवत्या इदम् भावत्कम् । भवदीयम् । २ हस्तिनानां समूहो हास्तिकम् ।

जातिश्च णि–तद्धितय–स्वरे ३।२।५१

૨૧ रित् (र् इत् વાળો) પ્રત્યય પર છતાં, પરતઃ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ પુંવત્ થાય છે ऊङ् સિવાય. पट्वी प्रकारोऽस्याः पटुजातीया । ईषद्–अपरिसमाता पट्वी पटुदेशीया ।

रिति ३।२।५८

૨૨ हृदय નો लास् અને लेख ઉત્તર પદ પર છતાં તેમજ अण् અને य પ્રત્યય પર છતાં, हृद् થાય છે. हृदयस्य लासः हृल्लासः । हृदयं लिखति हृल्लेखः । हृदयस्येदम् हार्दम् । हृदयस्य प्रियः हृद्यः । हृदये भवं, हृदयाय हितम् हृद्यम् ।

हृदयस्य हृद् लास–लेखा–ऽण्–ये ३।२।९४

૨૩ य પ્રત્યય પર છતાં, पाद નો पद् થાય છે.

पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । पादयोर्भवाः पद्याः पांशवः । पादाभ्यां हितम् पद्यम् घृतम् ।

हिम–हति–काषि–ये पत् ३।२।९६

૨૪ नासिका નો (૧) तस् પ્રત્યય પર છતાં नस् થાય છે.
नासिकायाः नासिकायां वा नस्तः ।
नस् नासिकायाः तस्-क्षुद्रे ३।२।९९
(૨) य પ્રત્યય પર છતાં, વર્ણ સિવાય नस् થાય છે.
नासिकायै हितम्, तत्र भवं वा नस्यम् । वर्णो नासिक्यः ।
येऽवर्णे ३।२।१००

૨૫ शिरस् નો-(૧) य પ્રત્યય પર છતાં, शीर्षन् થાય છે. પણ केश માં વિકલ્પે થાય છે. शिरसि भवः शीर्षण्यः स्वरः व्रणो वा । शिरसे हितम् शीर्षण्यं तैलम् ।
शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः ।
शिरसः शीर्षन् ३।२।१०१ केशे वा ३।२।१०२
(૨) સ્વરાદિ તદ્ધિત પર છતાં, शीर्ष થાય છે.
शिरसि कृतम् शैर्षम् । शिरसा तरति शीर्षिकः ।
शीर्षः स्वरे तद्धिते ३।२।१०३

૨૬ ईय પ્રત્યય અને कारक પર છતાં, अन्य નો अन्यद् થાય છે.
अन्यस्येदम् अन्यदीयम् । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः ।
ईय-कारके ३।२।१२१

इति श्रीमद्नेमचन्द्रात्मज-पण्डितशिवलाल-विरचितम् श्रीसिद्धहेमसारांशानुवादप्रक्रियारूपं संस्कृतव्याकरणम् समाप्तम्

एवं च श्रीहैमसंस्कृतप्रवेशिकानां प्रथमा-मध्यमोत्तमानां नियमावलिरपि ससूत्रा समाप्ता

विक्रमार्कसंवत् २०४० तमेऽब्दे चैत्रशुक्ल-पञ्चमीवासरे ।

પરિશિષ્ટ

મધ્યમા અને ઉત્તમાની માર્ગદર્શિકામાં આપેલા પરિશિષ્ટ નિયમોનું-પરિશિષ્ટ

મધ્યમા

૧ (પાઠ ૨૩) તૃતીયાન્ત **एक** શબ્દ, **न विंशति** વિગેરે નામ સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામે છે અને **एक** શબ્દને **अद्** આગમ થાય છે. **एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः एकादूनविंशतिः ।**

न विंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः ३।१।६९

૨ (પાઠ ૨૬) **ऊर्णु** ધાતુના **ऊ** નો **औ** વિકલ્પે થાય છે. (પા. ૧૧. નિ. ૩) **ऊर्णौत ऊर्णोति ।**

वोर्णोः ४।३।६०

૩ (પાઠ ૩૧) **अधिक** ના યોગમાં બહુઅર્થવાળા નામને સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **अधिका दश येभ्यो येषु वा ते अधिकदशाः** ૧૧ વિગેરે.

अधिकेन भूयसस्ते २।२।१११

૪ **सह न** અને **विद्यमान** સિવાયનું પૂર્વપદ છે જેને એવા **क्रोड** વિગેરે સિવાયના **अ**કારાન્ત **स्वाङ्ग** શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં **ई** [**ङी**] વિકલ્પે થાય છે **इभकुम्भस्तनी इभकुम्भस्तना ।**

असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः. २।४।३८

૫ **नासिका उदर ओष्ठ जङ्घा दन्त कर्ण शृङ्ग अङ्ग गात्र कण्ठ स्वाङ्ग** શબ્દથી **ई** વિકલ્પે થાય છે આ સિવાયના બહુ સ્વરવાળા અને સંયોગ ઉપાન્ત્યવાળા **स्वाङ्ग** શબ્દથી **ई** થતી નથી. **तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका । कृशोदरी कृशोदरा । सुपार्श्वी**

नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्र-कण्ठात्
२।४।३९

૬ नख અને मुख સ્વાङ्गથી કોઈનું નામ ન હોય ત્યારે વિકલ્પે ई થાય છે. शूर्पणखी शूर्पणखा ।

नख-मुखादनाम्नि २।४।४०

૭ (પાઠ ૩૨) निर् प्र अग्रे अन्तर् खदिर कार्श्य आम्र शर इक्षु प्लक्ष અને पीयुक्षा વિગેરે શબ્દોથી પર આવેલા वन શબ્દના न નો ण થાય છે. अग्रेवणम् । अन्तर्वणम् । आम्राणां वनम् आम्रवणम् ।

निष्प्राग्रेऽन्तःखदिर-कार्श्याम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-पीयुक्षाभ्यो वनस्य २।३।६६

૮ લક્ષણ, વીપ્સ્ય અને ઈત્થંભૂત અર્થમાં વર્તમાન નામને अभिના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि सेकः । साधु देवदत्तो मातरमभि ।

लक्षण-वीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना २।२।३६

૯ પૂર્વોક્ત નામ તથા ભાગિ અર્થમાં વર્તમાન નામને प्रति परि અને अनुના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે. यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात्तद् दीयताम् ।

भागिनि च प्रति-पर्यनुभिः २।२।३७

૧૦ (પાઠ ૩૩) કુત્સા-નિંદાઅર્થમાં વર્તમાન किम् શબ્દથી પર ऋक् વિગેરે શબ્દો હોય, એવા સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. का (कुत्सिता) धूः किंधूः । कः (कुत्सितः सखा) किंसखा

न किमः क्षेपे ७।३।७०

૧ नञ् તત્પુરુષથી સમાસાન્ત થતો નથી अनृक् । अराजा ।

नञ्तत्पुरुषात् ७।३।७१

૨ (પાઠ ૩૫) સ્વરાદિ ધાતુના એકસ્વરી દ્વિતીય અંશનો સંયોગની આદિમાં રહેલો द् ડબલ થતો નથી. પણ द् પછી य् હોય તો ડબલ થાય अर्च्, अर्चिचिषति । अर्य, अरार्यते ।

अयि रः ४।१।६

૧૩ इ ગ–૨. જવું. અને इ ગ. ૨. સ્મરણ કરવું નો स [सन्] પર છતાં 'જ્ઞાન' સિવાયના અર્થમાં गम् [गमु] આદેશ થાય છે. जिगमिषति ग्रामम् । अधिजगमिषति मातरम् । જ્ઞાનમાં अर्थान् प्रतीषिषति ।

सनीङश्च ४।४।२५

૧૪ ધુડાદિ स [सन्] પર છતાં सन् ધાતુના न् નો आ થાય છે. सन्, सिषासति । सिसनिषति ।

सनि ४।२।६१

૧૫ स्वद् स्विद् અને सह् સિવાય ण्यन्त ધાતુઓના અને स्तु ધાતુના જ स् નો નામિ અન્તસ્થા અને क વર્ગથી પર હોય તો, षन् પર છતાં ष् થાય છે. सिषेवयिषति । सुष्वापयिषति । तुष्टूषति । બીજાનો થતો નથી. सुसूषति । सिसिक्षति । सिसेविषति ॥ सुष्वूस्सति । तिष्ठासति અહી षन् નથી !

णि–स्तोरेवास्वद–स्विद–सहः षणि २।३।३७

૧૬ आ અને प्रति ઉપસર્ગ સિવાય સન્નન્ત श्रु ધાતુથી આત્મને પદ થાય છે. शुश्रूषते गुरून् । आशुश्रूषति

श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः ३।३।७१

ઉત્તમા

૧૭ (પાઠ ૧) એક ધાતુમાં, પૂર્વે જોયેલી કર્મમાં રહેલી ક્રિયા સાથે એક–અભિન્ન, હવે અકર્મક ક્રિયા છે જેની તેવા (કર્મ કર્તારૂપ) કર્તામાં ધાતુથી **ञि क्य** અને **આત્મનેપદ** થાય છે.
चैत्रः कटं करोति–क्रियते कटः स्वयमेव કર્મ, કર્તા રૂપે થયું છે.

एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये ३।४।८६

૧૮ (પાઠ ૪) વધ અર્થમાં **हन्** ધાતુનો **यङ्** પર છતાં **घ्नी** આદેશ થાય છે. **जेघ्नीयते** । ગતિમાં **जङ्घन्यते** ।

हनो घ्नी वधे ४।३।९९

૧૯ **स्वप्** ધાતુનો **यङ् ङ** અને **कित्** પ્રત્યય પર છતાં સ્વર સહિત અન્તસ્થા **ऋवृत्** થાય છે. **सोषुप्यते** । **असूषुपत्** । **सुप्यते** ।

स्वपे र्यङ्–ङे च ४।१।८०

૨૦ **यङ्** પર છતાં **व्ये** અને **स्यम्** ધાતુનું **ऋवृत्** થાય છે.
वेवीयते । **सेसिम्यते** ।

व्ये–स्यमो र्यङि ४।१।८५

૨૧ પરોક્ષા અને **यङ्** પર છતાં **श्वि** ધાતુનું **ऋवृत्** વિકલ્પે થાય છે.
शुशाव शिश्वाय । **शोशूयते शेश्वीयते** ।

वा परोक्षा यङि ४।१।९०

૨૨ **गृ** ગ ૯. પર. **शुभ्** અને **रुच्** ધાતુને **यङ्** થતો નથી.
गर्हितं गृणाति । **भृशं शोभते** । **भृशं रोचते** ।

न गृणा–शुभ–रुचः ३।४।१३

૨૩ **अव** ઉપસર્ગ પછી **स्तम्भ्** ધાતુના **स्** નો **આશ્રય ऊर्ज** અને **અવિદૂર** ગમ્યમાન હોય તો **ष्** થાય છે. **दुर्गमवष्टभ्नाति** । **अवष्टम्भः** । **अवष्टब्धा** । **उप** થી પણ થાય છે. **उपष्टम्भः** ।

अवाच् चाश्रयोर्जाविदूरे २।३।४२

૨૪ (પાઠ ૫) नृत् ધાતુના न નો यङ् ના વિષયમાં ण् થતો નથી नरीनृत्यते । नरिनर्ति ।

नृते यङि २।३।९५

૨૫ अ વર્ણનો ऋत ના ऋ ની સાથે તૃતીયાસમાસમાં आर् થાય છે. शीतेन ऋतः शीतार्तः । ઠંડી વડે પ્રાપ્ત–પીડિત થયેલો

ऋते तृतीया–समासे १।२।८

૨૬ (પાઠ ૬) ભૂખ તરસ અને આસક્તિમાં અનુક્રમે अशन નો अशनाय उदक નો उदन्य અને धन નો धनाय એવો क्यन् પ્રત્યયાન્ત, આદેશ થાય છે. अशनायति । उदन्यति । धनायति ।

क्षुत्–तृड्–गर्धेऽशनायोदन्य–धनायम् ४।३।११३

૨૭ (પાઠ ૭) चर् વિગેરે ધાતુઓને अच् પ્રત્યય લાગતાં વિકલ્પે દ્વિત્વ અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. चरतीति चराचरः चरः । हन्तीति घनाघनः हनः ह् નો घ् થાય છે. पाटयतीति पाटूपटः पाटः દીર્ઘ ऊ ને હ્રસ્વ થાય છે.

चराचर–चलाचल–पतापत-वदावद–घनाघन–पाटूपटं वा ४।१।१३

૨૮ नि અને नदी શબ્દથી પર રહેલા स्ना ધાતુના स् નો ष् થાય છે. કુશળપણું જણાતું હોય તો. निष्णः निष्णातः । नदीष्णः नदीष्णातः प्रतरणे ।

नि–नद्याः स्नातेः कौशले २।३।२०

૨૯ ઉપસર્ગ રહિત चर् ધાતુથી य પ્રત્યય થાય છે તેમજ आ+चर् ધાતુથી ગુરુ સિવાયના અર્થમાં य થાય છે. चर्यम् आचर्यम् भवता । चर्य आचर्यो देशः । आचार्यो गुरुः घ्यण्

चरेराङ्स्त्वगुरौ ५।१।३१

૩૦ वर्य उपसर्या अवद्य અને पण्य શબ્દો અનુક્રમે ઉપેય (પાસે જવા–સેવવા યોગ્ય) ઋતુમતી ગર્હ્ય અને વિક્રેય અર્થમાં य પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાય છે. वर्या उपेया वर्यः उपेयः। उपसर्या ऋतुमती। अवद्यं गर्ह्यम्। पण्यं विक्रेयम्।

वर्योपसर्यावद्य–पण्यमुपेयर्तुमती–गर्ह्य–विक्रेये ५।१।३२

૩૧ સ્વામી અને વૈશ્ય અર્થમાં ऋ ધાતુથી य થાય છે.
अर्यः स्वामी। अर्यो वैश्यः। अर्यतेऽभिगम्यते आर्यः घ्यण्

स्वामि–वैश्येऽर्यः ५।१।३३

૩૨ આશિષ્ (ઇષ્ટની પ્રાર્થના) અર્થ ગમ્ય હોય તો ધાતુથી अकन् પ્રત્યય થાય છે. नन्दतात् इति आशास्यमानः नन्दकः।

आशिष्यकन् ५।१।७०

૩૩ આશિષ્‌ના વિષયમાં સંજ્ઞા હોય તો ધાતુથી तिक् પ્રત્યય અને कृत् પ્રત્યયો સર્વે થાય છે. शाम्यात् शान्तिः। रंपीष्ट इति आशंसितः रन्तिः। वीरो भूयात् इति वीरभूः।

तिक्–कृतौ नाम्नि ५।१।७१

૩૪ (પાઠ ૮) पूङ् અને यज्‌ધાતુથી शान પ્રત્યય થાય છે.
पवते पवमानः। यजति यजते वा यजमानः।

पूङ्–यजः शानः ५।२।२३

૩૫ सासहि वावहि चाचलि અને पापति શબ્દો यङन्त सह् वह् चल् અને पत् ધાતુને ङि પ્રત્યય લાગીને બને છે.

ङौ सासहि–वावहि–चाचलि–पापति ५।२।३८

૩૬ शम् सम् स्वयम् वि અને प्र થી પર भू ધાતુને ड [डु] પ્રત્યય થાય છે. शम् भवति शंभुः–शंकरः। संभुः जनिता। स्वयंभुः। विभुः व्यापकः। प्रभुः स्वामी।

शं–सं–वि–प्रात् भुवो डुः ५।२।८४

૩૭ पू ધાતુથી દેવતા કર્તામાં इत्र પ્રત્યય થાય છે.
पुनाति पवते वा पवित्रोऽर्हन् ।
पुव इत्रो दैवते ५।२।८५

૩૮ नी दा ગ. ૨. शस् यु युज् स्तु तुद् सि सिच् मिह् पत् पा અને नह् ધાતુથી કરણમાં त्रट् પ્રત્યય થાય છે. नयति अनेन नेत्रम् । दान्ति अनेन दात्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् ।
नी–दांव्–शस्–यु–युज–स्तु–तुद–सि–सिच–मिह–
पत–पा–नहस्त्रट् ५।२।८७

૩૯ (પાઠ ૯) અવશ્યભાવ અને દેવાદાર પણું જણાતું હોય તો ધાતુથી કર્તામાં इन् [णिन्] પ્રત્યય અને कृत्य પ્રત્યયો થાય છે. अवश्यंकारी । शतं दायी । अवश्यंगेयोगीतस्य ।
णिन् चावश्यकाधमर्ण्ये ५।४।३६

૪૦ (પાઠ ૧૦) બંધના નામના વિષયવાળા કરણવાચિ શબ્દથી પર રહેલ बन्ध् ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં णम् વિકલ્પે થાય છે. क्रौञ्चबन्धं बद्धः । ક્રૌંચ પક્ષિના આકારવાળા બંધવડે બાંધેલો.
बन्धेर्नाम्नि ५।४।६७

૪૧ નપુંસક લિંગમાં વિહિત क्त પ્રત્યયના કર્તાને ષષ્ઠી વિભક્તિ વિકલ્પે થતી નથી. मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम् ।
वा क्लीबे २।२।९२

૪૨ (પાઠ ૧૫) સમાસના વિષયમાં ન હોય એવા पुरुष અને हृदय શબ્દથી अण् અને त्व तल् થાય છે. पौरुषम् । पुरुषत्वम्–ता । हार्दम् । हृदयत्वम्–ता । સમાસમાં अण् ન થાય.
पुरुष–हृदयादसमासे ७।१।७०

૪૩ (પાઠ ૧૬) वृन्द શબ્દથી आरक થાય છે वृन्दारकः ।

वृन्दादारकः ७।२।११

૪૪ शृङ्ग શબ્દથી आरक થાય છે. शृङ्गारकः ।

शृङ्गात् ७।२।१२

૪૫ फल बर्ह અને शृङ्ग શબ્દથી इन થાય છે.

फलिनः । बर्हिणः । शृङ्गिणः ।

फल-बर्हाच्च चेनः ७।२।१३

૪૬ અવ્યક્તાનુકરણ અનેકસ્વરી શબ્દના अत्‌નો इति પર છતાં લોપ થાય છે. पटत् इति पटिति । झटत् इति झटिति ।

इतावतो लुक् ७।२।१४६

૪૭ દ્વિત્વમાં લોપ થતો નથી पटत्पटदिति करोति ।

न द्वित्वे ७।२।१४७

૪૮ દ્વિત્વમાં त् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે पटत्पटेति करोति ।

तो वा ७।२।१४८

૪૯ (પાઠ ૧૭) स्नात શબ્દથી 'વેદની સમાપ્તિ' જણાતી હોય ત્યારે क પ્રત્યય થાય છે. वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः ।

स्नाताद् वेदसमाप्तौ ७।३।२२

૫૦ तनु पुत्र अणु बृहती અને शून्य શબ્દથી અનુક્રમે સૂત્ર કૃત્રિમ નિપુણ આચ્છાદન અને રિક્ત અર્થમાં હોય ત્યારે સ્વાર્થમાં क થાય છે. तनुकम् । पुत्रकः । अणुकः । बृहतिका । शून्यकः ।

तनु-पुत्राणु-बृहती-शून्यात् सूत्र-कृत्रिम-निपुणा च्छादन-रिक्ते ७।३।२३

૫૧ હ્રાસ અર્થમાં कप् પ્રત્યય થાય છે. હ્રાસ-ફેરફાર ह्रसिता वधूटी-वधूटिका । ઉંમરને વટી ગયેલી વહુ.

प्राग् नित्यात् कप् ७।३।२८, ७।३।५१

ઉપસર્ગ ષત્વ પરિશિષ્ટ

૧ નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા (૧) સુ ગ. ૫. ગ. ૬ સો સ્તુ અને સ્તુભ ગ. ૧. ધાતુના સ નો ષ થાય છે. અટ્ ના આગમમાં પણ થાય છે. દ્વિત્વમાં થતો નથી. अभिषुणोति । निःषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभिष्यति । अभिष्टौति । अभिष्टोभते । अभिसुसूषति । દ્વિત્વમાં ન થાય.

उपसर्गात् सुग्–सुव–सो–स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे २।३।३९

(૨) સ્થા સેનિ નામધાતુ સિધ્ ગ. ૧ સિચ્ અને સઞ્જ્ ધાતુના સ નો ષ્ થાય છે. દ્વિત્વમાં પણ થાય છે અને અટ્ ના આગમમાં પણ થાય છે.

अधिष्ठास्यति । अधितष्ठौ । अध्यष्ठात् । सेनया अभियाति अभिषेणयति । प्रतिषेधति । अभिषिञ्चति अभिषिषिक्षति । अभिषषञ्ज । अभिषजति ।

स्था–सेनि-सेध–सिच–सञ्जां द्वित्वेऽपि २।३।४०

૨ परि नि અને वि ઉપસર્ગથી सेव् ધાતુના स નો ष દ્વિત્વમાં અને અટ્ માં પણ થાય છે. परिषेवते । परिषिषेविषते । पर्यषेवत ।

परि–नि–वेः सेवः २।३।४६

૩ प्रादुस् શબ્દ અને નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા अस् ધાતુના स् નો યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ष् થાય છે. प्रादुःष्यात् । प्रादुःषन्ति । निषन्ति ।

प्रादुरुपसर्गाद् य–स्वरेऽस्तेः २।३।५८

सिद्धहेम-सारांश-सूत्राणि

[अष्टाध्यायी-क्रमः]

प्रथमोऽध्यायः

१ पादः संज्ञा

१ अर्हम्

२ सिद्धिः स्याद्वादात्

३ लोकात्

४ औदन्ताःस्वराः*१-१-१

५ एक-द्वि-त्रि-मात्रा ह्रस्व -दीर्घ-प्लुताः १-१-४

६ अनवर्णा नामी १-१-६

७ लृदन्ताः समानाः१-१-७

८ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् १-१-५

९ अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १-१-२

१० कादि र्व्यञ्जनम् १-१-३

११ अ-पञ्चमान्तस्थो धुट् १-१-१०

१२ पञ्चको वर्गः १-१-८

१३ आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः १-१-११

१४ अन्यो घोषवान् १-१-१२

१५ य-र-ल-वा अन्तस्थाः १-१-९

१६ अं-अः-≍ क-)(प-ष-शसाः शिट् १-१ १३

१७ तुल्य-स्थाना-ऽऽस्य-प्रयत्नः स्वः १-१-१५

१८ स्यौजसमौ-शस्-टा-भ्याम्-भिस्-ङे-भ्याम्-भ्यस्ङसि-भ्याम्-भ्यस्-ङसोसाम्-ङ-योस्सुपां त्रयीत्रयी प्रथमादिः *१-१६-।, *२-१६-।

१९ स्त्यादि र्विभक्तिः१-१-१

२० तदन्तं पदम् १-२-४, १-१६-१, १-१६-३

---

* १-१-१ એટલે પ્રથમા પ્રવેશ ૧ નિયમ ૧

* १-१६-। એટલે પ્રથમા પાઠ ૧૬ નિયમ ।

* २-१६-। એટલે મધ્યમા પાઠ ૧૬ નિયમ ।

२१ नाम्न सिदय्-व्यञ्जने १-३४-१, ३-१३-।

२२ नं क्ये ३-६-१४

२३ न स्तं मत्वर्थे २-२२-।।। ३-१६-।।।

२५ वृत्यन्तोऽ-स-षे २-३१-।

२६ स-विशेषणमाख्यातं वाक्यम् १-५१-१

२७ अ-धातु-विभक्ति-वाक्य-मर्थवन्नाम १-२-२

२८ शि र्घुट १-४०-४

२९ पुं-स्त्रियोः स्यमौ-जस् १-४०-३

३० स्वरादयोऽव्ययम् १-१६-२

३१ चादयोऽसत्वे १-१६-२

३२ अधण्-तस्वाद्याशसः २-२-V।, ३-१६-।V

३४ वत्-तस्याम् १-४६-११, ३-१३-॥

३५ क्त्वा-तुमम् १-३३-४, ३-१०-।।।

३७ अ-प्रयोगीत् १-३६-१

३८ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः १-१७-४

३९ डत्यतु संख्यावत् ३-१४-३२

४० बहु-गणं भेदे ३-१५-३७, ३-१६-३९

२ पादः स्वर संधि

१ समानानां तेन दीर्घः १-१७-३

२ ऋ-लृति ह्रस्वो वा ३-१०-V।

६ अ-वर्णस्येवर्णादिनैदो-दरल् १-१५-२

८ ऋते तृतीया-समासे *प-नि-२४

१२ ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः १-१७-१

* प–नि–२४ એટલે પરિશિષ્ટ નિયમ ૨૪

१३ ऊटा २-१९-॥

२१ इवर्णादेरस्वे स्वरे य-व-र-लम् १-२६-७

२३ एदैतोऽयाय् १-८-२

२४ ओदौतोऽवाव् १-८-२

२५ व्यक्ये ३-६-११

२६ ऋतो रस्तद्धिते ३-१३-।

२७ एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् १-१८-२

३४ ईदूदेत् द्वि-वचनम् १-२१-३

३ पादः વ્યંજન સંધિ

१ तृतीयस्य पञ्चमे १-२५-४

२ प्रत्यये च १-५०-१०

३ ततो हश्चतुर्थः १-४१-४

४ प्रथमादधुटि शश्छः १-३२-३

५ रः क ख-पफयोः ≍क -)(पौ १-१-१४

६ श-ष-से श-ष-सं वा १-१८-४

७ च-ट-ते स-द्वितीये १-१८-५

८ नोऽप्रशानो ऽनुस्वारा-ऽनुनासिकौ च पूर्वस्या-ऽधुट्परे १-२०-५

१४ तौ मु-मो व्यञ्जने स्वौ १-६-१, ३-४-॥

१८ ड्नः सः त्सोऽश्वः २-२१-॥।

२० अतोऽति रोरुः १-१८-१

२१ घोषवति १-१८-३

२२ अवर्ण-भो-भगो-ऽघो र्लुगसन्धिः १-१९-१, १-४१-।

२४ स्वरे वा १-१९-३, १-४१-।

२६ रो र्यः १-१९-२

२७ ह्रस्वाद् ङ-ण-नो द्वे १-३१-५

२८ अनाङ्-माङो दीर्घाद् वा छः २-२-।

३० स्वरेभ्यः २-२-११

३१ ह्रीदर्ह-स्वरस्यानु नवा ३-१८-॥

३९ म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते २-४-७, २-८-।

४० शिड्-हेऽनुस्वारः १-४६-७

४१ रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः १-३७-७

४२ ढस् तड्-ढे २-१०-१२

४३ सहि-वहेरोच्चाऽवर्णस्य २-१९-२

४४ उदः स्था-स्तम्भः सः ३-१-॥

४६ एतदश्च व्यञ्जने ऽनग्-नञ्समासे १-३५-३

४८ धुटो धुटि स्वे वा २-१०-५

४९ तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे २-२-१२

५० अघोषे प्रथमो ऽशिटः १-२५-२

५१ विरामे वा १-२५-३

५२ न सन्धिः १-१८-६, १-५१-५

५३ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः १-३-२

५७ अरोः सुपि रः १-५०-३, २-२१-८

६० तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ १-३२-१

६१ सस्य श-षौ १-४८-४

६३ पदान्ताट् ट-वर्गाद-नाम्-नगरी-नवतेः १-४८-५, १-५०-९

६५ लि लौ १-३२-२

४ पादः नाम५६

१ अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये १-१७-२ १-२३-१, १-२४-१

२ भिस ऐस् १-२३-॥

३ इदमदसोऽक्येव १-३५-॥

४ एद् बहु-सू-भ्-ओसि
१-२४-२, १-२६-२

५ टा-ङसोरिन-स्यौ
१-२३-।, १-२६-।

६ ङे-ङस्यो यातौ
१-२४-।, १-२५-।

७ सर्वादेःस्मै-स्मातौ
१-३५-॥

८ ङेः स्मिन् १-३५-॥।

९ जस इः १-३५-।

१० नेमा-ऽर्ध प्रथम-चरम-
तया-ऽया-ऽल्प-कति-
पयस्य वा २ २२-५

१४ तीयं ङित्-कार्ये वा
२-२३-६

१५ अवर्णस्या-ऽऽमः साम्
१-३५-।V

१६ नवभ्यः पूर्वेभ्यः इ-स्मात्
स्मिन् वा २-१६-।

१७ आपो ङिताम् यै यास्
यास् याम् १-२८-॥

१८ सर्वादेर्डस्पूर्वाः १-३६-।

१९ टौस्येत् १-२८-२

२० औता १-२८-१

२१ इदुतो ऽस्त्रेरीदूत्
१-३७-१

२२ जस्येदोत् १-३७-२

२३ ङित्यदिति १-३७-३

२४ टः पुंसि ना १-३७-।

२५ ङि डौः १-३७-॥

२६ केवल सखि-पतेरौ
२-१६-४

२७ न ना-ङिदेत् २-१६-४

२८ स्त्रिया ङितां वा दै दास्
दास् दाम् १-३९-।

२९ स्त्रीदूतः १-३९-।

३० वेयुवो ऽस्त्रियाः २-२०-९

३१ आमो नाम् वा २-२०-९

३२ ह्रस्वापश्च १-२६-॥

३३ संख्यानां ण्णाम्
१-५०-।

३४ त्रेस्त्रयः १-३७-६

३५ एदोद्भ्यां ङसि-ङसो रः १-३७-४, २-१६-॥
३६ खि-ति-खी-ती-य उर् २-१६-४
३७ ऋतो डुर् १-४९-॥
३८ तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो घुट्यार् १-४९-३
३९ अर् डौ च १-४९-१
४१ ह्रस्वस्य गुणः १-३७-५
४२ एदापः १-२८-२
४३ नित्य-दिद्-द्वि-स्वरा-ऽम्बार्थस्य ह्रस्वः १-३९-१, १-४२-।
४४ अदेतः स्यमो र्लुक् १-२७-।
४५ दीर्घ-ङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः १-२८-।, २-१६-।
४६ समानादमोऽतः १-२०-।
४७ दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ षृः १-२६-१
४८ नुर्वा १-४९-२
४९ शसोऽता सश्च नः पुंसि १-२०-१, १-५०-५
५१ निय आम् २-२०-७
५२ वा-ऽष्टन आः स्यादौ १-५०-७
५३ अष्ट औ र्जस्-शसोः १-५०-८
५४ डति ष्णः संख्याया लुप् १-५०-६, २ २२-॥
५५ नपुंसकस्य शिः १-२१-।॥
५६ औरीः १-२१-॥
५७ अतः स्यमोऽम् १-२१-
५८ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतर-स्य दः २-२२-३
५९ अनतो लुप् १-३४-।, १-३८-२
६१ नामिनो लुग् वा १-३८-२
६३ दध्यस्थि-सक्थ्यक्ष्णो-ऽन्तस्या-ऽन् २-१६-५
६४ अनाम् स्वरे नो ऽन्तः १-३८-१

६५ स्वाच्छौ १-२१-१
६६ धुटां प्राक् १-३४-२
६८ घुटि २-२१-१
६९ अचः २-२१-१
७० ऋदुदितः १-४०-५
७२ अनडुहः सौ २-१७-१४
७३ पुंसोः पुमन्स् २-१७-१३
७४ ओत औः २-१६-८
७५ आ अम्-शसोऽता
२-१६-८
७६ पथिन्-मथिन्- ऋभुक्षः
सौ २-१७-५
७७ एः २-१७-६
७८ थो न्थ् २-१७-६
७९ इन् ङी-स्वरे लुक्
२-१७-७
८० वोशनसो नश्चा-ऽऽम-
न्त्र्ये सौ २-१७-१२
८१ उतोऽनडुच् चतुरो वः
२-१७-१५
८२ वाः शेषे १-५०-२,
२-१७-१६

८३ सख्युरितोऽशावैत्
२-१६-३
८४ ऋदुशनस्-पुरुदंशो-
ऽनेहसश्च से र्डाः
१-४९।, २-१६-२,
२-१७-११
८५ नि दीर्घः १-४७-१
८६ न्स्-महतोः १-४६-६
८७ इन्-हन्-पूषा-ऽर्यम्णः
शि-स्योः १-४७-८,
२-१७-४, २-२१-६
८८ अपः २-१७-८
९० अभ्वादेरत्वसः सौ
१-४५-२, १-४८-१
९१ क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि
२-१६-७
९२ टादौ स्वरे वा २-१६-७
९३ स्त्रियाम् २-१६-७

द्वितीयोऽयायः

१ पादः नाभपद

१ त्रि-चतुरस् तिसृ-चतसृ
स्यादौ १-५०-१

२ ऋतो रः स्वरे ऽनि १-५०-४
३ जराया ज़रस् वा २-१७-१८
४ अपोऽद् भे २-१७-९
५ आ रायो व्यञ्जने २-१६-९
६ युष्मदस्मदोः १-२६-१
७ टा-ङ्योसि यः १-२६-२
८ शेषे लुक् १-२६-३
१० मन्तस्य युवावौ द्वयोः १-२६-१
११ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् १-२६-२, *त-प-१
१२ त्वमहंसिना प्राक् चाकः १-२६-१
१३ यूयं वयं जसा १-२६-२
१४ तुभ्यं मह्यंङ्या १-२६-३
१५ तव मम ङसा १-२६-४
१६ अमौ मः १-२६-१
१७ शसो नः १-२६-२
१८ अभ्यम् भ्यसः १-२६-३
१९ ङसेश्चाद् १-२६-४
२० आम आकम् १-२६-५
२१ पदाद् युग्-विभक्त्यैक-वाक्ये वस्-नसौ बहुत्वे १-५१-२
२२ द्वित्वे वाम् नौ १-५१-२
२३ ङे-ङसा ते मे १-५१-२
२४ अमा त्वा मा १-५१-२
३१ नित्यमन्वादेशे १-५१-३
३३ त्यदामेनदेतदो द्वितीया-टौस्यवृत्त्यन्ते १-५१-४
३४ इदमः १-५१-४
३५ अद् व्यञ्जने १-३५-III
३६ अनक् १-३५-III
३७ टौस्यनः १-३५-III
३८ अयमियं पुं-स्त्रियोः सौ १-३५-III
३९ दो मः स्यादौ १-३५-III

---

* त-प-१ એટલે તદ્ધિત પરિશિષ્ટ નિયમ १

४० किमः कस्तसादौ च १-३५-१, ३-१६-V

४१ आ-द्वेरः १-३५-१, ३-१६-V

४२ तः सौ सः १-३५-२

४३ अदसो दः सेस्तु डौ १-३५-।

४५ मोऽवर्णस्य १-३५-।

४७ मादुवर्णोऽनु १-३५-।, ३-७-VIII

४८ प्रागिनात् १-३५-।

४९ बहुष्वेरीः १-३५-।

५० धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २-४-२

५१ इणः २-२५-८

५२ संयोगात् २-१४-१७

५३ भ्रू-श्नोः २-७-६, २-२०-१०

५४ स्त्रियाः २-१६-६

५५ वा-ऽम्-शसि २-१६-६

५६ योऽनेकस्वरस्य २-१४-१५

५७ स्यादौ वः २-२०-६

५८ क्विब्-वृत्तेरसुधियस्तौ २-२०-६

५९ दृन्-पुन-र्वर्षा-कारैर्भुवः २-२०-८

६२ ष-ढोः कः सि २-१०-९

६३ भ्वादे र्नामिनो दीर्घो र्-वो र्व्यञ्जने २-३-५

६४ पदान्ते २-२१-७

६५ न यि तद्धिते त-प-२

६७ मो नो म्वोश्च २-२६-1V ३-५-II

६८ स्रंस्-ध्वंस्-क्वस्सनडुहो दः २ १७-१७, २-२६-२४

६९ ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्- दधृषुष्णिहो गः २-२१-९

७१ युजञ्च-क्रुञ्चो नो ङः २-२१-२

७२ सो रुः १-३-१

७४ अह्नः २-१७-२

७५ रो लुप्यरि २-१७-३

७६ धुटस्तृतीयः १।२५।१

७७ ग-ड-द-बा-देश्चतुर्था-न्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये २-१३-१४

७८ धागस्तथोश्च २-१५-६

७९ अधश्चतुर्थात् त-थो र्धः २-१०-२

८० र्-नाम्यन्तात् परोक्षा-ऽद्यतन्याशिषो धोढः २-२४-६

८१ हान्तस्थाञ् त्रीड्भ्यां वा २-२४-७

८२ हो धुट्-पदान्ते २-१०-११

८३ भ्वादे र्दादे र्घः २-१३-१३

८४ मुह-द्रुह-स्नुह-स्निहो वा २-१९-१२

८५ नह-ऽऽहो र्ध-तौ २-१९-१२

८६ च-जः क-गम् १-४८-२

८७ यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परि-व्राजः शः षः २-१३-२

८८ संयोगस्यादौ स्को र्लुक् २-१३-१२

८९ पदस्य १-४०-६

९० रात् सः २-१३-।

९१ नाम्नो नोऽनह्नः १-४७-२

९२ ना-ऽऽमन्त्र्ये १-४७-५

९३ क्लीबे वा १-४७-६

९४ मा-ऽवर्णा-ऽन्तोपान्ता-ऽपञ्चमवर्गान्मतो र्मो वः १-४६-९

९७ उदन्वानब्धौ च त-प-३

९८ राजन्वान्सुराज्ञि ३-१६-।

९९ नोर्म्यादिभ्यः २-२२-१२

१०० मास-निशासनस्य शसादौ लुग् वा २-१७-१९

१०१ दन्त-पाद-नासिका-हृदया-ऽसृक्-यूषोदक-दोर्-यकृच्-शकृतो दत्-पद् नस्-हृदसन्-यूषन्नुदन्-दोषन्-यकन्-शकन् वा २-१७-२०

१०२ य-स्वरे पादः पदणि-क्य-घुटि त-प-४

१०३ उदच उदीच्
२-२१-३, त-प-४

१०४ अच् च् प्राग् दीर्घश्च
२-२१-३, त-प-४

१०५ क्वसू उष् मतौ च
२-२६-२३, त-प-४

१०६ श्वन्-युवन्-मघोनो ङी-स्याद्यघुट्-स्वरे व् उः
२-१७-१

१०७ लुगातोऽनापः २-२०-४

१०८ अनोऽस्य १-४७-३,
१-४७-१०

१०९ ई-ङौ वा १-४७-४

१११ न वमन्तसंयोगात्
१-४७-७

११२ हनो ह्नो घ्नः २-१३-९

११३ लुगस्या-ऽदेत्यपदे
१-४-१

११४ डित्यन्त्य-स्वरादेः
१-३६-२

११५ अ-वर्णदश्चोऽन्तो वा-ऽतुरीङ्योः १-४०-८,
२-११-११

११६ श्य-शवः १-४०-८

११७ दिव औः सौ २-१७-१०

२ पादः कारक, विभक्ति

१ क्रिया-हेतुः कारकम्

२ स्वतन्त्रः कर्ता १-२०-४

३ कर्तु र्व्याप्यं कर्म
१-२०-३, १-३०-१,
२-६-८, २-३६-V

४ वा-ऽकर्मणामणिक्-कर्ता णौ २-३६-६

५ गति-बोधा-ऽऽहारार्थ-शब्दकर्म-नित्याकर्मणाम्

१०८ षष्ठी वा-ऽनादरे १-४०-१०

१०९ सप्तमी चा-ऽविभागे निर्धारणे १-४५-७

१११ अधिकेन भूयसस्ते प. नि. ३

११३ पृथग् नाना पञ्चमी च

११४ ऋते द्वितीया च २-१८-।।।

११५ विना ते तृतीया च १-२५-७

११६ तुल्या-ऽर्थैस्तृतीया-षष्ठ्यौ १-३८-४

११७ द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन अनञ्चेः त-प-७

१२० असत्त्वा-ऽऽराद‍र्थात् टा-ङसि-ङ्यस् २-१८-।।

१२४ गुरावेकश्च १-३२-४

३ पादः षत्व–णत्व

६ प्रत्यये त-प-८

७ रोः काम्ये त-प-८

८ नामिनः तयोः षः त-प-९

९ निर्-दुर्-बहिराविष्-प्रादुश्-चतुराम् २-८-।।

१३ समासेऽसमस्तस्य ३-७-३६

१४ भ्रातुष्-पुत्र-कस्कादयः ३-७-३६

१५ नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्-ना-ऽन्तरेऽपि १-२६-३, १-४८-३

२० नि-नद्याः स्नातेः कौशले प. नि. २७

३४ ह्रस्वाद् नाम्नः ति त-प-१०

३७ णि-स्तोरेवास्वद-स्विद-सहः षणि प-नि-१५

३९ उपसर्गात् सुग्-सुव-स्तु-स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे *ष-प-१

* ष–प–१ એટલે ષત્વ પરિશિષ્ટ નિયમ ૧

४० स्था-सेनि-सेध-सिच-सञ्जांद्वित्वेऽपि ष-प-१
४२ अवाच् चाश्रयोर्जावि-दूरे प. नि. २३
४६ परि-निवेः सेवः ष-प-२
५८ प्रादुरुपसर्गाद् य-स्वरे-ऽस्तेः ष-प-३
६३ र-पृ-वर्णान्नो ण एक-पदे ऽनन्त्यस्या-ऽल-च-ट-त-वर्ग-श-सान्तरे १-२१-२
६६ निष्प्राग्रेऽन्तः खदिर-कार्श्याम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-पीयुक्षाभ्यो वनस्य प. नि. ७
९५ नृते यङि प. नि. २३
९६ क्षुभ्नादीनाम् २-९-६
९९ ऋर-लृलं कृपोऽकृपीटा-ऽऽदिषु २-२-३
१०० उपसर्गस्या-यौ २-१-१२
१०१ ग्रोर्यङि ३-४-॥
१०२ नवा स्वरे ३-४-IV

४ पादः स्त्रीप्रत्यय

१ स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः १-४७-९, १-४९-४
२ अ-धातूदृदितः १-४०-७
३ अञ्चः २-२१-५
१४ मनः १-४७-९
१८ आत् १-२८-४, १-३६-।
१९ गौरादिभ्योमुख्यान् ङीः
२० अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् २-२१-IV, ३-११-॥
२१ वयस्यनन्त्ये प-नि-५१
२२ द्विगोः समाहारात् २-३३-VII
३५ स्वरादुतो गुणादखरोः १-३९-२
३८ असह-नञ्-विद्यमानपूर्व-पदात् स्वाङ्गादक्रोडादि-भ्यः प. नि. ४
३९ नासिकोदरोष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्र-कण्ठात् प. नि. प.

४० नख-मुखादनाम्नि प. नि. ६

५४ जातेरयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् २-१२-।।।

६७ यञो डायन् च वा ३-११-।।।

७५ उपमान-सहित-संहित-सह-सफ-वाम-लक्ष्मणाद् ऊरोः २-३१-८

८६ अस्य ङ्यां लुक् २-१२-।।।, ३-११-।।।

८७ मत्स्यस्य यः ३-११-।।।

८८ व्यञ्जनात् तद्धितस्य ३-११-।।।

९२ तद्धित-य-स्वरेऽनाति त-प-११

९६ गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशि समासेयो-बहुव्रीहौ २-३१-९

९७ क्लीबे २-२०-५

१०४ ङ्यादीदूतः के त-प-१२

१०५ न कचि त-प-१३

१०६ नवा-ऽऽपः २-३१-१०, त-प-१४

१०७ इच् चा-ऽपुंसोऽनित्क्याप्परे २-३१-१०

१११ अस्या-ऽयत्-तत्-क्षिप-काऽऽदीनाम् २-५-।

तृतीयोऽध्यायः

१ पादः समास

१ धातोः पूजार्थस्वति-गतार्थाधिप्रति-वर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च १-२९-१

२ ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाचश्च गतिः २-३३-१

४ भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलं-सदसत् २-३३-१

९ तिरोऽन्तर्धौ २-३३-१

१८ नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् १-४३-१

१९ सुज्वार्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः २-३१-१

२० आसन्नादूराधिकाध्य-र्द्धादिपूरणं द्वितीया-ऽऽद्यन्यार्थे २-३१-२

२१ अव्ययम् २-३१-३

२२ एकार्थं चानेकं च १-४४-१-, २-३१-४

२३ उष्ट्रमुखादयः १-४४-२, २-३१-५

२४ सहस्तेन १-४४-३, २-३१-६

२५ दिशो रूढ्या-ऽन्तराले २-३१-७

२६ तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धे-ऽव्ययीभावः २-३२-१

३० पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा २-३२-२

३१ यावदियत्वे २-३२-३

३२ पर्यपाङ्-बहिरच् पञ्चम्या २-३२-४

३३ लक्षणेना-ऽभि-प्रत्या-ऽऽभिमुख्ये २-३२-५

३४ दैर्घ्येऽनुः २-३२-६

३५ समीपे २-३२-७

३९ विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभा वा-ऽत्यया-ऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-संपत्-साकल्या-ऽन्तेऽव्ययम् १-४४-५,२-३२-८

४० योग्यता-वीप्सार्था-ऽनतिवृत्ति-सादृश्ये २-३२-९

४१ यथा-ऽथा २-३२-१०

४२ गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः १-४-३, २-३३-२

४३ दु र्निन्दा-कृच्छ्रे २-३३-२

४४ सु पूजायाम् २-३३-४

४६ आङ् अल्पे २-३३-५

४७ प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः २-३३-६

४९ ङस्युक्तंकृता २-३३-७, ३-७-VI

७२ इच्यस्वरे दीर्घ आच् च
२ ३२-VII, ३-९-III

८२ वल्च्यपित्रादेः ३-१६-II

८६ घञि उपसर्गस्यबहुलम्
३-९-III

९१ एकादश-षोडश-षोडत्-
षोढा-षड्ढा २-२३-I

९२ द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोष्टाः
प्राक् शताद् अनशीति-
बहुव्रीहौ २-२३-१

९३ चत्वारिंशदादौ वा
२-२३-२

९४ हृदयस्य हृद् लास-
लेखाण्ये त. प. २२

९६ हिम-हति-काशि-ये पत्
त. प. २३

९९ नस् नासिकायाः तस-
क्षुद्रे त. प. २४

१०० येऽवर्णे त. प. २४

१०१ शिरसः शीर्षन्
त. प. २५

१०२ केशे वा त. प. २५

१०३ शीर्षः स्वरे तद्धिते
त. प. २५

१११ खित्यनव्यया-ऽरुषो
मोन्तो ह्रस्वश्च ३-७-VII

१२१ ईय-कारके त. प. २६

१२४ तिरसस्तिर्यति २-२१-४

१२५ नञत् १-४३-६

१२९ अन् स्वरे १-४३-७

१३० कोः कत् तत्पुरुषे
२-३३-I

१३४ काऽक्ष-पथोः २-३३-II

१३५ पुरुषे वा २-३३-III

१३६ अल्पे २-३३-VI

१३७ का-कवौ वोष्णे
२-३३-V

१४० तुमश्च मनः कामे
२-३१-१३

१४३ सहस्य सोऽन्यार्थे
१-४४-४

१४९ समानस्य धर्मादिषु
२-३१-१४

१५१ दृक्-दृश-दृक्षे २-२१-१०
३-७-VIII

१५२ अन्य-त्यदादेराः
२-२१-१०, ३-७-V||

१५३ इदम्-किमीत्-की
२-२१-१०, ३-७-V||

१५४ अनञः क्त्वो यप्
१-३३-३

३ पादः પરસ્મૈ—આત્મને પદ

१ वृद्धिरा-रैदौत् १-१३-२

२ गुणोऽरेदोत् १-७-२

३ क्रियार्थो धातुः
१-२-१, ३-१-।

४ न प्रादिरप्रत्ययः
१-३१-२

५ अवौ दा-धौ दा
२-१५-४

६ वर्तमाना-तिव् तस् अन्ति
सिव् थस् थ
मिव् वस् मस् ए वहे महे
से आथे ध्वे
न्ते आते अन्ते १-१-१,
१-१५-।, २-१-।

७ सप्तमी-यात् याताम् युस्
यास् यातम् यात याम्
याव याम ईत ईयाताम्
ईरन् ईथास् ईयाथाम्
ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि
१-४१-।, २-१-।||

८ पञ्चमी-तुव् ताम् अन्तु
हि तम् त आनिव्
आवव् आमव् ताम्
आताम् अन्ताम् स्व
आथाम् ध्वम् ऐव्
आवहैव् आमहैव्
१-४२-।, २-१-।V

९ ह्यस्तनी-दिव् ताम् अन्
सिव् तम् त अम्व् व
म त आताम् अन्त
थास् आथाम् ध्वम्
इ वहि महि १-३१-।,
१-३२-।, २-१-।।

१० एताः शितः २-१-१

११ अद्यतनी-दि ताम् अन्
सि तम् त अम् व म

त आताम् अन्त थास्
आथाम् ध्वम् इ वहि
महि २-२७-।

१२ परोक्षा-णव् अतुस् उस्
थव् अथुस् अ णव् व म
ए आते इरे से आथे ध्वे
ए वहे महे २-२४-।

१३ आशीः-क्यात् क्यास्ताम्
क्यासुस् क्यास् क्या-
स्तम् क्यास्त क्यासम्
क्यास्व क्यास्म सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्
सीष्ठास् सीयास्थाम्
सीध्वम् सीय सीवहि
सीमहि २-३०-।

१४ श्वस्तनी-ता तारौ तारस्
तासि तास्थस् तास्थ
तास्मि तास्वस् तास्मस्
ता तारौ तारस् तासे
तासाथे ताध्वे ताहे
तास्वहे तास्महे २-१८-।

१५ भविष्यन्ती स्यति
स्यातस् स्यन्ति स्यसि
स्यथस् स्यथ स्यामि
स्यावस् स्यमस् स्यते
स्येते स्यन्ते स्यसे
स्येथे स्यध्वे स्ये
स्यावहे स्यामहे २-१८-॥

१६ क्रियातिपत्ति-स्यत् स्यताम्
स्यन् स्यस् स्यतम्
स्यत स्यम् स्याव
स्याम स्यत स्येताम्
स्यन्त स्यथास् स्येथाम्
स्यध्वम् स्ये स्यावहि
स्यामहि २-१८-।।।

१७ त्रीणि त्रीण्यन्य-युष्मदस्मदि १-२७-२, २-१-।

१८ एक-द्वि-बहुषु २-१-।

१९ नवाद्यानि शतृ-क्वसू च
परस्मैपदम् १-४०-१,
२-१-।, २-२६-१९

२० पराणि कानानशौ चा-

ऽत्मनेपदम् १-४०-१, २-१-।, २-२६-१९

२१ तत् साप्या-ऽनाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च १-३०-२, १,३३-५, १-३३-६, १-४५-४, ३-७-३, ३-७-६९, ३-९-४१

२२ इ-ङितः कर्तरि १-१५-१, ३-४-४

२४ निविशः २-४-।।

२५ उपसर्गादस्योहो वा २-२९-।

२७ परि-व्यवात् क्रियः २-९-७

२८ परा-वे र्जेः १-२९-३, २-१-९

३७ भुनजोऽत्राणे २-१०-।

४१ शदेः शिति २-२-४

४२ म्रियतेरद्यन्याशिषि च २-४-४, २-२८-४

४३ क्यङ्षोनवा ३-६-१३

४४ द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् २-२९-।।

४५ वृद्भ्यः स्य-सनोः २-१९-७

४६ कृपः श्वस्तन्याम् २-१९-९

४७ क्रमोऽनुपसर्गात् २-२-५

४८ वृत्ति-सर्ग-तायने २-२-६

५१ प्रोपादारम्भे २-२-७

५२ आङो ज्योतिरुद्गमे २-२-८

५९ यमः स्वीकारे २-२८-७

६३ सं-वि-प्रावात् १-२९-३ २-१-१०

६४ नु-प्रच्छः २-४-।

६८ निह्नवे ज्ञः २-९-९

६९ सम्-प्रतेरस्मृतौ २-९-९

७१ श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः प. नि. १५

७२ स्मृ-दृशः २-३५-१५

७५ आमः कृगः २-२६-१:

८३ उपात् स्थः २-२८-।।

८४ समो गमृच्छि-प्रच्छि श्रु-वित्-स्वरत्यर्ति-दृशः २-१-V

८६ आङो यम-हनःस्वेऽङ्गेच २-२-III, २-१३-II

९५ ई-गितः १-१५-३

९६ ज्ञोऽनुपसर्गाद् २-९-८

१०० शेषात् परस्मै १-२-१

१०५ व्याङ्-परे रमः १-२९-३, २-१-११

३ पादः धातुना प्रत्ययो

१ गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः२-२-१,३-२-१

२ कमे णिङ २-५-६, ३-२-२

३ ऋतेः ङीयः ३-२-३

४ अशवि ते वा ३-२-४

५ गुप्तिजो गर्हा-क्षान्तौ सन् ३-२-५

६ कितः संशय-प्रतिकारे ३-२-६

७ शान्-दान्-मान्-बधाद् निशाना-ऽऽर्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ३-२-७

८ धातोः कण्ड्वादे र्यक् ३-३-१

९ व्यञ्जनादेरेकस्वरात् भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये यङ् वा ३-४-१

१० अट्यर्ति-सूत्रि-मूत्रि-सूच्य -ऽशूर्णोः ३-४-५

११ गत्यर्थात् कुटिले ३-४-६

१२ गॄ-लुप-सद-चर-जप-जभ-दश-दहो गर्ह्ये ३-४-७

१३ न गृणा-शुभ-रुचः प. नि. २१

१४ बहुलं लुप् ३-५-१

१७ चुरादिभ्यो णिच् १-११-१, २-५-१

१८ युजादे र्नवा २-६-५

२० प्रयोक्तृ-व्यापारे णिग् २-३६-१

२१ तुमर्हादिच्छायां सन्
अतत्सनः २-३५-१
२२ द्वितीयायाः काम्यः
३-६-१
२३ अ-मा-ऽव्ययात् क्यन् च
३-६-२
२४ आधाराच् चोपमानाद्
आचारे ३-६ ४
२५ कर्तुः क्विप् गल्भ-
क्लीब-होडात् तु ङित्
३-६-५
२६ क्यङ् ३-६-६
२७ सो वा लुक् च ३-६-८
२८ ओजो-ऽप्सरसः ३-६-९
२९ च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः
३-६-१२
३० डाच्-लोहितादिभ्यः षित्
३-६-१३
३१ कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-
गहनाय पापे क्रमणे
३-६-१५

३२ रोमन्थाद् व्याप्याद्
उच्चर्वणे ३-६-१६
३३ फेनोष्म-बाष्प-धूमाद्
उद्वमने ३-६-१७
३४ सुखादेरनुभवे ३-६-१८
३५ शब्दादेः कृतौ वा
३-६-१९
३६ तपसः क्यन् ३-६-१९
३७ नमो-वरिवश्-चित्रङोऽच
-सेवा-ऽऽश्चर्ये ३-६-२०
३८ अङ्गाद् निरसने णिङ्
३-६-२१
३९ पुच्छात् उत्-परि-व्यसने
३-६-२२
४० भाण्डात् समाचितौ
३-६-२३
४१ चीवरात् परिधानाऽर्जने
३-६-२४
४२ णिज् बहुलं नाम्नः
कृगादिषु ३-६-२५
४३ व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः
३-६-२६

४४ सत्या-ऽर्थ-वेदस्याः
३-६-२७

४६ धातोरनेकस्वराद् आम् परोक्षायाःकृ-भ्वस्ति चा-ऽनु तदन्तम् २-२६-११

४७ दया-ऽया-ऽऽस् कासः
२-२६-१३

४८ गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः
२-२६-१४

४९ जागुष-समिन्धेर्नवा
२-२६-१५

५० भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत्
२-२६-१७

५१ वेत्तेः कित् २-२-१८

५२ पञ्चम्याः कृग् २-१३-६

५३ सिजद्यतन्याम् २-२७-२

५४ स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो वा २-२८-१६,२-२९-७

५५ ह-शिटो नाम्युपान्त्याद् अदृशोऽनिटः सक्
२-२८-१४

५८ णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्तरि ङः २-२९-९,२-३६-IX

५९ धे-श्वे वा २-२९-९

६० शास्त्यसू-वक्ति-ख्यातेरङ्
२-२९-६

६१ सर्त्यर्ते वा २-२९-६

६२ ह्वा-लिप्-सिचः २-२९-६

६३ वात्मने २-२९-६

६४ लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै २-२९-६

६५ ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-म्रुचू-म्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चू-ज्रो वा २-२९-६

६६ ञिच् ते पदस्त-लुक च
२-२८-१०

६७ दीप-जन-बुधि-तायि-प्यायो वा २-२७-१०

६८ भाव-कर्मणोः २-२७-११

६९ स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिजाशीः-श्वस्तन्यां ञिड् वा २-१९-१८

७० श्यः शिति
१-३०-३, २-१-८

७१ कर्तर्यनद्भ्यः शव्
१-२-२, २-१-२

७२ दिवादेः श्यः १-९-१
२-३-१

७३ भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-
क्लम-त्रसि-त्रुटि-लषि-
यसि-संयसे र्वा २-३-४

७५ स्वादेः श्नुः २-७-१

७६ वाऽक्षः २-७-७

७७ तक्षः स्वार्थे वा २-७-७

७९ क्र्यादेः २-९-१

८० व्यञ्जनात् श्ना-हेरानः
२-९-४

८१ तुदादेः शः १-१०-१,
२-४-१

८२ रुधां स्वरात् श्नो न
लुल् च् २-१०-१

८३ कृग्-तनादेरुः २-८-१

८५ तपेस् तपः कर्मकात्
२।१८-

८६ एकधातौ कर्मक्रियैका-
ऽकर्मक्रिये प. नि. १६

चतुर्थोऽध्यायः

१ पादः द्विरुक्ति, प्लुत

१ द्वि धातुः परोक्षा-ङे
प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः
२-२४-१, २-२९-८

२ आद्योंश एकस्वरः
२-२६-१६

३ सन्-यङश्च २-३५-२,
३-४-२

४ स्वरादे र्द्वितीयः २-३५-३

६ अयि रः प. नि. १२

१२ ह्वः शिति २-१४-१

१३ चराचर-चलाचल-पता-
पत-वदावद-घनाघन-
पाटूपटं वा प. नि- २६

१६ ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न
च द्विः सि सनि
२-३५-१४

१७ ऋध ईर्त् २-३५-१४

१८ दम्भोधिप्-धीप् २-३५-१४
१९ अन्याप्यस्य मुचे मोंग् वा २-३५-१४
२० मि-मी-मा-दामित्स्वरस्य २-३५-१४
२१ रभ-लभ-शक-पत-पदामिः २-३५-१४
२३ अवित्परोक्षा-सेट्-थवोरेः २-२६-१
२४ अनादेशादेरेकव्यञ्जन-मध्येऽतः २-२६-१
२५ तॄ-त्रप-फल-भजाम् २-२६-१
२६ जॄ-भ्रम-वम-त्रस-फण-स्यम-स्वन-राज-भ्राज-भ्रास-भ्लाशोवा२-२६-१
२७ वा श्रन्थ-ग्रन्थो न लुक् च २-२६-१
३० न शस-दद-वादि-गुणिनः २-२६-२
३१ हौ दः २-१५-५
३३ ङे पिबः पीप्य् २-३६-११
३४ अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् २-२५-३
३५ जे गिंः सन्-परोक्षयोः २-२५-५
३६ चेः कि र्वा २-२६-५
३७ पूर्वस्या-ऽस्वे स्वरे योरियुव् २-१५-२
३८ ऋतोऽत् २-२४-५
३९ ह्रस्वः २-१४-७
४० ग-हो र्जः २-१४-२
४२ द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ २-१४-१३
४४ व्यञ्जनस्या-ऽनादे र्लुक् २-१४-१६
४५ अघोषेऽशिटः २-२४-५
४६ क-ङ-श्च-ञ् २-२४-५
४८ आ-गुणावन्यादेः ३-४-३
५० वञ्च-स्रंस-ध्वंस-भ्रंश-कस-पत-पद-स्कन्दोऽ-न्तो नीः ३-४-८

५१ मुरतोऽनुनासिकस्य ३-४-९

५२ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशः ३-४-१०

५३ चर-फलाम् ३-४-११

५४ तिचोपान्त्याऽतोऽनोदुः ३-४-११

५५ ऋमतां रीः ३-४-१२

५६ रि-रौ च लुपि ३ ५-३

५७ निजां शित्येत् २-१५-८

५८ पृ-ऋ-भृ-मा-हाङामिः २-१५-१

५९ सन्यस्य २-३५-९

६० ओ र्जा-ऽन्तस्था-पवर्गे-ऽवर्णे २-३५-१०, २-३६-V।

६३ असमानलोपे सन्वल् लघुनि ङे २-३६-V।

६४ लघो र्दीर्घोऽस्वरादेः २-३६-११

६५ स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद-स्तृ-स्पशेरः २-३६-११

६६ वा वेष्ट-पेष्टः २-३६-११

६७ ई च गणः २-३६-११

६८ अस्यादेराः परोक्षायाम् २-२५-१

६९ अना-ऽऽतो नश्चान्तः ऋदाद्यशौ-संयोगस्य २-२५-१

७० भू-स्वपोरदूतौ २-२५-१

७१ ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि व्यथेरिः २-२६ ८

७२ यजादि-वश्-वचःसस्वरा-ऽन्तस्था य्वृत् २-२६-३

७३ न वयो य् २-२६-७

७४ वेरयः २-२६-८

७५ अविति वा २-२६-८

७९ यजादि-वचेः किति २-६-५

८० स्वपे र्यङ्-ङे च २-१२-९, २-३६-११, प. नि.१८

८१ ज्या-व्यधेः क्ङिति २-३-७

८२ व्यचोऽनसि २-२६-।

८३ वशेरयङि २-१३-१०

८४ ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छः २-४-५

८५ व्ये-स्यमोर्यङि प. नि. १९

८७ द्वित्वे ह्वः २-२६-९, २-३६-११

८८ णौ ङ-सनि २-३६-११

८९ श्वे र्वा २-३६-११

९० वा परोक्षा-यङि २-२६.१०, प.नि. २०

१०२ स्वृत्सकृत् २-६-८

१०३ दीर्घमवोऽन्त्यम् २-६-६

१०४ स्वर-हन्-गमोः सनि धुटि २-३५-७

१०५ तनो वा २-३५-७

१०७ अहन् पञ्चमस्य क्वि-क्ङिति २-११-।।। ३-५-।

१०८ अनुनासिके च च्छ्-वः शूट् २-१९-१७

१११ क्तेऽनिटः च-जोः क-गौ घिति ३-७-।।

११८ घ्यण्यावश्यके ३-७-।।।

११९ वचोऽशब्द-नाम्नि ३-७-IV

२ पादः धातु प्रत्यय विधि

१ आत् सन्ध्यक्षरस्य २-१-१४

२ न शिति २-१-१५

३ व्यस्थव्-णवि २-२६-५

१० णौ क्री-जीङः २-३६-२

१४ रुहः पः २-३६-२

१७ पातेः २-३६-२

१८ धूग्-प्रीगोर्नः २-५-३

२० पा-शा-छा-सा-वे-व्या ह्वो यः २-३६-२

२१ अर्ति-री-व्ली-ह्री क्नूयि क्ष्मायातां पुः २-३६-२

२४ घटादे ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञि-णम्-परे २-३६-२

२५ कगे-वनू-जनै-जृष्-क्नसू-रञ्जः २-३६-२

२६ अमोऽकम्यमि-चमः २-२६-२

३० मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च २-३५-१४

३५ उपान्त्यस्या-ऽसमान-लोपि-शास्वृदितो ङे २-३६-११

३६ भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण ह्वे-हेठ लुट-लुप-लपां नवा २-३६-११

३७ ऋदृऋवर्णस्य २-३६-११

३८ जिघ्रतेरिः २-३६-११

३९ तिष्ठतेः २-३६-११

४० ऊद् दुषो णौ २-३६-VIII

४२ गोहः स्वरे २-२-२

४३ भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः २-२५-२

४४ गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् २-१३-८, २-२५-६

४५ नो व्यञ्जनस्या-ऽनुदितः २-३-८

४६ अञ्चोऽनर्चायाम् २-२१-I

४९ दंश-सञ्जः शवि २-२-II

५० अकट-घनोश्च रञ्जेः २-२-II

५१ णौ मृगरमणे २-३६-I

५५ यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मनि-वनति-तनादे र्धुटि क्ङिति २-१३-७

६० आः खनि-सनि-जनः २-६-३

६१ सनि प. नि. १४

६२ ये नवा २-६-३

६८ ऋ-ल्वादेरेषां तो नोऽप्रः २-९-११

६९ र-दादमूर्च्छ-मदः-क्तयो र्दस्य च २-३-१०

७० सूयत्याद्योदितः २-३-९, २-१४-१९, नि. प.१९

७१ व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्या-ध्यः २-३-११

७४ क्षेः क्षी चा-ऽध्यार्थे २-१४-I

हु-धुटो हे धिः
२-१०-४, २-१४-५

शासस्-हनः शाध्येधि-
जहि २-१२-७

अतः प्रत्ययाल् लुक्
१-४२-।, २-१-६

असंयोगादोः २-७-४

वम्यविति वा २-७-३

कृगो यि च २-८-४

अतः शित्युत् २-८-३

श्ना-ऽस्त्यो र्लुक्
२-१०-३, २-१३-१५

वा द्विपातो ऽनःपुस्
२-११-१

सिज्-विदोऽभुवः
२-१३-४, २-२७-४

द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः
२-१२-३, २-१४-६

अन्तो नो लुक् २-१२-३,
२-१२-८, २-१४-३

शौ वा २-१२-८

श्नश्चा-ऽऽतः २-९-३,
२-१२-४, २-१४-८,

९७ एषामी र्व्यञ्जनेऽदः
२-९-२, २-१४-९

९८ इ र्दरिद्रः २-१२-४

९९ भियो नवा २-१४-१४

१०० हाकः २-१४-१०

१०१ आ च हौ २-१४-१२

१०२ यि लुक् २-१४-११

१०३ ओतः श्ये २-३-२

१०४ जा ज्ञा-जनोऽत्यादौ
१-२७-।, २-९-। नि.प-।

१०५ प्वादे र्ह्रस्वः २-९-५

१०६ गमिषद्-यमः छः
१-१४-१ २-२-।V

१०८ श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा
ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-
दृश्यर्ति-शद-सदः शृ-कृ-
धि-पिब-जिघ्र-धमतिष्ठ-
मन-यच्छ-पश्यर्च्छ शीय-
सीदम् १-१४-१ २-२-।V

१०९ क्रमो दीर्घःपरस्मै
२-२-९

११० ष्ठिवू-क्लम्वाचमः २-२-१०

१११ शम-सप्तकस्य श्ये १-१४-१, २-३-३

११३ मव्यस्याः १-२-३

११४ अनतोऽन्तोऽदात्मने २-७-५

११५ शीङो रत् २-११-९

११७ तिवां णवः परस्मै २-१३-५

११८ ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च २-११-६

११९ आशिषि तु-ह्योस्तातङ् १-४२-३

१२० आतोणव औः२-२५-१०

१२१ आतामाते आथामाथे आदिः १-४२-।,२-१-३

१२२ यः सप्तम्याः १-४१-।. २-१-४

१२३ याम्युसोरियमियुसौ १-४१-।, २-१-४

३ पादः गुण-वृद्धि, ङित्-कित्

१ नामिनो गुणोऽक्ङिति १-८-१, २-१-७

२ उ-श्नोः २-७-२,२-८-२

३ पुस्पौ २-१२-५, २-३६-॥

४ लघोरुपान्त्यस्य १-७-१, १-१२-१ २-१-७

६ जागुः किति २-१२-१०

७ ऋवर्ण-दृशोऽङि २-२९-५

८ स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् २-२५-१२

९ संयोगाद् ऋदर्तेः २-२५-१२

१० क्य-यङा-शीर्ये २-६-४, २-३०-३, ३-४-।

१२ भवतेः सिज्लुपि २-२९-२

१३ सूतेः पञ्चम्याम् २-११-७

१४ द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे २-१५-९
१५ ह्विणोः अ-प्विति व्यौ २-११-१०, २-१४-४
१७ कुटादे र्ङिद्वद् अञ्णित् २-२५-१४
१९ वोर्णोः २-२६-II
२० शिदवित् २-१-६
२१ इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा किद्वत् २-२४-२
२२ स्वञ्जे र्नवा २-४४-२
२३ ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ३-१०-५
२४ ऋत्तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ३-१०-६
२५ वौ व्यञ्जनादेः सन्-चा-ऽ य्वः ३-१०-७
२७ न डीङ-शीङ्-पूङ्-धृषि क्ष्विदि-स्विदि-मिदः ३-७-७७
२९ क्त्वा २-३६-IV ३-१०-४
३२ रुद्-विद्-मुष-ग्रह-स्वप प्रच्छः सन् च २-३५-४
३३ नामिनोऽनिट् २-३५-५
३४ उपान्त्ये २-३५-६
३५ सिजाशिषावात्मने २-२८-३, २-३०-१
३६ ऋवर्णात् २-२८-४, २-३०-१
३७ गमो वा २-२८-५, २-३०-१
३८ हनः सिच् २-२८-६
४० वा स्वीकृतौ २-२८-७
४१ इश्च स्था-दः २-२८-८
४२ मृजोऽस्य वृद्धिः २-१३-३
४३ ऋतः स्वरे वा २-१३-३
४४ सिचि परस्मै समानस्या-ऽङिति २-२७-६
४५ व्यञ्जनानामनिटि २-२८-१
४७ व्यञ्जनादे र्वोपान्त्यस्या-ऽतः २-२७-७

११० ष्ठिवू-क्लम्वाचमः
२-२-१०

१११ शम-सप्तकस्य श्ये
१-१४-१, २-३-३

११३ मव्यस्याः १-२-३

११४ अनतोऽन्तोऽदात्मने
२-७-५

११५ शीङो रत् २-११-९

११७ तिवां णवः परस्मै
२-१३-५

११८ ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च २-११-६

११९ आशिषि तु-ह्योस्तातङ्
१-४२-३

१२० आतोणव औः२-२५-१०

१२१ आतामाते आथामाथे आदिः १-४२-।,२-१-३

१२२ यः सप्तम्याः १-४१-।.
२-१-४

१२३ याम्युसोरियमियुसौ
१-४१-।, २-१-४

३ पादः गुण–वृद्धि, ङित्-कित्

१ नामिनो गुणोऽक्ङिति
१-८-१, २-१-७

२ उ-श्नोः २-७-२,२-८-२

३ पुस्पौ २-१२-५,
२-३६-॥

४ लघोरुपान्त्यस्य १-७-१, १-१२-१ २-१-७

६ जागुः किति
२-१२-१०

७ ऋवर्ण-दृशोऽङि
२-२९-५

८ स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् २-२५-१२

९ संयोगाद् ऋदर्तेः
२-२५-१२

१० क्य-यङा-शीर्ये २-६-४, २-३०-३, ३-४-।

१२ भवतेः सिज्लुपि
२-२९-२

१३ सूतेः पञ्चम्याम्
२-११-७

१४ द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे २-१५-९
१६ ह्विणोः अ-प्वि्रति व्यौ २-११-१०, २-१४-४
१७ क्रुटादे र्ङिद्वद् अञ्णित् २-२५-१४
१९ वोर्णोः २-२६-॥
२० शिदवित् २-१-६
२१ इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा किद्वत् २-२४-२
२२ स्वञ्जे र्नवा २-४४-२
२३ ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ३-१०-५
२४ ऋत्तृप-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ३-१०-६
२५ वौ व्यञ्जनादेः सन्-चा-ऽ य्वः ३-१०-७
२७ न डीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि क्ष्विदि-स्विदि-मिदः ३-७-७७
२९ क्त्वा २-३६-।V ३-१०-४
३२ रुद्-विद्-मुष-ग्रह-स्वप प्रच्छः सन् च २-३५-४
३३ नामिनोऽनिट् २-३५-५
३४ उपान्त्ये २-३५-६
३५ सिजाशिषावात्मने २-२८-३, २-३०-१
३६ ऋवर्णात् २-२८-४, २-३०-१
३७ गमो वा २-२८-५, २-३०-१
३८ हनः सिच् २-२८-६
४० वा स्वीकृतौ २-२८-७
४१ इश्च स्था-दः २-२८-८
४२ मृजोऽस्य वृद्धिः २-१३-३
४३ ऋतः स्वरे वा २-१३-३
४४ सिचि परस्मै समानस्याऽङिति २-२७-६
४५ व्यञ्जनानामनिटि २-२८-१
४७ व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्याऽतः २-२७-७

४८ वद्-व्रज-लः २-२७-७
४९ न श्वि-जागृ-शस-क्षण-ह्म्येदितः २-२७-८
५० ञ्णिति १-१३-१, २-५-२
५१ नामिनोऽकलि-हलेः १-१३-१, २-५-२
५३ आत ऐः कृञ्-ञौ २-१९-१९
५४ न जन-वधः २-२७-॥
५५ मोऽकमि-यमि-रमि-नमि गमि-वम्याचमः२-२७-॥
५८ णिद्वा-ऽन्त्यो णव् २-२४-३
५९ उत औः विति व्यञ्जने ऽद्वेः २-११-३
६० वोर्णोः प. नि. २
६२ तृहःश्नादीत् २-१०-१०
६३ ब्रूतः परादिः २-११-६
६४ यङ्-तु-रु-स्तोः बहुलम् २-११-४, ३-६-२
६५ सः सिजस्ते र्दिस्योः २-१३-१६, २-२७-३
६६ पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् २-२९-२
६७ ट्धे-घ्रा-शा-छा-सो-वा २-२९-४
६८ तन्भ्यो वा त-थासि न्णोश्च २-२७-९
७० धुड्-ह्रस्वाल् लुग् अनि-टस्त-थोः २-२८-२
७१ इट ईति २-२७-५
७२ सो धि वा २-१०-८
७३ अस्तेः सि हस्त्वेति २-१३-१५
७४ दुह-दिह-लिह-गुहो दन्त्यात्मने वा सकः २-२८-१७
७५ स्वरेऽतः २-२८-१५
७७ अशित्यसन्-णकच्-णका-ऽनटि २-१२-।

७८ व्यञ्जनाद् देः सश्चदः २-१०-६

७९ सेः स-द्-धां च रु वॉ २-१०-७

८० योऽशिति ३-४-१७

८२ अतः १-१३-३, २ ३५-।

८३ णेरनिटि १-३०-४, २-३६-८

८४ सेट्-क्तयोः २-३६-९

८५ आमन्ताल्वाय्येत्न्वाय् २-३६-।।।

८६ लघोर्यपि २-३६-१०

९२ सस्तः सि २-१९-१६

९४ इडेत्-पुसि चा-ऽऽतोलुक् २-११-२, २-२५-९

९५ संयोगादे र्वाशिष्येः २-३०-४

९६ गा-पा-स्था-सा-दा-मा-हाकः २-३०-५,

९७ ई र्व्यञ्जनेऽयपि २-६-२, ३-४-१३

९८ घ्रा-ध्मो र्यङि ३-४-१४

९९ हनो घ्नी र्वधे प.नि.१७

१०० ञ्णिति घात् २-३६-४

१०१ ञि-णवि घन् २-१९-२० २-२५-४

१०२ नशेर्नेश् वा-ऽङि २-२९-५

१०३ श्वयत्यसू-वच-पतः श्वाऽस्थ-वोच-पप्तम् २-२९-५

१०४ शीङ एःशिति २-११-८

१०५ क्ङिति यि शय् २-११-१२

१०८ दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु च २-६-१, २-२२-१० २-३०-६, ३-३-२, ३-४-१५ ३-६-७

१०९ ऋतो रीः २-२२-१० ३-४-१६, ३-६-१०

११० रिः श-क्या-ऽऽशीर्ये २-४-३, २-३०-२

१११ ईश्च्वावर्णस्याऽनव्ययस्य २-२२-१०

११२ क्यनि ३-६-३

११३ क्षुत्-तृड्-गर्धेऽशनायो-दन्य-धनायम् प.नि.२५

४ पाद. सेट् अनिट् वेट्

१ अस्ति-ब्रुवो भू-वचाव-शिति २-११-।, २-१९-११

६ भृज्जो भर्ज् २-२९-११

७ प्राद् दागः त्त आरम्भे क्ते ३-७-७८

९ स्वराद् उपसर्गाद् दः ति कित्यधः ३-७-७८

१० दत् २-१५-७

११ दो-सो-मा-स्थ इः २-१५-१०

१२ छा-शो र्वा २-१५-१०

१४ हाको हिः क्त्वि २-१४-१८

१५ धागः २-१५-७

१६ यपि चादो जग्ध्

१७ घस्लृ सनद्यतनी-घञ-चलि २-३५-८

१८ परोक्षायां नवा २-२५-७

१९ वे र्वय् २-२६-६

२० ऋः शॄ-दॄ-प्रः २-१५-१३

२१ हनो वध आशिष्यञौ २-३०-७

२२ अद्यतन्यां वा त्वात्मने २-२८-९

२३ इणिकोर्गाः २-२९-३

२४ णावज्ञाने गमुः

२५ सनीङश्च प. नि. १३ २-३५-८

२६ गाः परोक्षायाम् २-२५-११

२८ वा-द्यतनी-क्रियातिपत्यो र्गीङ् २-१९-१०, २-२८-९

२९ अड् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चामङा १-३१-१, २-१८-२, २-२७-१

३० एत्यस्ते र्वृद्धिः २-११-१०, २-१३-१५

३१ स्वरादेस्तासु १-३१-३

३२ स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट्

२-१८-१, ३-७-XI, ३-१०-।

३४ गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः २-१८-६

३५ वतो नवा-ऽनाशीः-सि-चूपरस्मै च ३-१०-V

३६ इट् सिजाशिषोरात्मने २-२८-११

३८ धूगौदितः २-१८-४, ३-१०-।

४१ जॄ-व्रश्चःक्त्वः ३-१०-२

४२ ऊदितो वा ३-१०-३

४३ क्षुधं-वसस्तेषाम्

४४ लुभ्यञ्चे विंमोहा-ऽर्चे २-२१-॥

४६ सह-लुभेच्छ-रुष-रिष-स्तादेः २-१९-१

४७ इवृध्-भ्रस्ज-दम्भ-श्रि-यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-वृ-ऋद्-दरिद्रः सनः २-३५-११

४८ ऋ-स्मि-पूङञ्जशौ-कृ-ग-दृ-धृ-प्रच्छः २-३५-१२

४९ हनृतः स्यस्य २-१९-३

५० कृत-चृत-नृत-छृद-तृदो ऽसिचः सादे र्वा २-१९-४

५१ गमोऽनात्मने २-१९-५

५२ स्नोः २-१९-६, २-२८-१३

५३ क्रमः २-१९-६, २-२८-१३

५५ न वृद्भ्यः २-१९-८

५६ एकस्वराद् अनुस्वारेतः २-१८-३, ३-१०-। ३-७-IX

५७ ऋवर्ण-श्र्यूर्णुगः कितः ३-७-७३

५८ उवर्णाद् ३-७-७४

५९ ग्रह-गुहश्च सनः २-३५-१३

६१ डीय-श्व्यैदितः क्तयोः ३-७-७५

६२ वेटोऽपतः २-१९-।, ३-७-७६

७४ णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-छन्न-ज्ञसम् २-३६-V॥

७८ सृजि-दृशि-स्कृ-स्वरा-ऽत्वतः तृज्-नित्या-ऽनिटस्थवः २-२४-८

७९ ऋतः २-२४-९

८० ऋ-वृ-व्येऽद इट् २-२४-१०

८१ स्क्र-सृ-वृ-भृ-स्तुद्रु-श्रु-स्रो र्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः २-२४-४

८२ घसेकस्वरातः क्वसोः २-२६-२०

८३ गम-हन-विद्लृ-विश-दृशो वा २-२६-२१

८४ सिचोऽञ्जेः २-२८-१२

८५ धूग्-सु-स्तोः परस्मै २-२८-१३

८६ यमिरमि-नम्यातः सोऽन्तश्च २-२९-१

८७ ईशीडः से-ध्वे-स्व-ध्वमोः २-१३-११

८८ रुत्-पञ्चकात् शिदयः २-१२-२

८९ दिस्योरीट् २-१२-२

९० अदश्चा-ऽट् २-१२-१

९८ उदितः स्वरान् नोऽन्तः २-३-८

९९ मुचादि-तृफ-दृफ-गुफ-शुभोभः शे २-४-६

१०० जभः स्वरे. ३-४-V

१०२ रभोऽपरोक्षा-शवि २-३६-३

१०३ लभः २-३६-३

१०९ नशोधुटि २-१९-१३

११० मस्जेः सः २-१९-१४ २-२८-९

१११ अः सृजि-दृशोऽकिति २-१९-१५, २-२८-९

११२ स्पृशादि सृपो वा २-१९-१५

११३ ह्रस्वस्य तः पित्-कृति १-३३-३, २-२०-२
११४ अतो म आने १-४०-२
११५ आसीनः २-१३-III
११६ ऋतां क्ङितीर् २-३-६
११७ ओष्ठ्याद् उर् २-१५-३
११८ इसासः शासोऽङ्-व्यञ्जने २-१२-६
१२१ य्वोः प्वय्-व्यञ्जनेलुक् २-३६-II, ३-९-IV
१२२ कृतः कीर्तिः २-५-४

पञ्चमोऽध्यायः

१ पादः कृत् प्रत्ययो

१ आतुमो ऽत्यादिः कृत् १-३३-१, ३-७-१
३ कर्तरि १-४५-१, ३-७-४, ३-७-१८, ३-७-७०
६ रुच्या-ऽव्यथ्य-वास्तव्यम् ३-७-४
७ भव्य-गेय-जन्य-रम्या-ऽऽपात्या-ऽऽलाव्यं नवा ३-७-५
८ प्रवचनीयादयः ३-७-६
९ श्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रुह-जॄ-भजेः क्तः ३-७-७१
११ गत्यर्था-ऽकर्मक-पिब-भुजेः १-३३-७, ३-७-७२
१६ असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः ३-७-V
१७ ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् घ्यण् २-१२-II, ३-७-७
१९ उवर्णाद् आवश्यके ३-७-८
२० आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्यानमः ३-७-९
२७ तव्यानीयौ ३-७-१०
२८ य एत् चा-ऽऽतः २-१५-११, ३-७-११
२९ शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् ३-७-१२

३० यमि-मदि-गदोऽनुप-
सर्गात् ३-७-१३

३१ चरेराङस्त्वगुरौ
प. नि. २८

३२ वर्योपसर्यावद्य-पण्यमुपे-
यर्तुमती-गर्ह्य-विक्रेये
प. नि. २९

३३ स्वामि-वैश्येऽर्यः
प. नि. ३०

३५ नाम्नो वदः क्यप् च
३-७ १४

४० दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः
३-७-१५

४१ ऋदुपान्त्याद् अ-कृपि-
चृद्-ऋचः ३-७-१६

४२ कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-
दुहि-जपो वा ३-७-१७

४७ ते कृत्याः १-४५-३,
३-७-२

४८ णक-तृचौ २-५-७,
३-७-१८

४९ अच् २-५-७, ३-७-१९

५२ नन्द्यादिभ्योऽनः
३-७-२०

५३ ग्रहादिभ्यो णिन्
३-७-२१

५४ नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-
ज्ञः कः ३-७-२२

५६ उपसर्गाद् आतो डोऽश्यः
३-७-२३

७० आशिष्यकन् प. नि. ३१

७१ तिक्-कृतौ नाम्नि
प. नि. ३२

७२ कर्मणोऽण् ३-७-२४

७४ गायोऽनुपसर्गात् टक्
३-७-२५

७६ आतो डोऽह्वा-वा-मः
३-७-२६

८१ क्लेशादिभ्योऽपात्
३-७-२७

८२ कुमार-शीर्षाण् णिन्
३-७-२८

८३ अचित्ते टक्-३-७-२९

८५ ब्रह्मादिभ्यः ३-७-३०

९० कुक्ष्यात्मोदराद् भृगः खिः ३-७-३१

९१ अर्होऽच् ३-७-३२

९४ आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ३-७-३३

९५ हृगो वयोऽनुद्यमे ३-७-३४

९८ रजः फले-मलाद् ग्रहः ३-७-३५

१०२ संख्या-ऽहर्-दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-चित्र-कर्त्राद्यन्ता-ऽनन्त-कार-बाहरुर्-धनुर्-नान्दि-लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-रजनि-दोषा-दिन-दिवसात् टः ३-७-३६

१०३ हेतु-तच्छीला-ऽनुकुलेऽशब्द-श्लोक-कलह-गाथा वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात् ३-७-३७

१०४ भृतौ कर्मणः ३-७-३८

१०५ क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् खा-ऽण् ३-७-३९

१०६ मेघर्ति-भया ऽभयात् खः ३-७-४०

१०७ प्रिय-वशाद् वदः ३-७-४१

११० कुला-ऽभ्र-करीषात् कषः ३-७-४२

१११ सर्वात् सहश्च ३-७-४३

११६ मन्याण् णिन् ३-७-४४

११७ कर्तुः खश् ३-७-४५

११९ शुनी-स्तन-मुञ्ज-कुला-ऽऽस्य-पुष्पात् ट्धेः ३-७-४६

१२३ वहाऽभ्राल् लिहः ३-७-४७

१२४ बहु-विध्वरुस्-तिलात् तुदः ३-७-४८

१२५ ललाट-वात-शर्धात् तपा ऽज-हाकः ३-७-४९

१२६ असूर्योग्राद् दृशः ३-७-५०

१२८ नग्न-पलित-प्रिया-ऽन्ध-स्थूल-सुभगा-ऽऽढ्य-तदन्तात् च्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णु-खुकञौ ३-७-५१

१२९ कृगः खनट् करणे ३-७-५१

१३१ नाम्नो गमः खड्-डौ च विहायसस्तु विहः ३-७-५२

१३४ शमो नाम्न्यः ३-७-५३

१३५ पार्श्वादिभ्यः शीङः ३-७-५३

१३७ आधारात् ३-७-५३

१३८ चरेष्टः ३-७-५४

१४२ स्था-पा-स्ना-त्रः कः ३-७-५५

१४४ मूलविभुजादयः ३-७-५६

१४६ भजो विण् ३-७-५७

१४७ मन्-वन्-क्वनिप्-विच् क्वचित् ३-७-५८

१४८ क्विप् २-२०-१, ३-७-५९

१५२ त्यदाद्यन्य-समानादुपमानाद् व्याप्ये दृशः टक्-सकौ च २-२१-१० ३-७-६०

१५३ कर्तुर्णिन् ३-७-६१

१५४ अजातेः शीले ३-७-६२

१५८ करणाद् यजो भूते ३-७-६३

१६० हनो णिन् ३-७-६३

१६१ ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् ३-७-६३

१६६ दृशः क्वनिप् ३-७-६४

१६८ अनो र्जने र्डः ३-७-६५

१६९ सप्तम्याः ३-७-६५

१७० अजातेः पञ्चम्याः ३-७-६६

१७१ क्वचित् ३-७-६७

१७४ क्त-क्तवतू १-३३-५, १-४५-१, ३-७-६८

२ पादः कृत् प्रत्ययो

२ तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् २-२६-।।।

४ अद्यतनी २-२७-१२
५ विशेषा-ऽविवक्षा-व्यामिश्रे २-२७-१३
७ अनद्यतने ह्यस्तनी १-३१-४
११ कृता-ऽस्मरणातिनिह्नवे परोक्षा २-२४-११
१२ परोक्षे २-२४-१२
१४ अविवक्षिते २-४-१३
१६ स्मे च वर्तमाना २-९-१०
१९ सति १-२-५, ३-८-१
२० शत्रा-ऽऽनशावेष्यति तु स-स्यौ १-४०-१, २-१८-५
२२ वा वेत्तेः क्वसुः २-२६-२२
२३ पूङ्-यजः शानः ३-८-१, प. नि. ३३
२४ वयः शक्ति-शीले ३-८-१
२५ धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ३-८-२
२६ सुग्-द्विषा-ऽर्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये ३-८-३
२७ तृन् शील-धर्म-साधुषु ३-८-४
२८ भ्राज्यलंकृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-चरि-प्रजना-ऽपत्रपः इष्णुः ३-८-५
२९ उदः पचि-पति-पदि-मदः ३-८-५
३० भू-जेः ष्णुक् ३-८-६
३१ स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परि मृजि-क्षेः स्नुः ३-८-७
३२ त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः ३-८-८
३३ सन्-भिक्षा-ऽऽशसेरुः २-३५-१६
३५ शृ-वन्देरारुः ३-८-९
३७ शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहेरालुः ३-८-१०

३८ ङौ सासहि-वावहि-चा
चलि-पापति प. नि.३४
४० गृ-कम-गम-हन-वृष-भू-
स्थ उकण् ३-८-११
४१ लष-पत-पदः ३-८-१२
४२ भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि
-ज्वल-शुचश्चाऽनः
३-८-१३
४६ द्रम-क्रमो यङः ३-८-१४
४७ यजि-जपि-दंशि-वदादूकः
३-८-१४
४८ जागुः ३-८-१५
४९ शमष्टकाद् घिनण्
३-८-१६
५० युज-भुज-भज-त्यज-
रञ्ज-द्विष-दुष-द्रुह-दुहा-
भ्याहनः ३-८-१७
७३ सृ-घस्यदो मरक्
३-८-१८
७४ भञ्जि-भासि-मिदो घुरः
३-८-१९
७७ सृ-जीण्-नशः ट्वरप्
३-८-२०

७९ स्म्यजस-हिंस-दीप-
कम-नमो रः ३-८-२१
८१ स्थेश-भास-पिस-कसो
वरः ३-८-२२
८३ दिद्युत्-दद्दत्-जगत्-जुहू-
वाक्-प्राट्-धी-श्री-द्रू-
स्रू-ज्वायतस्तू-कटप्रू-
परिव्राट्-भ्राजादयः
क्विपः ३-८-२३
८४ शं-सं-वि-प्रात् भुवो डुः
प. नि. ३५
८५ पुव इत्रो दैवते प.नि.३६
८७ नी-दाम्वू-शसू-यु-युज-
स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-
पत-पा-नहस्त्रट् प.नि.३७

३ पादः कृत् प्रत्यये।

१ वर्त्स्यति गम्यादिः
३-९-१
२ वा हेतु-सिद्धौ क्तः
३-९-२
४ भविष्यन्ती २-१८-७

५ अनद्यतने श्वस्तनी २-१८-८

१३ क्रियायां क्रियार्थायां तुम्-णकच्-भविष्यन्ती १-३३-२, ३-९-३

१४ कर्मणोऽण् ३-९-४

१५ भाव-वचनाः ३-९-५

१६ पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् ३-९-६

१८ भावा-ऽकर्त्रोः ३-९-६

२३ भू-श्र्यदोऽल् ३-९-७

२५ सम्-नि-व्युपात् यमः ३-९-७

२६ ने नंद-गद-पठ-स्वन-क्वणः ३-९-८

२८ युवर्ण-वृ-दृ-वश-रण-गमद्-ग्रहः २-५-८, ३-९-९

४७ व्यध-जप-मद्भ्यः २-५-८

८२ स्थादिभ्यः कः ३-९-१०

८३ ट्वितोऽथुः ३-९-११

८४ ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् ३-९-१२

८५ यजि-स्वपि-रक्षि-यति-प्रच्छो नः ३-९-१३

८७. उपसर्गाद् दः किः ३-९-१४

८८ व्याप्याद् आधारे ३-९-१५

९१ स्त्रियां क्तिः २-६-७, ३-९-१६

९२ श्र्यादिभ्यः २-२०-१, ३-९-१७

९७ आस्यटि-व्रज्यजः क्यप् ३ ९-१८

१०० कृगः श च वा ३-९-१९

१०२ परेःसृ-चरे र्यः ३-९-२०

१०३ वा-ऽटाटयात् ३-९-२१

१०४ जागुरश्च ३-९-२२

१०५ शंसि-प्रत्ययात् २-३५-१७, ३-९-२३

१०६ क्तेटो गुरो र्व्यञ्जनात् ३-९-२४

१०७ षितो ऽङ् ३-९-२५

१०८ भिदादयः ३-९-२६

११० उपसर्गादातः ३-९-२६-नि-५-२६

१११ णि-वेत्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः ३-९-२७

११२ इषोऽनिच्छायाम् ३-९-२८

११४ कुत्-संपदादिभ्यः क्विप् २-२०-३, ३-९-२९

११५ भ्यादिभ्यो वा २-२०-३, ३-९-३०

११७ नञोऽनिः शापे ३-९-३१

११८ ग्ला-हा-ज्यः ३-९-३२

१२० पर्याया-ऽर्ह-र्णोत्पत्तौ च णकः ३-९-३३

१२२ भावे ३-९-३३

१२३ क्लीवे क्तः २-१-१३, ३-९-३४

१२४ अनट् २-१-१३, ३-९-३५

१२६ रम्यादिभ्यः कर्त्तरि ३-९-३६

१२८ भुजि-पत्यादिभ्यः कर्मापादाने ३-९-३७

१२९ करणाधारे ३-९-३८

१३० पुं-नाम्नि घः ३-९-३९

१३२ व्यञ्जनाद् घञ् ३-९-४०

१३९ दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रा-ऽर्थात् खल् ३-९-४१

१४० च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भू-कृगः ३-९-४२

१४१ शास्-युधि-दृशि-धृषि-मृषा-ऽऽतोऽनः ३-९-४३

४ पादः कृत् प्रत्यय

९ सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः २-१८-९

१० भूते २-१८-९

२२ संभावनेऽलमर्थे तदर्था-ऽनुक्तौ १-४१-३

२५ वर्त्स्यति हेतु-फले १-४१-२

२८ विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-संप्रश्न-

प्रार्थने १-४१-१,
१-४२-४

२९ प्रैषा-ऽनुज्ञा-ऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ १-४२-१,
१-४५-६

३५ शक्ता-ऽर्हे कृत्याश्च
१-४५-५

३६ णिन् चावश्यकाधमर्ण्ये
प. नि. ३८

३८ आशिष्याशीः-पञ्चम्यौ
१-४२-२

३९ माङ्यद्यतनी २-२७-१४

४० स-स्मे ह्यस्तनी च
३-९-V।

४१ धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः ३-१०-१

४२ भृशाभीक्ष्ण्ये हि-स्वौ यथाविधि त-ध्वमौ च तद्-युष्मदि ३-१८-।

४७ प्राक्-काले १-३-३३,
३-१०-१

४८ ख्णम् चा-ऽऽभीक्ष्ण्ये
३-१०-१

४९ पूर्वाऽग्रे-प्रथमे ३-१०-९

५० अन्यथैवं कथमित्थमः कृगोऽनर्थकात्
३-१०-१०

५१ यथा-तथाद् ईर्ष्योत्तरे
३-१०-११

५२ शापे व्याप्यात्
३-१०-१२

५३ स्वाद्वर्थाद् अदीर्घात्
३-१०-१३

५४ विद्-दृग्भ्यः कार्त्स्न्ये-णम् ३-१०-१४

५५ यावतो विन्द-जीवः
३-१०-१५

५६ चर्मोदरात् पूरेः
३-१०-१६

५७ वृष्टिमाने ऊ-लुक् चा-ऽस्य वा ३-१०-१७

५८ चेलार्थात् क्नोपेः
३-१०-१८

५९ गात्र-पुरुषात् स्नः
३-१०-१९

६० शुष्क-चूर्ण-रूक्षात्

पिषस्तस्यैव ३-१०-२०
६१ कृग्-ग्रहोऽकृत-जीवात् ३-१०-२१
६४ करणेभ्यः ३-१०-२२
६७ बन्धे नाम्नि ३-१०-२३, प. नि. ४०
६८ आधारात् ३-१०-२३
६९ कर्तुर्जीव-पुरुषात् नश्-वहः ३-१०-२४
७० ऊर्ध्वात् पुःशुषः ३-१०-२५
७१ व्याप्यात् चेवात् ३-१०-२६
७३ दंशेः तृतीयया ३-१०-२७
७४ हिंसार्थात् एकाप्यात् ३-१०-२८
७५ उपपीड-रुध-कर्षः तत्सप्तम्या ३-१०-२९
७७ पञ्चम्या त्वरायाम् ३-१०-३०
७८ द्वितीयया ३-१०-३१
८१ विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्सा-ऽऽभीक्ष्ण्ये ३-१०-३२
९० शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहा-ऽर्ह-ग्ला-घटा-ऽस्ति-समर्थाऽर्थे च तुम् ३-१०-३३

षष्ठोऽध्यायः

१ पादः અણ્ અધિકાર. અપત્યાર્થ

१ तद्धितोऽणादिः १-४६-१, ३-११-१
६ संज्ञा दु र्वा ३-११-२
७ त्यदादिः ३-११-३
८ वृद्धि र्यस्य स्वरेष्वादिः ३-११-४
९ एदोद् देश एवेयादौ ३-११-५
१० प्राग् देशे ३-११-६
१३ प्राग् जिताद् अण् ३-११-७

१४ धनादेः पत्युः ३-११-१
१५ अनिदमि अणपवादे च दित्यदित्यादित्य-यम-पत्युत्तर-पदाद् ञ्यः ३-११-८
१६ बर्हिषः टीकण् च ,,
१७ कल्यग्नेः एयण् ३-११-८
१८ पृथिव्या आऽञ् ३-११ ८
१९ उत्सादेरञ् ३-११-८
२१ देवाद् यञ् च ३-११-८
२४ द्विगोरनपत्ये य-स्वरादे र्लुबू अ-द्विः ३-११-९
२५ प्राग् वतः स्त्री-पुंसाद् नञ् स्नञ् ३-११-१०
२६ त्वे वा ३-११-११
२७ गोः स्वरे यः ३-११-१२
२८ ङसोऽपत्ये ३-११-१
३१ अत इञ् ३-११-२
५३ नडादिभ्य आयनण् ३-११-३
५९ द्रोणाद् वा ३-११-३
६० शिवादेरण् ३-११-४
६१ ऋषि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः ३-११-५
६२ कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च ३-११-६
६३ शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ३-११-७
६४ विकर्ण-छगलाद् वात्स्यात्रेये ३-१९-८
६५ णश्च विश्रवसो विश्-लुक् च वा ३-११-९
६६ संख्या-सं-भद्राद् मातुः मातुर् च ३-११-१०
६७ अदोः नदी-मानुषी-नाम्नः ३-११-११
६८ पीला-साल्वा-मण्डूकाद् वा ३-११-१२
६९ दितेश्च एयण् वा ३-११-१३
७० ङ्याप्-त्यूङः ३-११-१४

७१ द्विस्वराद् अनद्याः ३-११-१५

७२ इतोऽनिञः ३-११-१६

८० क्षुद्राभ्य एरण् वा ३-११-१७

८३ चतुष्पाद्भ्य एयञ् ३-११-१८

८८ भ्रातु र्व्यः ३-११-१९

८९ ईयः स्वसुश्च ३-११-२०

९१ श्वसुराद् यः ३-११-२१

९२ जातौ राज्ञः ३-११-२२

९३ क्षत्राद् इयः ३-११-२२

९४ मनोर्याणौ पश्चान्तः ३-११-२२

९५ माणवः कुत्सायाम् ३-११-।

९६ कुलादीनः ३-११-२३

९७ यैयकञौ असमासे वा ३-११-२४

११४ राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजा-ऽपत्ये द्रिरञ् ३-१-२५

१२४ बहुष्वस्त्रियाम् ३-११-।।

२ पादः रक्ताद्यर्थ०

१ रागाट् टो रक्ते ३-१२-१

२ लाक्षा-रोचनाद् इकण् ३-१२-२

९ षष्ठ्याः समूहे ३-१२-३

१० भिक्षादेः ३-१२-४

१२ गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धा-ऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राजपुत्राद् अकञ् २-१२-५

१३ केदराण् ण्यश्च ३-१२-६

१४ कवचि-हस्त्यचित्ताच् चेकण् ३-१२-७

१५ धेनोः अनञः ३-१२-८

१७ गणिकाया ण्यः ३-१२-९

१८ केशाद् वा ३-१२-१०

१९ वाश्वाद् ईयः ३-१२-११

२४ गो-रथ-वातात् त्रल्-कटयलूलम् ३-१२-१२

२५ पाशादेश्चल्यः ३-१२-१३

२६ श्वादिभ्योऽञ् ३-१२-१४

२७ खलादिभ्यो णिन् ३-१२-१५
२८ ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् ३-१२-१६
२९ पुरुषात् कृत-हित-वध विकारे चैयञ् ३-१२-१७, ३-१२-।
३० विकारे ३-१२-१८
३१ प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च ३-१२-१९
३३ त्रपु-जतोः षोऽन्तश्च ३-१२-२०
३५ पयो-द्रो र्य ३-१२-॥
४३ द्रो र्वयः ३-१२-।॥
४६ अभक्ष्या-ऽऽच्छादने वा मयट् ३-१२-२१
४८ एकस्वरात् ३-१२-२१
४९ दोः अप्राणिनः ३-१२-२१
५० गोः पुरीषे ३-१२-२१
५७ लुब् बहुलं पुष्प-मूले ३-१२-।V

५८ फले ३-१२-V
६२ पितृ-मातुः व्य-डुलं भ्रातरि ३-१२-२२
६३ पित्रोः डामहट् ३-१२-२३,
६९ निवासा-ऽदूर भवे इति देशे नाम्नि ३-१२-२४
७० तदत्रा-ऽस्ति ३-१२-२५
७१ तेन निर्वृत्ते च ३-१२-२६
७२ नद्यां मतुः ३-१२-२७
७३ मध्वादेः ३-१२-२८
७४ नड-कुमुद-वेतस-महिषाड्डित् ३-१२-२९
७५ नड-शादाद् वलः ३-१२-३०
१०१ देवता ३-१२-३१
११७ तद् वेत्त्यधीते ३-१२-३२
११८ न्यायादेरिकण् ३-१२-३३
१४० संस्कृते भक्ष्ये ३-१२-३४

१४२ क्षीरादेयण् ३-१२-३५

१४५ यचचित् ३-१२-३६

३ पादः शेष अर्थोमां प्रत्ययो

१ शेषे ३-१३-१

२ नद्यादेरेयण् ३-१३-२

३ राष्ट्रादियः ३-१३-३

४ दूरादेत्यः ३-१३-४

५ उत्तरादाहञ् ३-१३-५

६ पारावारादीनः ३-१३-६

७ व्यस्त-व्यत्यस्ताद् ३-१३-६

८ द्यु-प्रागपागुदक्-प्रतीचो यः ३-१३-७

९ ग्रामादीनञ् च ३-१३-८

१० कत्र्यादे श्चैयकञ् ३-१३-९

१२ कुल-कुक्षि-ग्रीवाच् श्वास्यलङ्कारे ३-१३-९

१३ दक्षिणा-पश्चाद्-पुरस-स्त्यण् ३-१३-१०

१६ क्वेहाऽ-मा-ऽत्र-तसस्त्यच् ३-१३-११

१८ निसो गते ३-१३-१२

१९ ऐषमो-ह्यः-श्वसो वा ३-१३-१३

२२ रूप्योत्तरपादारण्याण् णः ३-१३-१४

३० भवतोरिकणीयसौ ३-१३-१५

३१ पर-जन-राज्ञोऽकीयः ३-१३-१६

३२ दोरीयः ३-१३-१७

३३ उष्णादिभ्यः कालात् ३-१३-१८

३४ व्यादिभ्योणिकेकणौ ३-१३-१९

३५ काश्यादेः ३-१३-१९

३६ वाहीकेषुग्रामात् ३-१३-२०

३८ वृजि-मद्राद् देशात् कः ३-१३-२१

४० दोरेव प्राचः ३-१३-॥

४१ ईतोऽकञ् ३-१३-॥

४२ रोपान्त्यात् ३-१३-॥।

४३ प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपा-
न्त्य-धन्वर्थात् ३-१३-२२
४४ राष्ट्रेभ्यः ३-१३-२३
४५ वहुविषयेभ्यः
३-१३-२३
४६ धूमादेः ३-१३-२३
५६ कोपान्त्याच् चाण्
३-१३-IV
६७ वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ
युष्माका-ऽस्माकौ च अस्यै-
कत्वे तु तवक-ममकम्
३-१३-२४
७४ असोऽन्ता-ऽवो-ऽधसः
३-१३-२५
७५ पश्चादाद्यन्ता-ऽग्रादिमः
३-१३-२६
७६ मध्यान् मः ३-१३-२७
७८ अध्यात्मादिभ्य इकण्
३-१३-२८
७९ समानपूर्व-लोकोत्तर-
पदात् ३-१३-२९
८० वर्षाकालेभ्यः
३-१३-३०

८५ चिर-परुत्-परारेः त्नः
६-१३-३१
८६ पुरो नः ३-१३-३२
८७ पूर्वाह्णा-ऽपराह्णात् तनट्
३-१३-३३
८८ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽ
व्ययात् ३-१३-३४
८९ भर्तु-सन्ध्यादेरण्
६-१३-३५
९० संवत्सरात् फल-पर्वणोः
३-१३-३६
९१ हेमन्ताद् वा त-लुक् च
३-१३-३७
९२ प्रावृषः एण्यः ३-१३-३८
९४ तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-
संभूते ३-१३-१
९५ कुशले ३-१३-२
९७ कोऽश्मादेः ३-१३-३
९८ जाते ३-१३-४
९९ प्रावृष इकः ३-१३-५
११७ साधु-पुण्यत्-पच्यमाने
३-१३-६

१२ यश्च उरसः ३-१३-३४
१३ से निघासादस्य ३-१३-३५

४ पादः इकण् અધિકાર

१ इकण् ३-१४-१
२ तेन जित-जयत्-दीव्यत्-खनत्सु ३-१४-२
३ संस्कृते ३-१४-३
४ संसृष्टे ३-१४-३
९ तरति ३-१४-४
१० नौ-द्विस्वरादिकः ३-१४-४
११ चरति ३-१४-५
१३ पदिकः ३–१४–५
१५ वेतनादे जींवति ३-१४-६
२० निवृत्तेऽक्षद्यूतादेः ३-१४-७
२१ भावादिमः ३-१४-७
२२ याचितापमित्यात् कण्- ३-१४-७
२७ ओजः -सहो-ऽम्भसो वर्तते ३-१४-८
२८ तं प्रत्यनोः लोमेप-कूलात् ३-१४-९
२९ परेः मुख-पार्श्वात् ३-१४-९
३० रक्षदुञ्छतोः ३-१४-१०
३१ पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात् घ्नति ३-१४-११
३८ परदारादिभ्यो गच्छति ३-१४-१२
३९ प्रतिपथादिकश्च ३-१४-१२
४२ सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ३-१४-१३
४३ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ३-१४-१४
४६ समूहार्थात् समवेते ३-१४-१५
४७ पर्षदो ण्यः ३-१४-१५
४८ सेनाया वा ३-१४-१५
४९ धर्माधर्माच् चरति ३-१४-१६
५४ तदस्य पण्यम् ३-१४-१७

सप्तमोऽध्यायः

पादः १

१५ तत्र साधौ ३-१५-८
१६ पथ्यतिथि-वसति स्व-पतेरेयण् ३-१५-८
१७ भक्ताण् णः ३-१५-८
१८ पर्षदो ण्य-णौ ३-१५-८
१९ सर्वजनाण्ण्येनञौ ३-१५-८
२० प्रतिजनादेरीनञ् ३-१५-८
२१ कथादेरिकण् ३-१५-८
२८ ईयः ३-१५-९
२९ हविरन्नभेदादपूपादे र्यो वा ३-१५-९
३० उवर्ण-युगादेर्यः ३-१५-९
३५ तस्मै हिते ३-१५-१०
३७ प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः ३-१५-१०
३८ अव्यजात् थ्यप् ३-१५-१०
४० भोगोत्तर-पदात्मभ्या-मीनः ३-१५-१०
४१ पञ्च-सर्व-विश्वाज् जनात् कर्मधारये ३-१५-१०
४२ महत्-सर्वादिकण् ३-१५-१०
४३ सर्वाण्णो वा ३-१५-१०
४४ परिणामिनि तदर्थे ३-१५-११
४५ चर्मणि अञ् ३-१५-११
४६ ऋषभोपानहाञ् ञ्यः ३-१५-११
५१ तस्यार्हे क्रियायां वत् ३-१५-१२
५२ स्यादेरिवे १-४६-१०, ३-१५-१३
५३ तत्र ३-१५-१४
५४ तस्य ३-१५-१४
५५ भावे त्व-तल् १-४६-१२, ३-१५-१[illegible]
५८ पृथ्वादेरिमन् वा २-२२-१६, ३-१५-१[illegible]
५९ वर्ण दृढादिभ्यष् ट्यण् च वा ३-१५-१५
६० पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च

२-२२-११, ३-१६-४

५ व्रीह्यादिभ्यस्तौ ३-१६-५

६ अतोऽनेकस्वरात् ३-१६-६

९ व्रीह्यर्थ-तुन्दादेरिलश्च ३-१६-७

१० स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते ३-१६-८

११ वृन्दादारकः प.नि.४२

१२ शृङ्गात् प. नि. ४३

१३ फल-बर्हाच् चेनः प. नि. ४४

१६ वलि-वटि-तुण्डे र्भः ३-१६-९

१७ ऊर्णाहं-शुभमो युस् ३-१६-१०

१८ कं-शंभ्याम् युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ३-१६-११

१९ बल-वात-दन्त-ललाटा-दूलः ३-१६-१२

२० प्राण्यङ्गादातो लः ३-१६-१३

२१ सिध्मादि-क्षुद्रजन्तु-रुग्भ्यः ३-१६-१४

२४ वाच आलाटौ ३-१६-१५

२५ ग्मिन् ३-१६-१६

२६ मध्वादिभ्यो रः ३-१६-१७

२७ कृष्यादिभ्यो वलच् ३-१६-१८

२८ लोम-पिच्छादेः शेलम् ३-१६-१९

२९ नोऽङ्गादेः ३-१६-२०

३० प्रज्ञा-श्रद्धार्चा-वृत्ते र्णः ३-१६-२१

३४ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ३-१६-२२

३५ सिकता-शर्करात् ३-१६-२३

३९ कच्छ्वा डुरः ३-१६-२४

४० दन्तादुन्नताद् ३-१६-२५

४६ अभ्रादिभ्यः ३-१६-२६

९८ पूर्वापराधरोत्तरान्या-
न्यतरेतराद् एद्युस्
३-१६-४७

९९ उभयाद् द्युश्च
३-१६-४८

१०० ऐषमः-परुत्-परारि-वर्षे
३-१६-४९

१०१ अनद्यतने र्हि ३-१६-५०

१०२ प्रकारे था ३-१६-५१

१०३ कथमित्थम् ३-१६-५२

१०४ संख्याया धा ३-१६-५३

१०५ विचाले च ३-१६-५४

१०६ वैकाद् ध्यमञ्
३-१६-५५

१०७ द्वि-त्रेः धमञेधौ वा
३-१६-५६

१०८ तद्वति धण् ३-१६-५७

१०९ वारे कृत्वस् २-२३-३
३-१६-५८

११० द्वि-त्रि-चतुरः सुच्
२-२३-३, ३-१६-५९,

१११ एकात् सकृत् चास्य
२-२३-४, ३-१६-५९.

११२ बहो र्धासन्ने
३-१६-६०

११३ दिग्शब्दाद् दिग्-देश-
कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-
सप्तम्याः ३-१६-६१

११४ ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ
उपश्चास्य ३-१६-६१

११५ पूर्वापराधरेभ्योऽस-
स्तातौ पुरवधश्चैषाम्
३-१६-६१

११६ परावरात् स्तात्
३-१६-६१

११७ दक्षिणोत्तरात् चातस्
३-१६-६१

११८ अधरापराच् चात्
३-१६-६१

११९ वा दक्षिणात् प्रथमा-
सप्तम्या आ ३-१६-६१

१२० आ-ही दूरे ३-१६-६१

१२१ वोत्तरात् ३-१६-६१
१२२ अदूरे एनः ३-१६-६१
१२३ लुब् अञ्चेः ३-१६-VI
१२४ पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ३-१६-VII
१२६ कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां प्रागतत्-तत्त्वे च्विः २-२२-९
३-१६-६२
१३० व्याप्तौ स्सात्
३-१६-६२
१४५ अव्यक्तानुकरणादने-कस्वरात् कृ-भ्वस्तिना-अनितौ द्विश्च
३-१६-६३
१४९ डाच्यादौ ३-१६-VIII
१५० बह्वल्पार्थात् कारका-दिष्टानिष्टे प्शस्
३-१६-६४
१५१ संख्यैकार्थाद् वीप्सायां शस् ३-१६-६५
१५६ वर्णाव्ययात् स्वरूपे कारः ३-१६-६६
१५७ रादेफः ३-१६-६६
१५८ नाम-रूप-भागाद् धेयः ३-१६-६७
१५९ मर्तादिभ्यो यः
३-१६-६८
१६० नवाद् ईन-तन-त्नं च नू चास्य ३-१६-६९
१६१ प्रात् पूराणे न श्च
३-१६-७०
१६२ देवात् तल् ३-१६-७१
१६४ भेषजादिभ्यष्ट्यण्
३-१६-७२
१६५ प्रज्ञादिभ्योऽण्
३-१६-७३
१४६ इतावतो लुक् प.नि.४५
१४७ न द्वित्वे प. नि. ४६
१४८ तो वा प. नि. ४७
१६८ वाच इकण् ३-१६-७४
१६९ विनयादिभ्यः

१२४ संख्याव्ययादङ्गुलेः ३-१७-I

१२६ सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे २-३१-१५

१२८ प्रमाणी-संख्याड्ड डः २-३१-१६

१३१ नञ्-सु-व्युप-त्रेश्चतुरः २-३१-१७

१३७ प्रजाया अस् २-३१-१८

१३८ मन्दाल्पाच्च मेधायाः २-३१-१९

१४० द्विपदाद् धर्मादन् २-३१-२०

१४४ सु-पूत्युत्सुरभे गन्धाद् इद् गुणे २-३१-२०

१४५ वागन्तौ ३-१७-II

१४६ वाल्पे ३-१७-III

१४७ वोपमानात् २-३१-२२

१५८ धनुषो धन्वन् २-३१-२३

१७१ इनः कच् २-३१-२४

१७१ ऋद्-नित्य-दितः २-३१-२५

१७४ नञोऽर्थात् २-३१-२६

१७५ शेषाद् वा २-३१-२७

पादः ४

१ वृद्धिः स्वरेष्वादे ञ्णिति तद्धिते २-२२-VI, ३-१८-१

५ य्वः पदान्तात् प्रागू ऐदौत् ३-१८-२

६ द्वारादेः ३-१८-३

२४ जङ्गल-धेनु-वलजस्य उत्तरपदस्य तु वा ३-१८-४

२५ हृद्-भग-सिन्धोः ३-१८-५

२७ अनुशतिकादीनाम् ३-१८-६

३२ विन्-मतो र्णीष्ठेयसौ लुप् २-२२-१४, ३-१८-७

३३ अल्प-यूनोः कन् वा
२-२२-१४, ३-१८-७

३४ प्रशस्यस्य श्रः १-४६-५
२-२२-१४, ३-१८-७

३५ वृद्धस्य च ज्यः
२-२२-१४, ३-१८-७

३६ ज्यायान् २-२२-१४,
३-१८-७

३७ बाढा-ऽन्तिकयोः साध-नेदौ २-२२-१४,
३-१८-७

३८ प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर वंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम्
२-२२-१६, ३-१८-८

३९ पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः
२-२२-१६, ३-१८-८

४० बहोर्णीष्ठे भूय्
२-२२-१६, ३-१८-८

४१ भू लुंक् चेवर्णस्य
२-२२-१६, ३-१८-८

४२ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्या-ऽन्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः २-२२-१६,
३-१८-८

४३ त्र्यन्त्यस्वरादेः
२-२२-१६, ३-१८-८

४४ नैकस्वरस्य २-२२-IV,
३-१८-८

४८ ईने ऽध्वात्मनोः
३-१८-९

५१ अनोऽट्ये ये ३-१८-१०

५२ अणि ३-१८-११

५३ संयोगादिनः ३-१८-१२

६१ नोऽपदस्य तद्धिते
२-३२-VIII, ३-१८-१३

६३ वाश्मनो विकारे
३-१८-१४

६५ प्रायोऽव्ययस्य
३-१८-१५

६७ विंशतेस् ते डिति
२-२३-I, ३-१८-१६

६८ अवर्णेवर्णस्य २-२२-I, ३-१८-१७
६९ अकद्रू-पाण्ड्वोः उवर्णस्यैय ३-१८-१८
७० अस्वयंभुवोऽव् ३-१८-१९
७१ ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुस-शश्वदकस्मात्तः इक-स्येतो लुक् ३-१८-२०
७२ असकृत् संभ्रमे ३-१८-२१
७३ भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽवि-च्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः ३-१०-II, ३-१८-२२
७४ नानावधारणे ३-१८-२३
७५ आधिक्यानुपूर्व्ये ३-१८-२४
७७ पूर्व-प्रथमावन्यतो-ऽतिशये ३-१८-२५
७९ सामीप्येऽधोऽध्यु-परिभिः ३-१८-२६
८० वीप्सायाम् ३-१८-२७
८१ प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ३-१८-२८
८२ द्वन्द्वं वा ३-१८-२९
८५ आबाधे ३-१८-३०
८६ नवा गुणः सदृशे रित् ३-१८-३१
९२ क्षीयाशीः प्रैषे ३-१८-३२
१०१ अ-स्त्री-शूद्रे प्रत्य-भिवादे भो-गोत्र-नाम्नो वा ३-१८-३३
१०९ स्थानीवा-ऽवर्णविधौ १-१६-३, १-३५-V —नि. प. V, १-३८-२
११० स्वरस्य परे प्राग्-विधौ १-१३-३
११२ लुप्यय्वृल्-लेनत् १-३५-V नि. प. V, १-१३-३, १-३८-२

समाप्त